

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 3 (18)
2006

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Олександр Висоцький. Легітимізаційна політика: поняття і сутність	3
Віктор Пироженко. Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова	21
Олександр Романюк. Моделі посткомуністичних трансформацій	35
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Алла Сіленко. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема	51
Олена Проскуріна. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні	62
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Олександр Чувардинський. Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство” та його філософська еволюція	69
Оксана Михайловська. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні	76
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Олег Траверсе. Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях	86
Станіслав Шумлянський. «Мовне питання» після парламентських виборів: від політичної кон'юнктури до державної політики	97
ПОЛІТИЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ	
Валерій Приходько. Базові засади аналізу політичної ситуації	105
ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
Марина Зелінська. Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи	114
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Іван Шаблінський. Фундаментальна загроза національній безпеці	124
Артем Біденко. Законодавчі аспекти управління національною безпекою за рубежом.....	132
СОЦІОЛОГІЯ	
Андрій Бова. Корупція у суспільстві, що трансформується	141
АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	
Сергій Біляцький, Наталія Ярова. Феномени соціальних перетворень	153
ПОСТАТІ	
Лариса Кобута. Сутнісні засади соціал-демократії в політичних поглядах В. Левинського	165
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Юрій Ганжуров. Наукова школа політичної лінгвістики	174
Борис Ткач. Афганістан: історіографія „тієї” війни	178
Валерій Бебик. Модерні болгарські терни парламентської демократії	182
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ №2 (16) журналу “Соціальна психологія”	190

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол №3 від 13.04. 2006 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 25.05.2006 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,75. Облік.-вид. арк. 9,74. Зам. № 155. Наклад 600 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Дексі прінт"
36007, м. Полтава, вул. Маршала Бірюзова, 85

Легітимаційна політика: поняття і сутність

Олександр Висоцький,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України

Залежність соціальних суб'єктів від того, наскільки вони та їх дії легітимні, була помічена ще М. Вебером. В політиці легітимність – це ресурс панування, без якого неможливе існування політичних суб'єктів. Успішність легітимації політики безпосередньо пов'язана з ефективністю діяльності із забезпечення привабливості політики в очах суб'єктів її оцінювання та визнання. Отже, головним чинником та скеровуючим елементом системи легітимації є легітимаційна політика. Її формування і здійснення є важливою науковою проблемою, вирішення якої сприятиме гармонізації суспільно-владних відносин, демократизації політичної практики, розширенню можливостей соціального та політичного управління.

Легітимаційна політика як соціальна практика орієнтована на впорядкування легітимаційних процесів у суспільстві. Словосполучення „легітимаційна політика” („legitimising politics”) зустрічаємо вперше 1998 року у А. Хейдруна. Під такою політикою, наскільки впливає з тексту його праці, вчений розуміє управління конституалізацією або, краще сказати, вироблення адекватної, прийнятної моделі системи політичного управління [75, р. 53]. Проте це занадто вузьке значення; воно, на нашу думку, не відображає обсягу того явища, на яке вказує сам термін.

Поняття „легітимаційна політика” безпосередньо пов'язане з такими термінами, як „легітимація” і „політика”, і є їх термінологічним синтезом. Щоб з'ясувати, яку специфічну частину реальності позначає „легітимаційна політика”, треба спочатку з'ясувати зміст її складових.

Одним з перших у західноєвропейській політичній думці поняття „політика” визначив Платон. Політика для нього – це, передусім, мистецтво управляти людьми, людською спільнотою (259 с, 276 b–c; 292 b, d) [38, с. 5, 26, 46] без насильства чи застосування сили (276 e). Для Аристотеля політика – це найважливіше в суспільстві спілкування, яке

прагне до вищого з усіх благ (1252 а), до щасливого, доброго життя (1280 а-б) [2, с. 22, 106 - 107]. До речі, американський дослідник Дж. Ротшильд вважає, що саме Аристотель почав вивчати проблему легітимації політики і влади. Адже Аристотель зазначав, що „політична влада добивається згоди шляхом використання сили, розподілу винагород, надання освіти чи комбінації цих трьох процедур”. Аристотелеву тріаду, вважає Дж. Ротшильд, сучасною науковою мовою можна було б інтерпретувати як примусову, утилітарну та нормативну техніку правління [89, р. 38].

Н. Макіавеллі пропонував звільнити політику від моралі. Він пов’язував її з реалізацією владних інтересів політичних суб’єктів, ототожнюючи її з технологією захоплення та утримання влади [34, с. 73 - 74, 90]. М. Вебер визначав політику в широкому значенні як діяльність (в усіх її видах) із самостійного керівництва й управління. Політика у вузькому розумінні, за М. Вебером, це керівництво або здійснення впливу на керівництво політичного союзу чи держави; інакше – „прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи всередині держави між групами людей, які вона в собі містить” [9, с. 644 - 646].

Услід за М. Вебером політику як специфічний вид діяльності визначають такі сучасні учені, як О. Панарін та В. Ільїн. „Політика є видом ризикової (негарантованої) колективної діяльності в галузі владних відносин, учасники якої намагаються змінити свій статус в суспільстві і перерозподілити сфери впливу в контексті історичних можливостей, які склалися” [36, с. 7]. Пов’язуючи політику з прагненням реалізувати суб’єктивні інтереси, В. Ільїн визначає політику „як соціально значимий рід занять з контролювання міжіндивідуального обміну діяльністю, ефективізації суб’єктивних зв’язків відповідно до заявлених інтересів” [24, с. 47].

Узагальнюючи наведені дефініції, вважаємо за потрібне запропонувати своє визначення. Політика – це специфічна цілеспрямована організаційна, регулятивно-контролююча та управлінська діяльність, орієнтована на перетворення або збереження існуючих суспільних відносин у зв’язку з уявленнями, інтересами і цінностями різних суб’єктів соціальної взаємодії.

Перейдемо до розгляду іншої складової поняття „легітимаційна політика” – легітимації. Термін „легітимація” пов’язаний зі словами „легітимний”, „легітимність”. Він широко використовується в сучасному науковому та практичному політичному дискурсі. Для ілюстрації згадаємо хоча б частину вчених, у назвах праць яких зустрічаємо термін „легітимація”. Це С. Рябов [40], Ю. Габермас [72; 73], С. Макеев [33], О. Левандовський [30], О. Білий, Є. Бистрицький [5; 6], А. Дроздова [20], В. Ачкасов, С. Слисеев, С. Ланцов [3], Н. Чернобровкіна [50], І. Валлерстайн

[96], Р. Паріс [86], Ф. Нонет [85], А. Єрмоленко [22], Р. Бендікс [56], М.-К. Смаутс [93], Дж. Федеріко [66], Ф. Херн [74], С. Гінер [70], К. Фрідман [68], Р. Беллах [55], Дж. Джансен [77], Дж. Саймонс [92], Р. Баркер [53], К. Літфін [79], Р. Розен [87], К. Кейсбір [58], Е. Геллнер [69], Р. Мейер [81], Р. МакВей, Д. Сіккінк [84], Г. Волкер, Дж. Томас, М. Зелдітч-мол. [95], Л. Делла-Фейв [62; 63], Ф. Вейл [99].

Одними з перших, хто дав чітке тлумачення легітимації, були П. Бергер і Т. Лукман. Вони довели важливість і необхідність легітимації для будь-якої соціальної діяльності, соціальних відносин, суспільства в цілому та, відповідно, політичної практики як складової суспільної взаємодії. Легітимація в їх розумінні є способом пояснення і виправдання суспільних і політичних інститутів, їх когнітивною та нормативною інтерпретацією. Будучи своєрідним регулятором суспільних відносин, легітимація як пояснення й оцінювання соціально-політичної реальності є основою здійснення ефективних перетворень політичними силами і стабільності в суспільстві [11, с. 27]. Оскільки, як зазначають П. Бергер та Т. Лукман, „легітимація говорить індивіду не тільки чому він **повинен** здійснювати ту чи іншу дію, але й те, чому речі є такими, якими вони є” [4, с. 153].

Оскільки термін „легітимація” є похідним від поняття „легітимність”, а їх денотати співвідносяться як процес і його результат, то доцільно в контексті осмислення легітимаційної політики розглянути поняття „легітимність”. У науковий обіг його ввів М. Вебер, запозичивши у теоретика права Г. Єллінека [13, с. 111] та, можливо, й у Г. Гегеля. Як відомо, Г. Гегель в „Основах філософії права” (1820 р.) застосовує термін „легітимність” щодо держави та її правителя, розуміючи під цим терміном визнання з боку народу та інших держав [16, с. 287 - 288].

У Г. Єллінека „легітимність” означає правомірність у природно-правовому сенсі, тобто відповідність соціальної практики уявленням більшості її суб’єктів про справедливість або розумність такої практики [21, с. 230 - 232; 13, с. 112]. На відміну від Г. Єллінека, М. Вебер інакше та, в цілому, ширше інтерпретує легітимність, пов’язуючи її з уявленням про значимість порядку (як системи соціальних відносин) або панування у свідомості індивідів. Саму значимість при цьому він розумів і як можливість орієнтації індивідів на неї, і як умову, що детермінує реальну соціальну поведінку [8, с. 636 - 639]. Поняття „легітимність” у М. Вебера близьке за значенням поняттю „престиж”: „Порядок, що має престиж, в силу якого він диктує непорушні вимоги та встановлює зразок поведінки, має легітимність”. Радянський дослідник творчості М. Вебера Е. Ожиганов пропонує дещо іншу інтерпретацію „легітимності”, визначаючи її як спосіб панування чи як дієздатність політичних режимів. „Значимість і стабільність політичного режиму, на думку М. Вебера, - пише Е. Ожиганов, - залежать від здатності панівних груп формувати в

масах переконання, що саме даний „порядок” є найкращим з усіх можливих. Здатність забезпечення політичного панування в такій спосіб була названа ним легітимністю” [35, с. 71]. Як бачимо, Е. Ожиганов редукує поняття легітимності, фактично зводячи його обсяг до успішної реалізації функції утримання політичної влади панівними групами.

Слід додати, що поняття „легітимність” у М. Вебера є також близьким за значенням до поняття „визнання”. Такої думки дотримуються й сучасні філософи В. Фурс і П. Гайденко [46; 15, с. 25]. Згідно з П. Гайденко, М. Вебер перетворив поняття „визнання” на категорію „орієнтації на іншого”, внаслідок чого „визнання” виявилось конститутивним моментом усіякої соціальної дії [15, с. 19]. Цікаво, що у Ю. Габермаса поняття „легітимний” і „конститутивний” у деяких випадках використовуються як рівнозначні [71, р. 179]. Отже, можна сказати, що „легітимність” за М. Вебером є визнання значимості певних соціальних відносин, яке (визнання) детермінує орієнтації індивідів на ці соціальні відносини і відтак визначає їх соціальну поведінку.

Для того, щоб глибше зрозуміти значення „легітимності”, треба звернутись до його етимології. Деякі дослідники вважають, що слово „легітимність” з’являється не раніше епохи Середньовіччя [83, р. 2 - 3]. Проте відомо, що вже в I столітті до нашої ери термін „легітимний” зустрічається у Давньому Римі в юридичному та політичному дискурсах. Так, у трактатах Цицерона поняття „легітимний” використовується для позначення відповідності встановленої влади (*potestas, imperium*) закону в таких виразах, як „*potestas legitima*”, „*legitimum imperium*” [60, р. 19].

Слова „легітимність”, „легітимний”, „легітимація” походять від групи однокоренових латинських слів **lex, legis** (закон, юридична норма, правило, принцип, порядок, право управління, влада), **legitimus, legitima, legitimum** (законний, правомірний, юридичний, правовий, належний, пристойний, неабиякий, правильний тощо), **legitime** (законно, згідно з законами, правомірно, належним чином), **legitima, legitimorum** (узаконені правила, формальності, розпорядження, статuti) [17, с. 584, 588], **legitimare** (узаконовувати), **legitimus** (узаконений) [98, р. 1035]. Показово, що як синонім прислівника **legitime** (законно, правомірно) словник І. Дворецького наводить слово **juste** (справедливо, законно, по праву, по справедливості), а як на близьке за значенням слову **legitimus** (законний, правомірний) вказується на **potestas** (панування, влада, можливість, дозвіл, владика, владар, пан, значення, смисл) [17, с. 584, 789]. В обох випадках є посилання на Цицерона, у працях якого згадані слова вживаються як близькі за значенням. Отже, ще до початку нашої ери латинські слова, на основі яких утворились модерні поняття „легітимність”, „легітимний”, „легітимація”, мали значення „законність”, „влада”, „справедливість”, „право управління”, „належний”, „правомірний” і „правильний”. Вони мають відношення як мінімум до

чотирьох дискурсів: правового, політичного, етичного та логічного.

В інших європейських мовах слово „легітимність” та однокореневі з ним лексичні одиниці починають вживатися з XIII століття, спочатку у французькій мові [64, р. 394], а згодом (з XV ст.) у англійській [94, р. 189 - 190]. Їх використовували Д. Дефо, Т. Гоббс, Дж. Локк [94, р. 189 - 190].

З розвитком мов, згідно з найавторитетнішими західними словниками, значення слів „легітимність” та споріднених з ним розширилось. Так, за The Oxford English Dictionary під словом „легітимний” розуміється: „той, що проголошується законним”, „відповідний до закону чи правила”, „санкціонований, уповноважений чи дозволений законом”, „правильний”, „обов’язковий”, „належний”, „підходящий”, „нормальний”, „звичайний”, „систематичний”, „відповідний визнаному стандартному типу”, „санкціонований законами умовиводу, аргументації”, „логічно прийнятний, допустимий у якості висновку” [94, р. 189]. За Webster’s New Universal Unabridged Dictionary, „легітимний” означає також санкціонований звичаєм або законом, справедливий, обґрунтований [98, р. 1035]. Цікаво, що Longman Dictionary of Contemporary English долає тенденцію бачити у поняттях „легітимність” та „легітимувати” в цілому лише позитивні конотації [80, р. 807]. В основному, як бачимо, традиція вживання слів „легітимність”, „легітимація”, „легітимувати” закріплює за ними позитивне значення.

Семантичне поле „легітимності” не обмежується лише юридичною термінологією. Ця теза протистоїть поширеній традиції радянських і російських словників подавати „легітимність” як поняття тільки правової лексики [29, с. 203; 43, с. 168; 47, с. 199]. Некоректним здається й віднесення терміну „легітимність” лише до сфери державного права і політичної науки, як це робить сучасна багатотомна німецька енциклопедія Брокгауза, в якій „легітимність” (Legitimität) визначається як „виправдання держави, сили її панування та її дій уявленнями про цінності і принципи на відміну від формальної законності (легальності) або чистого фактичного здійснення влади” [57, s. 210].

У цьому зв’язку слід згадати М. Вебера, який не обмежує застосування терміна легітимність лише політичною практикою, а поширює його на всю сферу соціальних відносин [12, с. 17], вбачаючи в цьому феномені важливу умову існування певного соціального порядку. Так, він відзначає, що значимість, тобто легітимність порядку соціальних відносин, надає цьому порядку можливість диктувати непорушні вимоги та встановлювати зразки поведінки для індивіда [8, с. 636 - 639]. На розумінні легітимності як явища соціального, яке не обмежується лише рамками політичної сфери, наполягає й українська дослідниця І. Попова [39, с. 21]. Отже, можемо стверджувати, що поняття „легітимність” характеризує не лише світ політики, а й усю палітру соціальних явищ і процесів, і є поняттям соціальним [13, с. 111].

Звертаючись до аналізу природи легітимності як соціального явища, М. Вебер, по суті, вказує, що вихідним моментом легітимності є смисл. Він відзначає, що легітимність певної соціальної системи (порядку) безпосередньо пов'язана зі смислом системи, втрата якого руйнує її легітимність, в результаті чого соціальна поведінка припиняє орієнтуватись на таку соціальну систему і знищується. М. Вебер зауважує, що можуть паралельно існувати різні розуміння смислу певної соціальної системи. Іншими словами, будь-яка соціальна система має різні способи своєї легітимації. Крім того, як смисли, так і легітимності різних соціальних порядків (систем) конкурують між собою. Це означає, що соціальні суб'єкти можуть вважати свої дії легітимними або переконливо надавати їм видимість легітимності, керуючись різним розумінням смислу соціального порядку (системи) або орієнтуючись на смисл конкуруючого соціального порядку, іншої ціннісно-нормативної системи [8, с. 638]. Такою системою може бути кодекс честі, прийнятий певною соціальною групою, констеляція власних економічних інтересів та очікуваної поведінки інших, законодавство та санкції, які можуть застосовуватись проти його порушників, а також та чи інша етика. На думку М. Вебера, не існує єдиної етики, що має легітимуючу силу для всіх видів соціальних відносин [14, с. 135]. Він відзначає, що справжня, адекватна правомірна етична легітимація політики можлива лише на основі її власних, політичних цінностей, максима ж політичної етики говорить: „Ти **повинен** насильно протистояти злу, інакше за те, що зло візьме гору, **відповідатимеш** ти” [9, с. 696].

П. Бергер і Т. Лукман, услід за М. Вебером, легітимацію пов'язують зі смислом та надають їй взаємодії великого значення як умові існування соціального порядку. Легітимація, на їхню думку, формує смисловий універсум, який, у свою чергу, легітимує індивідуальну біографію й інституціональний порядок, що уможливлює соціальну взаємодію на рівні усього суспільства. Легітимація як смислова об'єктивація „другого порядку” „створює нові значення, слугуючи для інтеграції тих значень, які вже властиві різним інституційним процесам” [4, с. 138, 150, 159]. Отже, легітимація своїм результатом повинна мати смисловий порядок, який інтегрує соціальні відносини у певній групі або в суспільстві в цілому. П. Бергер і Т. Лукман справедливо зауважують, що для свого існування будь-які соціальні смислові системи мають підтримуватись певною спільнотою, групою, котра відає легітимацією [4, с. 140]. Вчені прямо або опосередковано стверджують, що легітимація це, по-перше, процес, яким управляють, по-друге, соціально необхідний механізм, який забезпечує інтеграцію суспільства, по-третє, технологія, яка використовує всі засоби переконання та пропаганди від створення міфів до раціонального наукового доказу.

П. Бергер і Т. Лукман дуже близько підходять до визначення та

опису легітимізаційної політики як окремого феномена, проте не називають та не відділяють її від ширшого явища – легітимізації. Якщо поняття легітимізації означає процес пояснення та виправдання суспільної практики, способи інтерпретації окремих її складових, то легітимізаційна політика вказує на проблему управління легітимізацією, що охоплює такі питання: „Наскільки легітимізацією можна управляти? Хто і як нею управляє? З якою метою? Які існують перспективи у поліпшенні управління легітимізацією? Наскільки співвідносяться легітимізаційна політика і політична сфера в цілому?”

Важливо, що для переважної більшості вчених характерний аксіологічний (ціннісний) підхід до легітимізації. Для Ю. Габермаса, наприклад, легітимність – це чеснота політичного порядку бути визнаним законним і справедливим, тоді як легітимізація – це досконале аргументування [71, р. 178]. В. Амелін вважає, що легітимізація – це „ствердження правомірності існування даної соціальної інституції, справедливості вимог і цілей, які вона висуває”. Вона є „умовою формування суспільного консенсусу, в межах якого всі учасники соціально-політичного процесу приймають певні вимоги й правила гри”, „способом надання владним відносинам... загальнозначимої форми” [1, с. 6]. Є. Бистрицький: „Легітимізація – це розгорнутий у часі політичний дискурс, процес поширення обговорення, обмірковування, зрештою – доведення колективної правильності й прийнятності соціально-правових норм, які переважно стихійно встановлюються новими політиками” [5, с. 319]. Ю. Кравченко і В. Чечель визначають легітимізацію як процес досягнення легітимності, під якою розуміють „певний стан психіки індивіда в чітко визначений термін, що виражає рівень задоволеності функціонуванням соціальних інституцій щодо створення умов і гарантій можливості задоволення його базових потреб” [28, с. 43]. К. Звершинський у розумінні легітимізації виходить зі смислового поля „легітимності” [23, с. 113], яка „проявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній „прозорості” (виправданні довіри) та у виконанні взятих на себе зобов’язань” [23, с. 130]. Для Д. Коппа легітимність – це моральний авторитет управляти [61, р. 4]. Д. Хелд розуміє під легітимністю те, що „люди дотримуються правил і законів, оскільки вони справді вважають їх правомірними і гідними поваги” [76, р. 238]. За Г. Йонасом, „для справжньої легітимізації потрібне поняття **блага**, яке не тотожне поняттю цінності. ...тому слід з’ясувати різницю між об’єктивним і суб’єктивним статусом цінності (або, коротше: між цінністю самою по собі і чиеюсь оцінкою), а отже — співвідношення між благом і буттям (між **bonum** і **esse**)” [25, с. 122].

Інші автори, застосовуючи аксіологічний підхід, оцінюють легітимізацію негативно (в кращому випадку – нейтрально-негативно), як антицінність.

До них належать М. Горкгаймер, В. Адорно, Ж. Ліотар, Ю. Качанов, Д. Белл. М. Горкгаймер та В. Адорно не дають визначення терміну „легітимація”, але застосовують його лише в негативному контексті [48, с. 83, 111, 150, 167, 216]. Ж.-Ф. Ліотар трактує легітимацію як „культурний імперіалізм”, джерело нерівності, зверхності та насильства одних культур та дискурсів над іншими [31, с. 12, 70, 77, 80]. Ю. Качанов пише: „Практика легітимації є евфемізмом влади, що утверджує себе в якості єдиної можливої (у даний момент історичного часу соціального простору) системи політичної гри...” „Для політичного панування, що реалізується як політична влада, роль вирішального обґрунтування і смислу його існування складає легітимність” [26, с. 158, 181]. Для Д. Белла легітимація означає виправдання невдалих соціальних дій через маніпулювання значенням і/або застосуванням понять задля зміни політичної поведінки [54, р. 337].

Слід відзначити, що деякі вчені підходять до розгляду легітимації нейтрально, як до об’єктивно існуючого явища, намагаючись не демонструвати своїх ціннісних позицій. Так, С. Ліпсет вбачав легітимність у здатності системи викликати та підтримувати віру в те, що існуючі політичні інститути найбільше підходять для суспільства [78, р. 64]. Дж. Ротшильд під легітимацією розуміє забезпечення згоди та підтримки владарів з боку інших держателів влади (включаючи інші режими міжнародної системи, внутрішні еліти, такі владні кластери, як військові сили, бюрократія, національний банк або транснаціональні корпорації, а також народні маси) [89, р. 51]. С. Рябов визначає легітимацію у трьох площинах знання: у площині повсякденного, масового знання про політику – „це визнання (або невизнання) громадянами існуючої влади, їх згода (чи відмова) їй коритися, невинне, екзистенційне протистояння влади і суспільства, пошук відповіді на запитання, як належить коритися, дотримуватися владних настанов (або уникати такого підпорядкування)”; у нормативно-сцієнтистській площині знання про політику – „це віднайдення адекватності політичної спрямованості та формально-законодавчих, процедурних регламентів, визначення найбільш прийнятних способів її здобуття, з’ясування того, чиї владні повноваження належить визнавати, як це треба робити”; у площині фундаментального знання – „це визначення того, якою повинна бути влада взагалі, щоб її визнавали, як в принципі можливе обмеження свободи волі людини” [40, с. 381]. За О. Висоцькою, легітимація – це „процес визнання і прийняття певних етичних принципів як нормативно узаконених у суспільній свідомості і тому таких, що виправдовують будь-які дії” [10, с. 33].

У працях П. Бергера, Т. Лукмана, С. Рябова, П. Бурд’є, Дж. Ротшильда, А. Хейдруна знаходимо згадки про феномен легітимаційної політики, але побіжні, вони його майже не виокремлюють. І хоча А. Хейдрун

виносить термін „легітимаційна політика” на титул своєї книги, він не приділяє належної уваги дослідженню її як окремого феномена. Свій дослідницький інтерес акцентує на феномені легітимаційної політики Р. Баркер, також не застосовуючи цього терміна. Він стверджує, що легітимація – це самореферентна, самовизначальна діяльність, характерна для системи управління та урядування, це функція структури врядування, причина та наслідок будови політичного панування [53, р. 7 - 12].

На нашу думку, головною причиною того, що легітимаційна політика досі не виокремлювалась як специфічне, автономне явище, невід’ємний елемент функціонування суспільства, є недостатнє розуміння сутності процесу легітимації та, зокрема, того, хто саме здійснює легітимацію, виступаючи її суб’єктом, активним, спрямовуючим началом, легітimatorом. Одні дослідники (П. Селзнік [91, р. 242], Д. Істон [65, р. 278 - 310], П. Бергер, Т. Лукман [4, с. 191 - 193, 202, 204, 206 -208], Дж. Ротшильд [89, р. 51], Дж. Саймонс [92, р. 696], І. Сікора [42], М. Фуко [45, с. 154], Р. Баркер [53], П. Бурд’є [7, с. 142, 146, 156 - 157]), визначаючи легітимацію як процес пояснення, обґрунтування, виправдання (зокрема, політики, влади, політичних інститутів, явищ та рішень), ініціювання та здобуття підтримки, роль суб’єктів легітимації відводили суб’єктам, ініціаторам обґрунтування і виправдання, політичним теоретикам, генераторам соціальних ідей, технологам зі створення іміджу, правлячим групам, тим самим зводячи легітимацію влади і політики певною мірою до самолегітимації.

Інші вчені (Ю. Рот, Г. Кюпперс [88, р. 308 - 309], Р. Мерелмен [82, р. 548], С. Ліпсет [78, р. 64 - 79], М. Доган [19, с. 147], Л. Саністебан [41, с. 45 - 49], Р. Циппеліус [49, с. 81 - 82], Г. Волкер, Дж. Томас, М. Зелдітч-мол. [95]) визнавали легітимаантами* (суб’єктами легітимації) політики та влади соціальні групи та організації, суспільство в цілому, редукуючи легітимацію лише до суспільного визнання та відводячи політикам, владарюючим особам роль виконавців легітимаційного замовлення суспільства, заручників ціннісних орієнтацій, вимог, надій та очікувань суспільних сил.

Третя група дослідників (М. Вебер [97, р. 130 - 132; 14, с. 132 - 136], Р. Коен [59, р. 2], В. Ейвері [52, р. 112], А. Фетісов [44, с. 103 - 112], Ш. Ейзенштадт [51, с. 78, 100 - 101]) фактично ототожнює процес

*Для позначення суб’єкта легітимації правомірно використовувати слова „легітimator” та „легітимаант”, та оскільки в літературі, присвяченій легітимаційній проблематиці, склалась традиція використовувати термін „легітimator” стосовно джерел, інструментів чи ресурсів легітимації, то вважаємо релевантним у цьому зв’язку використання терміна „легітимаант”.

обґрунтування і виправдання і процес визнання, вважаючи їх нерозривним цілим. Є також дослідники (Т. Парсонс [37, с. 21 - 22], Н. Луман [32, с. 76 - 79, 93], Дж. Шаар [90, р. 20 - 44], Дж. Фішкін [67, р. 117 - 129], А.-Н. Дібіров, Л. Пронський [18, с. 58 - 60]), які по суті вилучають суб'єкта з легітимаційного процесу, вважаючи, що легітимність – це певне володіння або якість урядів, владних еліт, які набувають її в процесі легітимації, якщо дотримуються певних принципів, процедур, норм, ідей, „колективних уявлень”, ціннісних зразків.

Без дослідження легітимаційної політики як окремого феномена неможливо зрозуміти логіку процесу легітимації. Водночас з'ясування природи легітимаційної політики щільно пов'язане з вивченням легітимації.

Легітимація є процесом досягнення соціальної значимості (реальної влади або впливу) різними суб'єктами (від індивіда до держав, міжнародних, транснаціональних організацій, міждержавних об'єднань) для успішного здійснення певної практики, яка, по-перше, зачіпає інтереси як окремих осіб, суспільних груп, етносів, народів, організацій, так і людства в цілому; по-друге, стосується збереження або зміни певного соціального порядку (системи соціальних відносин) на будь-якому рівні, у будь-якому відношенні або в цілому; по-третє, відбувається при наявності кількох альтернатив, конкуренції, конфлікту.

Отже, легітимація встановлює та підтримує значимість не лише суб'єктів, а й соціальних порядків, які є результатом діяльності зацікавлених суб'єктів та не існують без їх дієвої і регулярної підтримки. Легітимація забезпечується, з одного боку, обґрунтуванням, виправданням, підтвердженням претензій на соціальну значимість суб'єкта і його діяльності (в її цілях, засобах і результатах) або ним самим, або зацікавленими в ньому іншими суб'єктами, а з іншого боку – визнанням і підтримкою значимості суб'єкта та його соціальних дій, практики держателями ресурсів соціальної підтримки (ентузіастами, експертами, авторитетними особами, лідерами думки, засобами масової інформації, організованими силами, фінансовими донорами, силовими відомствами, виборцями).

Отже, легітимація – це двосторонній процес взаємодії соціальних суб'єктів, що претендують на владу і вплив для реалізації своїх соціальних проектів, та тих, хто їх визнає і підтримує. Суб'єкти легітимації щодо своєї ролі в її здійсненні поділяються на суб'єктів обґрунтування і виправдання системи соціальних значень та суб'єктів визнання (правильності) і підтримки такої системи. Суб'єкти обґрунтування і виправдання фактично є суб'єктами легітимаційної політики. При цьому суб'єкти визнання (правильності) і підтримки є тими, на кого спрямована легітимаційна політика, тобто її об'єктами. Таким чином, легітимаційна політика є інструментом впливу соціальних

суб'єктів на її об'єкти для утвердження, підтвердження або реалізації певної соціальної практики.

Найбільшу потребу в легітимації має політика, політична практика, оскільки вона зачіпає найважливіші інтереси широкого спектра соціальних груп, втягує в процес свого здійснення великі маси людей, значний обсяг засобів і ресурсів, визначає будову та взаємодію соціальних спільнот, виступає важливим фактором соціальних перетворень. З іншого боку, будь-яка політика в усіх її різновидах та незалежно від спрямованості, характеру суб'єктів і об'єктів, масштабів реалізації, змісту цілей потребує легітимації. Від успішної легітимації політики залежить її дієвість, та, зрештою, виконання нею свого призначення. Сам же процес легітимації, його результативність залежить не лише від характеру і змісту політики, а й від діяльності з управління легітимаційним процесом. Така діяльність, власне, і є легітимаційною політикою.

Як і політика в цілому, легітимаційна політика охоплює всю тканину соціальної реальності. Та якщо політика в цілому намагається змінити вже визначену, певним чином визнану, легітимовану реальність, то легітимаційна політика покликана саме визначити, універсалізувати, об'єктивувати реальність так, щоб вироблення та реалізацію певного політичного курсу, програми зробити прийнятною та оптимальною. З одного боку, легітимаційна політика – це невід'ємна складова будь-якої політики, котра реалізується в ідеях, ідеології, етиці, системах обґрунтування і стилях аргументування, визначенні ціннісної ієрархії та акцентуванні кодів (друг – ворог, приватні інтереси – загальне благо, захист прав людини – їх порушення, рівність – нерівність, справедливість – несправедливість, правомірне – неправомірне, моральне – неморальне тощо) політичної дії. З іншого боку, легітимаційна політика – необхідний фундамент будь-якої політичної практики, втілення в життя будь-якого політичного проекту – вона має власну, автономну реальність. На рівні легітимаційної політики задаються принципи та критерії оцінки, міра довіри, шанси визнання та підтримки тієї чи іншої політики, політичного курсу.

Отже, легітимаційна політика – це і вид політики і одночасно метаполітика. Як вид політики, легітимаційна політика покликана забезпечити ґрунт для проведення певного курсу організації життя суспільства. Як метаполітика, вона є полем боротьби різних ідей, концепцій, ідеалів, надій, смислів за право визначати структуру реальності та наділяти нееквівалентним (нерівноцінним) значенням, а відтак і владою, різні її аспекти і прояви. Скасувати легітимаційну політику означало б зрівняти всі значення, не розрізняти різні складові реальності, вважати всіх рівними, а все, з чого складається світ і що у ньому відбувається, єдиним, гомогенним, неієрархізованим. Одночасно це означало б і скасування будь-якої влади. Неможливість скасувати

легітимаційну політику, її вкоріненість у соціальному бутті людини, її тотальність дає можливість стверджувати, що вона має свою онтологію. Будучи спільною і визначальною для всіх можливих політик, легітимаційна політика є конститутивною основою політичного, метаполітикою.

Легітимаційна політика як соціальна реальність проявляється переважно у продукуванні смислів або систем смислів, що визначають соціальний порядок і поведінку людини згідно з її місцем у соціальній системі та перспективами соціальної мобільності. Як соціальний інститут, легітимаційна політика виникла у відповідь на потребу людини в смислах та в упорядкуванні відносин з природою ще первісному колективі. Саме до доби первісного суспільства відносить В. Ільїн появу регуляторів соціальної взаємодії: „Виникнення соціальності і координованих з нею владних, правових, етичних, а згодом і морально-ціннісних структур правомірно пов'язувати з упорядкуванням взаємодії особин в початкових формах первісного людського стада в усіх іпостасях прояву колективного життя від праці до злягання” [24, с. 123]. Через створення міфологічних та релігійних уявлень про світ легітимаційна політика не лише реалізовувала потребу людини у смислах, а й за їх допомогою згуртовувала первісний колектив, освячувала табу, звичаї та ритуали, добиваючись неодмінності їх виконання.

Отже, легітимаційна політика як духовна інстанція впорядкування соціальної організації виникає з появою соціальних відносин, що потребували закріплення, тобто легітимації.

Легітимаційна політика виникає разом з владою, без якої важко уявити будь-яку соціальну організацію, життя будь-якого соціального колективу. Джерелами влади виступає природна нерівність людей, ієрархія взаємовідносин учасників соціального цілого. Як відомо, ієрархічна організація формується ще у первісних людей внаслідок ускладнення добування їжі [27, с. 92 - 94]. Легітимаційна політика нерозривна з владою, вона виступає як її процесуальність, як встановлення правил, норм та процедур висловлювань і дій, як механізм, що породжує і структурує владу через фіксацію певних ієрархічних уявлень в суспільній свідомості. Важливими завданнями легітимаційної політики в соціумі є закріплення, насамперед на соціально-функціональному, а потім і на майновому рівні неоднаковості становища людей, утвердження норм людських взаємовідносин в усіх сферах життєдіяльності, запровадження обмежень для природних, індивідуальних, життєвих проявів людини у формі звичаїв, права, моралі з метою виживання соціального цілого.

Висновки

1. Легітимація є процесом досягнення соціальної значимості різними

суб'єктами задля забезпечення успішного здійснення певної практики в суспільстві.

2. Легітимація – це процес, яким можна управляти.

3. Легітимаційна політика є інстанцією управління легітимацією.

4. Легітимаційна політика є, з одного боку, автономною реальністю, яка визначає соціальні відносини, межі, характер і способи розгортання соціальних практик через певні коди (прийнятне – неприйнятне, бажане – небажане тощо), укорінених в суспільній свідомості, і відтак є метаполітикою, з іншого боку – легітимаційна політика є способом існування, модусом здійснення політики як специфічної цілеспрямованої організаційної, регулятивно-контролюючої та управлінської діяльності, орієнтованої на перетворення або збереження існуючих суспільних відносин у зв'язку з уявленнями, інтересами і цінностями різних соціальних суб'єктів.

Література:

1. **Амелин В. Н.** Власть как общественное явление. // Социально-политические науки. – 1991. – №2. – С. 6 - 8.

2. **Аристотель.** Политика.- М.: АСТ, 2002. – 393 с.

3. **Ачкасов В. А., Елисеев С. М., Ланцов С. А.** Легитимация власти в постсоциалистическом Российском обществе. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 127 с.

4. **Бергер П., Лукман Т.** Конструирование социальной реальности. Трактат по социологии знания.- М.: „Academia-Центр”, „МЕДИУМ”, 1995. – 323 с.

5. **Бистрицький Є.** Проблема легітимації. // Українська державність у ХХ сторіччі. Історико-політичний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С. 318 – 320.

6. **Білий О., Бистрицький Є.** Побудова держави в Україні: шляхи легітимації. // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 11 – 23.

7. **Бурдые П.** Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1999. – С. 127 - 166.

8. **Вебер М.** Основные социологические понятия. // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602 - 643.

9. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия. // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644 - 706.

10. **Висоцька О. Є.** Моральні цінності як основи взаємодії суспільства з природою: Дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.

11. **Висоцький О.** Сутність легітимації політики // Політичний менеджмент.- 2004.- № 4 (7). - С.24-34.
12. **Высоцкий А. Ю.** К вопросу о теории легитимности. // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць.- Вип. 12. - Дніпропетровськ: ДДФЕІ, 2002. - С. 16 - 23.
13. **Высоцкий А. Ю.** Легитимность: анализ понятия. // Грани. - 2003. - №1 (27). - С. 109 - 113.
14. **Высоцкий А. Ю.** Проблема легитимации политики в концепции Макса Вебера. // Грани. - 2003. - №6. - С. 132 - 136.
15. **Гайденко П. П.** Социология Макса Вебера. // Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С. 5 - 43.
16. **Гегель Г. В. Ф.** Основы философии права, або Природне право і державознавство. - К.: Юніверс, 2000. - 336 с.
17. **Дворецкий И. Х.** Латинско-русский словарь. Около 50 000 слов. Изд. 2-е, переработ. и доп. - М.: Русский язык, 1976. - 1096 с.
18. **Дибиров А.-Н. З., Пронский Л. М.** О природе политической власти. // Вестник Московского университета. - Сер. 18. Социология и политология. - 2002. - №2. - С. 48 - 60.
19. **Доган М.** Легитимность режимов и кризис доверия. // Социс. - 1994. - №6.- С. 147 - 155.
20. **Дроздова А. М.** Социально-философские проблемы легитимации власти: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. / Ставроп. гос. техн. ун-т. - Ставрополь, 1997. - 22 с.
21. **Еллинек Г.** Общее учение о государстве. - СПб.: Общественная польза, 1903. - 532 с.
22. **Єрмоленко А. М.** Універсальний громадський дискурс як морально-етична метаінституція легітимації політичного ладу. // Малахов В. А., Єрмоленко А. М., Кисельов О. О. та ін. Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. - К.: Стилос, 2000. - С. 37 - 82.
23. **Завершинский К. Ф.** Легитимность: генезис, становление и развитие концепта. // Полис. - 2001. - №2. - С. 113 - 131.
24. **Ильин В. В.** Политология.- М.: Книжный дом „Университет”, 1999. - 540 с.
25. **Йонас Г.** Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. — К.: Лібра, 2001. — 400 с.
26. **Качанов Ю. Л.** Политическая топология: структурирование политической действительности. - М.: Ad Marginem, 1995. - 224 с.
27. **Клягин Н. В.** Происхождение цивилизации (социально-философский аспект). — М.: ИФ РАН, 1996. — 252 с.
28. **Кравченко Ю., Чечель В.** Легітимність політичної влади й можливість її досягнення. // Політологічні читання. - 1993. - №2. - С. 41 - 58.
29. **Комлев Н. Г.** Словарь иностранных слов. - М.: ЭКСМО-Пресс,

1999. - 672 с.

30. **Левандовский А.** Оружие мифа (Миф как средство легитимации власти в России). // Свободная мысль. - 2001. - №2. - С. 102 - 118.

31. **Лиотар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна.- М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 1998. - 160 с.

32. **Луман Н.** Власть. - М.: Практис, 2001. - 256 с.

33. **Макеев С.** Легітимація політичних домагань у виборчій кампанії. // Політична думка. - 1994. - №3. - С. 31 - 36.

34. **Макиавелли Н.** Государь: Сочинения.- М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 2001. - 656 с.

35. **Ожиганов Э. Н.** Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ. - Рига: Зинатне, 1986. - 158 с.

36. **Панарин А. С.** Философия политики. - М.: Новая школа, 1996. - 424 с.

37. **Парсонс Т.** Система современных обществ. - М.: Аспект Пресс, 1998. - 270 с.

38. **Платон.** Политик. // Платон. Законы. - М.: Мысль, 1999. - С. 3 - 70.

39. **Попова І.** Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. - №3. - С. 21 - 41.

40. **Рябов С. Г.** Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): Дис. ... д-ра філософ. н.: 09.00.03. - К., 1997. - 424 с.

41. **Санистебан Л.** Политические системы и легитимность. // Диалог. - 1993. - №4. -С. 45 - 49.

42. **Сікора І.** Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах. // Політологічні читання. - 1992. - №1. - С. 220 - 227.

43. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А. П. Евгеньевой. - 2-е изд., испр. и доп. - Т. 2. К-О.- М.: Русский язык, 1982. - 736 с.

44. **Фетисов А. С.** Политическая власть: проблемы легитимности. // Социально-политический журнал. - 1995. - №3. - С. 101 - 112.

45. **Фуко М.** Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. - М.: Практис, 2002. - 384 с.

46. **Фурс В. Н.** Вебер Макс. // Всемирная энциклопедия: Философия. / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — С. 153.

47. **Халипов В. Ф.** Власть: Кратологический словарь. - М.: Республика, 1997. - 431 с.

48. **Хоркхаймер М., Адорно Т. В.** Диалектика Просвещения. - М.; СПб.: „Медиум”; „Ювента”, 1997. - 311 с.

49. **Циппеліус Р.** Філософія права. - К.: ТанDEM, 2000. - 300 с.

50. **Чернобровкина Н. И.** Культурная легитимация как социальное явление: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. / Рост. гос. ун-т. - Ростов н/Д, 1996. - 21 с.
51. **Эйзенштадт Ш.** Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. - М.: Аспект Пресс, 1999. - 416 с.
52. **Avery W. P.** Political Legitimacy and Crisis in Poland // *Political Science Quarterly*. - 1988. - Vol. 103.- Issue 1.- P. 111 - 130.
53. **Barker R.** The long millennium, the short century, and the persistence of legitimation // *Contemporary Politics*. - 2000. - Vol. 6. - Issue 1. - P. 7 - 12.
54. **Bell D. S. A.** Language, Legitimacy, and the Project of Critique // *Alternatives: Global, Local, Political*. - 2002. - Vol. 27. - Issue 3. - P. 327 - 350.
55. **Bellah R. N.** Religion and legitimation in the American Republic // *Society*. - 1998.- Vol. 35. - Issue 2. - P. 193 - 201.
56. **Bendix R.** State, legitimation and 'civil society' // *Telos*. - 1991. - Issue 86. - P. 143 -152.
57. Brockhaus Enzyklopadie in vierundzwanzig Banden. Neunzehnte, vollig neu bearbeitete Auflage. Dreizehnter Band. Lah-Maf. - Band. 13. - Hamburg: F. A. Brockhaus Mannheim, 1990. - 704 s.
58. **Casebeer K.** A cautionary tale: globalisation and legitimation crisis in the rule of law in the United States // *International Journal of the Legal Profession*. - 2001. - Vol. 8. - Issue 1. - P. 57 - 68.
59. **Cohen R.** Introduction // *State Formation and Political Legitimacy*. - Ed. By R. Cohen and G. D. Toland. - New Brunswick and Oxford: Transaction Books, 1988. - P. 1 - 21.
60. **Coicaud J.- M.** Legitimacy and Politics: A Contribution to the Study of Political Right and Political Responsibility. - Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - 254 p.
61. **Copp D.** The Idea of a Legitimate State // *Philosophy & Public Affairs*. - 1999. - Vol. 28. - Issue 1. - P. 3 - 45.
62. **Della Fave L. R.** The dialectics of legitimation and counternorms // *Sociol. perspectives*. - 1986. - Vol. 29. - Issue 4. - P. 435 - 460.
63. **Della Fave L. R.** Toward an Explication of the Legitimation Process // *Social Forces*. - 1986. - Vol. 65. - Issue 2. - P. 476 - 500.
64. *Dictionnaire Etymologique du Francais* par Jacqueline Picoche. Agregee de grammaire Docteur is lettres. Paris: les usuels du Pobert, 1983. - 830 p.
65. **Easton D. A.** Systems Analysis of Political Life. - Chicago: The University of Chicago Press, 1979. - 507 p.
66. **Federico J. A.** Millenarianism, Legitimation, and the national Socialist Universe in Thomas Bernard's Von dem Ruhestand // *Germanic Review*. - 1984. - Vol. 59. - Issue 4. - P. 142 - 148.
67. **Fishkin J. S.** The Dialogue of Justice. Toward a Self-Reflective

- Society. - New Haven and London: Yale University Press, 1992. - 243 p.
68. **Friedman K. V.** Legitimation of Social Rights and the Western Welfare State. - Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981.- 269 p.
69. **Gellner E.** Legitimation of Belief. - Cambridge: Cambridge Univer. Pr., 1975. - 210 p.
70. **Giner S.** Political economy, legitimation and the State in Southern Europe // British Journal of Sociology. - 1982. - Vol. 33. - Issue 2. - P. 172 - 199.
71. **Habermas J.** Communication and the Evolution of Society / Trans. and with an Introduction by Thomas McCarthy. - London: Heinemann Educational Books, 1979. - 239 p.
72. **Habermas J.** Legitimation crisis / Transl. by McCarthy Th. - Cambridge: Oxford : Blackwell: Polity press, 1997. - XXV, 166 p.
73. **Habermas J.** Remarks on legitimation through human rights // Philosophy and social criticism. - 1998. - Vol. 24. - Issue 2 - 3. - P. 157 - 171.
74. **Hearn F.** Domination, Legitimation, and Resistance: The Incorporation of the Nineteenth-Century English Working Class. - Westport, Connecticut and London: Greenwood Press, 1978. - ix + 309 p.
75. **Heidrun A.** Democracy in Europe: Legitimising Politics in a Non-State Polity. New York: Berghahn Books, 1998. - 184 p.
76. **Held D.** Models of Democracy. - Stanford: Stanford University Press, 1987. - 321 p.
77. **Jansen J. D.** Curriculum policy as compensatory legitimation? A view from the periphery // Oxford Review of Education. - 1990. - Vol. 16. - Issue 1.- P. 29 - 38.
78. **Lipset S. M.** Political Man: The Social Bases of Politics. - Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press, 1981. - 586 p.
79. **Litfin K. T.** Environment, Wealth, and Authority: Global Climate Change and Emerging Modes of Legitimation // International Studies Review. - 2000. - Vol. 2. - Issue 2. - P. 119 - 148.
80. Longman Dictionary of Contemporary English. - Third Edition. - Oxford; Barcelona: Longman, 2000. - 1668 p.
81. **Mayer R.** Lenin, the proletariat, and the legitimation of dictatorship // Journal of Political Ideologies. - 1997. - Vol. 2. - Issue 1. - P. 99 - 115.
82. **Merelman R. M.** Learning and Legitimacy // American Political Science Review. - 1966. - Vol. 60. - Issue 3. - P. 547 - 559.
83. **Merquior J. G.** Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy. - London: Routledge & Kegan Paul, 1980.- 224 p.
84. **McVeigh R., Sikkink D.** God, Politics, and Protest: Religious Beliefs and the Legitimation of Contentious Tactics // Social Forces.- 2001.- Vol. 79.- Issue 4.- P. 1425 - 1458.
85. **Nonet Ph.** The Legitimation of Purposive Decisions // California Law Review. - 1980. - Vol. 68. - Issue 2. - P. 263 - 300.

86. **Paris R.** Class Structure and Legitimatory Public Sphere: A Hypothesis on the Continued Existence of Class Relationships and the Problem of Legitimation in Transitional Societies // New German Critique. - 1975. - Issue 5. - P. 149 - 157.

87. **Rosen R.** Complicating Law's Legitimation Processes // Law & Social Inquiry. - 2000. - Vol. 25. - Issue 4. - P.973 - 981.

88. **Roth J., Kyppers G.** Democratizing European Science and Technology Politics? On Users, Problems and the Quest for Legitimacy // Innovation. - 2002.- Vol. 5. - Issue 4. - P. 307 - 324.

89. **Rothschild J.** Political Legitimacy in Contemporary Europe // Legitimation of Regimes. International Frameworks for Analysis (Conference on Legitimation and Delegitimation of Regimes, City University of New York, 1977). - London; Beverly Hills, California: SAGE Publications Ltd., 1979. - P. 37 - 54.

90. **Schaar J. H.** Legitimacy in the Modern State. - New Jersey, New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. - 359 p.

91. **Selznick P.** The Organizational Weapon. - New York: McGraw-Hill, 1952. - 358 p.

92. **Simons J.** The exile of political theory: The lost homeland of legitimation // Political Studies. - 1995. - Vol. 43. - Issue 4. - P. 683 - 697.

93. **Smouts M.-C.** The meanings of violence and its role in legitimation // International Studies Quarterly. - 1995. - Supplement 1. - Vol. 39. - Issue 1. - P. 111 - 115.

94. The Oxford English Dictionary. - Vol. VI (L-M). - Oxford: At the Clarendon Press, 1970. - 528+820 p.

95. **Walker H., Thomas G. M., Zelditch Jr. M.** Legitimation, Endorsement, and Stability // Social Forces. - 1986. - Vol. 64. - Issue 3. - P. 620 - 643.

96. **Wallerstein I.** Liberalism and the legitimation of nation-states: an historical interpretation // Social justice. - 1992. - Vol. 19. - Issue 1. - P. 22 - 33.

97. **Weber M.** The Theory of Social and Economic Organization.- N.Y.: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited, 1968. - 436 p.

98. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Deluxe Second Edition. - New York: Simon and Schuster, Tree of Knowledge, 1983. - 2129+160 p.

99. **Weil F. D.** The sources and structure of legitimation in Western democracies: a consolidated model tested with time-series data in six countries since World War II // Amer. sociol. rev. - 1989. -Vol. 54. - Issue 5. - P. 682 - 706.

Методологія операціоналізації основних понять національної безпеки: гуманітарна складова

Віктор Пироженко,
кандидат філософських наук,
державний експерт Національного інституту
проблем міжнародної безпеки РНБО України

У національній безпеці як науковій дисципліні вже склалися досить усталені підходи до методологічних аспектів дослідження, є певне уявлення про основні методологічні процедури, що застосовуються у роботі над ключовими поняттями, зокрема, стосовно операціоналізації. Точність аналізу, тобто його адекватність реальності, та ефективність пропонуваного рішення визначається адекватністю понять, які описують предмет дослідження, та точністю логічних засобів, за допомогою яких вибудовуються ланцюги дедуктивних висновків.

Точний аналіз передбачає наявність операційно визначених понять. Під такими визначеннями розуміють перелік вимірювальних процедур, що задають об'єкт спостереження, а отже – експериментування.

Враховуючи, що у дослідженнях з національної безпеки актуальною залишається проблема розмежування окремих галузей (складових) національної безпеки, стає вкрай необхідною чітка фіксація значення ключових понять. Це дозволило б точно задати предмет дослідження щодо кожної складової національної безпеки, а отже, й провести таке розмежування. Ключову роль у виконанні цього завдання відіграє процедура операціоналізації відповідних термінів.

Подальше удосконалення методології досліджень національної безпеки (НБ) висуває проблему узгодження основних понять науки про НБ в єдину поняттєву систему за наявності якої тільки й можна побудувати логічно несуперечливий концептуальний каркас будь-якої теорії, що претендує на виявлення та ефективне пояснення фактів дійсності. Саме

цим і пояснюється необхідність окремого вивчення процедур формалізації та операціоналізації. Їх коректне здійснення дозволяє вибудувати такий каркас найбільш ефективно. Завдяки цьому стають можливими взаємні переходи від визначення одного поняття до визначення іншого, що є умовою для встановлення інваріантів значення, тобто фіксації спільної складової частини значення усіх основних понять НБ. Наявність таких інваріантів вказує на існування певної закономірності у досліджуваному явищі, що власне і є кінцевою метою будь-якого наукового пошуку.

Основна мета нашого дослідження полягає у вивченні алгоритму операціоналізації понять національної безпеки та демонстрації можливостей застосування операціоналізації щодо понять її гуманітарної складової. Вирішення відповідних завдань в перспективі дасть можливість розробити стандартні методики для прив'язки концептуальних визначень і змістових описів до вимірювальних процедур і відповідних числових значень.

Під операціоналізацією будемо розуміти процес конструювання операційних визначень. Операційним визначенням (операціоналізацією) певного поняття будемо називати опис сукупності вимірювальних операцій, що були б еквівалентом його (даного поняття) описового визначення. Для операціоналізації понять „виклик”, „загроза”, „безпека” і „небезпека” необхідно обрати з усіх варіантів їх якісних визначень таке, що найзручніше може редукуватися до сукупності вимірювальних процедур. Тобто, вимірюючи певне явище (тенденцію) НБ, ми повинні бути впевнені, що вимірюємо саме ті його властивості, які містяться у змістовому визначенні.

У спеціальній літературі існує кілька варіантів тлумачення поняття „виклик”. Є група визначень, що базуються на розумінні виклику як протидії (з боку об'єктивних обставин або суб'єктів) реалізації інтересів певного суб'єкта. Відносно НБ поняття виклик визначається як прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів [1]. Такої ж думки дотримується й В. Манілов [2].

Інша група визначень підкреслює негативну, з точки зору НБ, часову динаміку певних проблем, тобто їх здатність перетворюватися з нейтральних стосовно НБ на загрози. Згідно з таким розумінням, виклик - це „проблема, що набула з певних причин та у певний відтинок часу сильного звучання і загострено сприймається політичною елітою, має, на її думку, важливе, пріоритетне значення. Виклики не мають чіткого механізму розв'язання, проте ще не вимагають негайного втручання” [3].

Другий варіант визначення поняття „виклик” робить критерієм розпізнання виклику суб'єктивне відчуття суб'єкта (політичної еліти чи будь-кого) щодо пріоритетності певної проблеми та його емоції з приводу

сильного звучання проблеми. Безумовно, спільні індивідуальні переживання представників певної групи політичної еліти з приводу якихось процесів – це показник певної спрямованості і якості таких процесів. Проте це лише опосередкований показник, який може свідчити не стільки про об'єктивний характер загрози, скільки про характер і особливості самої еліти. Таке визначення „виклику” важче операціоналізувати, оскільки суб'єктивні переживання не піддаються інтерсуб'єктивній перевірці й не обов'язково вказують на існування реальної відповідності їм. Тому для операціоналізації терміну „виклик” доцільно взяти перший варіант визначення.

Для операціоналізації поняття „загроза” вважаємо за доцільне спиратися на таке його визначення: „Загроза - явище, чинник (сукупність чинників), що здатні реально створити умови або стати причиною повної або часткової неможливості реалізації національних інтересів” [4]. Воно більше відповідає особливостям гуманітарної політики і характеру суспільно-політичних подій, ніж, наприклад, ширше за об'ємом визначення „загрози” А. Качинського як соціального, природного чи техногенного явища з прогнозованими, але не контрольованими небажаними подіями [5].

Операціоналізацію понять „безпека” і „небезпека” будемо здійснювати, відштовхуючись від якісних визначень А. Качинського. Безпека - це „стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, а також довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз” [6]. „Небезпека”, за А. Качинським, розуміється як „ситуація, постійно присутня в навколишньому середовищі, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події” [7], з якою пов'язана низка небезпек.

Операціоналізацію слід здійснювати в такий спосіб, щоб зв'язати кількісними параметрами всі базові поняття НБ – „ризик”, „виклик”, „загроза”, „безпека”, „небезпека”, класифікувавши їх за ступенем наближення до певних порогових значень, коли одна числова величина переходить в іншу. Мабуть, схожа ідея міститься у запропонованій Г. Ситником [8] класифікації видів небезпек, що розкриває взаємозв'язок між цими поняттями. Г. Ситник пропонує при кількісній класифікації небезпек спиратися на поняття „ризик”, а при якісній класифікації – на поняття „виклик” і „загроза”. Тоді: потенційний виклик (дуже малий ризик); реальний виклик (малий ризик); потенційна загроза (середній ризик); реальна загроза (великий ризик); потенційна небезпека (дуже великий ризик).

В цій класифікації вибудовується сумірність різних видів небезпек. При цьому власне загроза – потенційна загроза – починається з моменту подолання певного порогового значення, що зв'язується з „реальним викликом”. У свою чергу, подолання негативною тенденцією порогового

значення, яке зв'язане з „реальною загрозою”, означає появу „потенційної небезпеки”.

Залишається встановити кількісні значення „виклику”, „загрози”, „безпеки” і „небезпеки”. Якщо операціоналізувати ці поняття і виразити їх значення у числовій формі, то перехід від одного виду небезпек до якісно іншого можна зв'язати із змінами відповідних числових величин, що будуть позначати певні порогові значення інтенсивності негативних суспільно-політичних тенденцій.

Проілюструємо на прикладі гуманітарної складової НБ, як практично можна операціоналізувати поняття „виклик”, „загроза”, „безпека” і „небезпека” стосовно деяких тенденцій у гуманітарній політиці, що однозначно інтерпретуються експертами як загрозові для цілей політики НБ.

Перший крок – „концептуальний”. На цьому етапі необхідно сформулювати загальну концепцію-гіпотезу, яка має постулювати причинно-наслідковий зв'язок між певними суспільно-політичними явищами, цілями і завданнями державної політики в галузі НБ. Така концепція має включати у себе загальні припущення і постулати щодо характеристики певних суспільно-політичних явищ як загроз НБ.

При інтерпретації змісту гуманітарної політики і безпеки будемо спиратися на такі допущення. Визначення змісту гуманітарної політики ґрунтується на припущенні про існування у індивідів певного набору світоглядно-ціннісних орієнтацій, що за певних умов формують у суспільних суб'єктів (індивіда, суспільних груп, політичних партій) такі політично значущі мотивації і вчинки, які створюють певні небезпеки існуванню державі й нації. Відтак є підстави згрупувати ці небезпеки в окремий клас і вважати його складовою загального поняття „небезпека”.

Окрім економічних, політичних, військових та інших цілей, що їх ставлять у своїй діяльності суб'єкти суспільної дії (окремі держави, державні інститути, суспільні прошарки, групи інтересів, політичні партії, окрема людина), вони керуються й певними ціннісними настановами, що, у свою чергу, задаються світоглядною системою та ієрархією життєвих цінностей (будемо говорити про єдину світоглядно-ціннісну систему). Кожна людина має певну систему світогляду або, точніше, систему світоглядно-ціннісних настанов, яка складається з особистих сенсожиттєвих та ціннісних орієнтирів і визначає ставлення індивіда до оточуючого світу взагалі, а отже, і ставлення до держави та її інститутів, до явищ суспільного і політичного життя, що якраз і важливо для нашого дослідження. Система світоглядно-ціннісних настанов визначає ступінь значущості й переважності для суспільного суб'єкта тих чи інших суспільних явищ, з урахуванням чого вибудовується їх певна ієрархія [9]. Певні світоглядно-ціннісні настанови впливають на мотивацію, характер, зміст і форми участі окремого громадянина чи суспільних

груп у суспільно-політичній діяльності, в тому числі й на такі зміст і форми, що можуть негативно позначатися на національній безпеці [10].

З точки зору практичної політики, для України стратегічною метою [11] є формування у населення української національної ідентичності. Спосіб досягнення цієї мети полягає в об'єднанні усіх громадян України навколо певних спільних світоглядних, культурних та ідеологічних цінностей. Враховуючи неоднорідний, багатоетнічний склад населення України, формування національної ідентичності можливе лише за умови міжетнічної злагоди та підтримання достатнього рівня міжетнічного взаєморозуміння.

Отже, будь-яка міжетнічна, міжконфесійна напруга, неврегульовані конфлікти й суперечності між різними культурно-мовними групами є перешкодою для досягнення стратегічної мети. З точки зору поставленої мети, сприйняття такої перешкоди як виклику або загрози, тобто, у вигляді небезпеки, буде цілком обґрунтованим. Позначимо цю обставину загальним поняттям „небезпека”, не конкретизуючи її характеристику як виклик чи загрозу.

Другий крок – висунення пояснювальної теорії – теоретизація. Взагалі, необхідність у формалізації та операціоналізації термінів і понять теорії виникає лише в межах певної теорії і тільки в її межах стає здійсненою. Оскільки усі визначення теорії є низкою логічних висновків від найзагальніших положень аж до конкретного висловлювання, що описує конкретний факт, вся теорія в цілому, весь її концептуальний каркас створюють єдиний контекст, у межах якого може бути пояснене певне коло фактів.

Проте в нашому випадку процес операціоналізації розглядається самостійно, окремо від побудови теорії. Спроба дати визначення якомусь поняттю (поняттям), тобто формалізувати і операціоналізувати його, може сама по собі стати стимулом до висунення пояснювальної теорії. Тому ми вводимо теоретизацію саме на цьому етапі.

Отже, другий крок процесу операціоналізації полягає у побудові пояснювальної теорії (або у використанні вже існуючих), що, спираючись на концептуальні постулати встановлює **єдиний пояснювальний принцип, закон**, який є інструментом розпізнання та інтерпретації певних фактів. У нашому випадку теорія-гіпотеза має пояснити, чому певні суспільно-політичні явища розцінюються як загроза національним інтересам у гуманітарній сфері і визначити рівні загроз (небезпек), пов'язаних з інтенсифікацією цих явищ. Труднощі з формуванням української національної ідентичності та української політичної нації, що є певною загрозою НБ, пояснюються за допомогою низки взаємопов'язаних припущень, які й будуть пояснювальною гіпотезою.

1. Основною причиною цих труднощів є неврегульовані конфлікти і суперечності між різними культурно-мовними групами, що створюють

відчуження і міжетнічну напруженість.

2. Міжетнічна напруженість пов'язана переважно з низькою взаємною толерантністю різних культурно-мовних груп.

3. На рівень толерантності в міжетнічних стосунках впливають такі чинники:

- соціально-економічне становище етнічних груп;
- сприйняття і переживання соціально-економічного, політико-правового і культурно-мовного статусу власної етнічної групи в порівнянні зі сприйняттям статусу інших етнічних груп;
- незадоволеність ступенем представництва власної етнічної групи в різних гілках влади.

4. Толерантність перебуває в обернено пропорційній залежності від рівня міжетнічної напруженості. Чим вищий рівень толерантності, тим нижчий рівень міжетнічної напруженості і навпаки.

Які терміни тут треба операціоналізувати, щоб можна було провести відповідні виміри з метою перевірки даної гіпотези? Очевидно, що такими термінами мають бути, в першу чергу, „толерантність” і „міжетнічна напруга”. Поняття „толерантність” є фундаментальним, з яким безпосередньо пов'язується „міжетнічна напруга” – інше основне поняття нашої гіпотетичної теорії про існування певної залежності між „толерантністю” і „міжетнічною напругою” та між цими обома явищами та загрозою національним інтересам у гуманітарній галузі, зокрема, міжетнічному миру.

Третій крок – операціоналізація. Операціоналізацію можна представити як встановлення значення поняття через описання вимірювальних операцій, що були б еквівалентом його (поняття) якісного визначення. Операціоналізація, у свою чергу, висуває іншу проблему, а саме – проблему знаходження кількісного виміру явища, яке позначається відповідним терміном (поняттям).

Операціоналізація включає у себе два етапи:

1. Редукцію значення основних понять теорії до вимірювальних процедур. Змістовому значенню поняття приписується його операційне значення, тобто комплекс практичних процедур спостереження і вимірювання.

2. Процедуру визначення порогового (критичного) значення, досягнення якого тією чи іншою тенденцією галузі НБ може тлумачитись як виклик чи загроза. Таке визначення по суті є обґрунтуванням певного (саме такого, а не іншого) показника порогового значення, адже зрозуміло, що такий показник не може бути довільною величиною і його обґрунтування має спиратись на якісь критерії і підґрунтя.

Продовжимо розгляд нашого прикладу із сфери гуманітарної складової НБ і змодельємо третій крок процесу формалізації – операціоналізацію.

Представимо толерантність інтегральною характеристикою, що включає: для окремого індивіда - позитивну позицію, основу якої складає вимушена стриманість; для етнічної групи - позитивну позицію, основу якої складає готовність до частих всебічних контактів з іншою етнічною групою (або тотожне за сенсом інше настановлення - відсутність спеціального наміру до уникнення контактів з представниками іншої етнічної групи), а також готовність до обміну ідеями.

Виходячи з цієї характеристики толерантності, визначимо її показники. Вони мають відповідати двом вимогам: 1) ці показники мають бути такими, щоб вони за змістом відносилися (або, принаймні, їх можна було так інтерпретувати) до сфери взаємовідносин етнічних груп, так чи інакше характеризували ці взаємовідносини. Тут вирішальну роль відіграє точність і адекватність попереднього змістового аналізу; 2) вони мають бути такими, щоб їх можна було спостерігати на практиці і щоб до них можна було застосувати процедури виміру.

Відповідно до цих вимог визначаються такі **показники толерантності**:

1. Ціннісно-світоглядні настанови, що культивуються тією чи іншою етнічною групою (мовні, культурні, релігійні).

2. Статус етнічної групи в суспільстві (сприйняття і переживання соціально-економічного становища, політико-правового і культурно-мовного статусу власної етнічної групи в порівнянні зі сприйняттям інших етнічних груп).

3. Міжетнічна взаємодія.

4. Етнічна дистанція.

5. Готовність певної етнічної групи захищати власні культурно-мовні та політичні інтереси.

Наступний крок з операціоналізації полягає у розробці відповідних до нашої пояснювальної теорії-гіпотези процедур виміру названих показників міжетнічної толерантності. Враховуючи те, що здійснення виміру таких показників на практиці означає проведення експерименту, розробка конкретних процедур виміру є одночасно і розробкою умов експериментування. В основі процедури виміру показників міжетнічної толерантності є робота з статистичними даними соціологічних опитувань та різного роду тестами. Таким чином, **підготовчий етап** вимірювання полягає у розробці питань соціологічного опитування.

Чому саме соціологічне опитування обраємо основним джерелом (хоча і не єдиним) отримання кількісних характеристик про процеси у гуманітарній сфері, зокрема, про ті, які несуть у собі певну загрозу НБ?

Виходячи з нашого припущення на початку дослідження, зміст гуманітарної політики полягає у здійсненні позитивного, з точки зору завдань НБ, впливу на світоглядно-ціннісні орієнтації суспільних суб'єктів. Проте неможливо виявити світоглядно-ціннісні орієнтації суспільних суб'єктів (громадян країни, представників певних груп

інтересів, експертної спільноти, учасників політичних партій і громадських організацій, окремих політиків тощо) інакше, ніж через проведення безпосередніх досліджень громадської думки на всіх рівнях. Ця обставина обумовлює висунення на перший план соціологічного опитування як найзручнішого способу кількісного виміру тенденцій гуманітарної складової НБ.

Перший етап процедури вимірювання полягає у проведенні соціологічного опитування згідно з підготовленим списком запитань анкети. У нашому прикладі всі запитання мають розкривати саме тему міжетнічної толерантності.

Другий етап – математичне опрацювання статистичних даних і обчислення різного роду індексів, що будуть кількісним відображенням певних змістових визначень понять.

Слід зауважити, що в соціології є досить детально розроблені методики проведення опитувань і опрацювання статистичних даних, включаючи обчислення деяких коефіцієнтів на зразок „шкали етнічної дистанції” Богардуса [12]. Конкретні методики обчислення різного роду числових показників – індексів та коефіцієнтів залежать від форми відповіді респондентів на запитання соціологічної анкети. Якщо запитання побудовано так, що відповідь на них має бути або ствердною – „так”, або негативною – „ні”, то використовується одна методика обчислення числових показників (індексів). Якщо ж від респондента вимагається змістова відповідь, то використовується інша методика. Перший випадок простіший, тому саме на ньому схематично покажемо, як можна обчислити відповідні індекси щодо тих тенденцій у гуманітарній складовій НБ, які можуть підпадати під поняття „загроза”.

За приблизний зразок обчислення таких індексів доцільно взяти порівняно просту, проте ефективну методику обчислення індексу споживчих настроїв. Стосовно кожного з п’яти показників толерантності розробляються певні запитання, що мають якнайповніше відображати зміст позиції респондентів за відповідним показником. Кількість запитань з кожного показника має бути однаковою, але запитання повинні якнайповніше розкривати відповідну тему, пов’язану з цим показником. Припустимо, що з кожного показника таких запитань три. Враховуючи, що всіх показників п’ять, всього буде 15 запитань, які у комплексі мають розкривати ставлення респондентів до теми міжетнічної толерантності. Під час дослідження, припустимо, опитується 1000 осіб віком від 18 років. Вибірка має бути репрезентативною за статтю та віком, враховувати міське й сільське населення.

Щодо кожного з цих запитань з кожного показника окремо обчислюють відповідний індекс. Значення індексу обчислюють у такий спосіб: від частки позитивних відповідей віднімають частку негативних і до цієї різниці додають 100, аби уникнути появи від’ємних величин. На підставі

цих трьох індексів визначають сукупний індекс відповідного показника. Назвемо ці п'ять індексів, що відповідають згаданим вище показникам міжетнічної толерантності: 1) **індекс інтенсивності ціннісно-світоглядних орієнтацій** тієї чи іншої етнічної групи (мова, культура, релігія); 2) **індекс ставлення до статусу власної етнічної групи**; 3) **індекс інтенсивності (сили) міжетнічної взаємодії**; 4) **індекс етнічної дистанції**; 5) **індекс сили етнічних інтересів та переконань** (готовність певної етнічної групи захищати свої культурно-мовні та політичні інтереси).

Індекси названих п'яти показників можуть використовуватись у дослідженнях з гуманітарних аспектів НБ самостійно, якщо відповідні показники міжетнічної толерантності розглядаються як окремі фактори і складові у межах певного аналізу. Проте на основі середнього арифметичного п'яти індексів за кожним з п'яти показників обчислюємо один сукупний **індекс етнічної толерантності**.

Схожим чином можна виміряти ступінь розвинутості у громадян національної ідентичності та її характер, етнічний чи громадянський, силу певних переконань стосовно різних поглядів та ідеологій, ступінь готовності населення до сприйняття екстремістських чи ксенофобських гасел, ступінь готовності до участі у масових акціях непокори чи заворушеннях тощо.

Третій етап – визначення порогових (критичних) значень, досягнення яких тією чи іншою тенденцією галузі НБ може тлумачитись як виклик чи загроза. Якщо звернутись до нашого прикладу, то встановити критичне значення міжетнічної толерантності можна щонайменше одним простим способом.

Спочатку встановлюється за описаною звичайною методикою загальний **індекс („І”) етнічної толерантності** у тих регіонах країни, де підвищена міжетнічної напруга вже призвела до видимих, так би мовити, матеріалізованих масових заворушень і викликала дестабілізуючі, небезпечні з точки зору НБ політичні демарші певних культурно-мовних груп. До речі, за еталонну ситуацію для визначення порогового індексу міжетнічної напруги в Україні може бути взята ситуація загострення стосунків в АРК між російською культурно-мовною групою та кримськотатарським етносом.

Логічно припустити, що відкритим громадянським та політичним акціям, фізичним зіткненням і масовим заворушенням на міжетнічному ґрунті передують певні зміни у світоглядно-ціннісних орієнтаціях представників того чи іншого етносу. Момент відкритого загострення міжетнічних стосунків є, очевидно, матеріальним показником інтенсивності таких змін, який піддається зовнішньому спостереженню, а отже, й опису, як факт. Відтак є підстави прийняти обчислений **індекс („І”) етнічної толерантності** населення даного регіону за пороговий

Віктор Пироженко

(критичний) з точки зору інтересів НБ. Таким чином, фіксується зв'язок між змістом та спрямованістю світоглядно-ціннісних орієнтацій населення та їх об'єктиваціями у зовнішніх суспільно-політичних діях.

Збільшення протягом певного часу числових показників певної тенденції у бік критичного значення – негативна динаміка – пропонуємо тлумачити як виклик, а досягнення тенденцією критичного (порогового) значення – як загрозу.

Таке операційне визначення виклику, на мою думку, цілком узгоджується з інтуїтивним розумінням виклику як протидії (з боку об'єктивних обставин або суб'єктів) реалізації інтересів певного суб'єкта, яке було наведене на початку статті. Дійсно, якщо національним інтересам відповідає прагнення держави підтримувати міжетнічний мир і толерантне ставлення представників різних етносів одне до одного, то погіршення такого ставлення означатиме поступовий рух до порогового (граничного) показника несприятливої тенденції. Таку негативну динаміку цілком можна інтерпретувати як протидію національним інтересам у цій сфері, тобто як виклик.

Тлумачення негативної динаміки (рух до граничного показника – коефіцієнта „загрози”) кількісних показників певної тенденції в часі як виклику, а досягнення тенденцією порогового (граничного) показника як власне загрози краще узгоджується з якісними визначеннями „безпеки” і „небезпеки” за А. Качинським та їх операційним розумінням. Згідно з визначенням А. Качинського, наведеним на початку статті, небезпека – це ситуація, постійно присутня в навколишньому середовищі, що за певних умов може призвести до загрозових, небажаних подій.

Приймемо умовно порогове значення небезпечної тенденції в гуманітарній політиці за одиницю. Тоді, використовуючи розуміння безпеки як крайнього значення поняття „небезпека”, коли остання дорівнює нулю [13], стан захищеності (безпеки) можна уявити у вигляді послідовності числових значень, що позначають різні ступені захищеності (безпеки) на шкалі від „1” – абсолютної небезпеки, тобто – власне загрози, до „0” – абсолютної безпеки, тобто відсутності будь-яких загроз.

Отже, безпека – це, скоріше, не стан, а ступінь захищеності. Рух певної тенденції НБ від порогового значення, тобто від одиниці „1” – абсолютної небезпеки, загрози до „0” – абсолютної захищеності, безпеки – показує позитивну динаміку, тобто зменшення загрози. **Позитивна динаміка змін коефіцієнтів загрози означає зміцнення безпеки.** Рух певної тенденції НБ від „0” – абсолютної захищеності в бік порогового значення цієї тенденції, тобто до „1” – абсолютної небезпеки, загрози – показує **негативну динаміку, тобто ослаблення безпеки, зростання небезпеки і наближення до загрози**, тобто, до „1”. За такого підходу **негативну динаміку, тобто виклик**, можна оцінити через послідовність вимірів коефіцієнтів загрози й точніше зафіксувати посилення чи

ослаблення викликів державі у гуманітарній складовій НБ.

Реальна політика НБ показує, що стан повної безпеки для держави та нації практично є недосяжним. В реальності досягти можна лише того чи іншого більш-менш прийняттого ступеня безпеки. Доцільно прийняти зауваження Я. Жаліло: „Безпека не характеризує відсутність загроз як таких, що практично неможливо. „Стан захищеності” означає в даному контексті відсутність системоруйнівальних загроз, тобто тих із них, які не можуть бути органічно подолані в рамках механізмів, іманентних даній соціально-економічній системі” [14]. Водночас О. Гончаренко та Е. Лисицин, аналізуючи понятійно-термінологічний апарат досліджень системи національної безпеки, визначають національну безпеку як **ступінь захищеності** національних інтересів, що дозволяє вказувати лише на певний рівень безпечності [15]. Проведена операціоналізація цілком узгоджується з цими змістовими зауваженнями й показує, чому це так.

Разом з тим, порогові значення негативних для НБ тенденцій не означають, що в кожному випадку, коли вони фіксуються, в суспільно-політичному житті настають такі ж події, як і у випадку, який став еталоном для обрахунків критичного значення. Тобто, досягнення порогових значень небезпечними для національних інтересів суспільно-політичними тенденціями не означає, що, як в нашому прикладі, міжетнічні зіткнення розпочнуться неминуче й сценарії їх розгортання будуть у кожному випадку ідентичними. Кожна суспільна подія унікальна саме сценаріями свого розвитку, навіть коли вона викликана тією ж причиною, тому що вона кожного разу є результатом нового збігу обставин, точніше – специфічних початкових умов.

Визначення порогових значень певної тенденції означає лише, що ми з’ясували необхідну, але недостатню умову реалізації виклику чи загрози НБ у відповідних матеріалізованих суспільно-політичних подіях, які можна спостерігати. Тобто, наявність порогового значення не означає, що певні події розпочнуться неодмінно, наприклад, у певному регіоні, де громадська думка виявила граничні показники етнічної нетерпимості, що тут неодмінно відбудуться масові заворушення на міжетнічному ґрунті. Але без граничних, порогових показників такі заворушення не відбудуться ніколи.

Легко помітити, що ефективність операціоналізації залежить від якості і повноти змістових визначень відповідних понять і теорій. Очевидно, що інші уявлення (інша теорія) щодо міжетнічної толерантності, а відтак і змінений перелік показників толерантності дасть інші запитання до респондентів і, відповідно до цього, інші висновки про загрози НБ. До речі, у цьому випадку як загрози будуть розцінюватися дещо інші (або зовсім інші) явища. **Звідси випливає висновок, що соціологічне опитування, яке має віддзеркалити певну об’єктивність небезпечних**

для національної безпеки ціннісних настанов громадян у сфері міжетнічних відносин є досить відносним засобом виявлення таких настанов, застосування якого має свої обмеження.

Відповідно, чим точнішою за аналізом і повнішою за висновками буде теорія, тим точнішими і адекватнішими реальності будуть запитання соціологічної анкети і більш повним буде їх список. Тому, оцінюючи ступінь відповідності дійсності концептуального каркасу (загальних концептуальних припущень) та конкретних теоретичних побудов в усіх трьох кроках, слід враховувати, що вся концептуалізація, як було показано, будується на певних, часто досить умоглядних передумовах і є певним спрощенням ситуації.

Опишемо у вигляді висновку основні етапи операціоналізації. Спочатку визначається на змістовому рівні, що у даному розвитку подій чи певній тенденції можна інтерпретувати як загрозу з огляду на стратегічну мету у даній галузі політики НБ. Будується теорія стосовно способу дії цієї загрози, де вона подається у вигляді певних конкретних суспільно-політичних, військових, гуманітарних тенденцій і конкретних подій. Теорія вводить для визначення конкретних загроз і їх еквівалент у вигляді переліку вимірювальних операцій, основою яких є відповідне соціологічне опитування. Здійснюється операціоналізація визначень цих загроз. Проводиться експеримент у вигляді соціологічного опитування для підтвердження чи коректування операційного визначення. На підставі статистичних даних розраховується індекс – числове вираження певної тенденції-виклику НБ. Далі встановлюється порогове (критичне) значення відповідних тенденцій. За наближенням індексу певної тенденції до критичного значення роблять висновок про наявність виклику у певній галузі НБ, а при досягненні цієї тенденцією критичного значення – про наявність загрози НБ.

З часом доцільно операціоналізувати всі більш-менш стандартні види загроз, що спостерігаються в гуманітарній політиці, тобто звести їх визначення до опису вимірювальних процедур та провести відповідні виміри. За таких умов аналіз небезпек національним інтересам у гуманітарній сфері звівся б переважно до порівняння індексу інтенсивності певної тенденції з коефіцієнтами її порогового значення.

Операціоналізація основних понять НБ дає можливість наповнити конкретним математичним змістом формулу **ризик**, використовуючи відповідні індекси як числове значення змінних у формулі. Ризик „є кількісною мірою безпеки, що дорівнює добутку ймовірності реалізації даної загрози, помноженій на ймовірність величини можливих втрат від неї” [16].

Поняття „ризик” інтерпретується як міра небезпеки, що є похідною від ступеня ймовірності небажаної події та розміру можливих втрат при її настанні - $R = f(P, W, p, w, \dots, n)$, де P – ймовірність виникнення

небажаної ситуації; W – розмір втрат, яких може бути завдано об'єктові внаслідок настання такої ситуації; $p, w, \dots, n$ – неповнота інформації, що позначається на деякій невизначеності аргументів функції. Числове значення (коефіцієнт) ризику вираховується за формулою $R = PW$, де R є функцією від $P, W, p, w, \dots, n$.

Як визначити числове значення W , що позначає розмір втрат? Пропонуємо пов'язати розмір втрат з поняттям „виклик” і „загроза”. Тоді за числове значення W можна взяти певні виміри інтенсивності тих чи інших тенденцій. Індекси, що відповідають **негативній динаміці** тенденції, тобто руху тенденції до **порогового (граничного) показника**, будуть позначати розмір втрат об'єкта в умовах виклику НБ – відповідно до нашого операційного визначення „виклику”.

Фактичні втрати, які стають неприйнятним з точки зору національної безпеки і які мають розцінюватися саме як загроза їй, настають тоді, коли індекси інтенсивності певної тенденції (явища) досягають порогової величини, яка є коефіцієнтом загрози. За цих умов пороговий (граничний) показник буде позначати розмір втрат об'єкта в умовах загрози НБ (відповідності до нашого операційного визначення „загрози”. Відповідні індекси і визначення їх порогових величин стосовно гуманітарної сфери можна розрахувати за спеціальною методикою на підставі статистичних даних, отриманих в результаті соціологічних опитувань, як було показано вище.

Отже, завдяки послідовній операціоналізації базових понять НБ відкривається перспектива побудови логічно несуперечливої формалізованої системи визначень основних понять НБ і розрахунку їх числових значень. Це дозволить ефективніше прогнозувати виклики і загрози гуманітарній складовій національної безпеки.

Література:

1. Мунтіян В. І. Реформування Збройних Сил України: погляд крізь призму державного бюджету. // Наука і оборона. – 2003. – №4. – С. 7 – 13.
2. Манилов В. Угрозы национальной безопасности России. // Военная мысль. – 1996. – №1. – С. 7 – 17.
3. Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Моногораф. – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.
4. Сунгуровський М. Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України. // Стратегічна панорама. – 2001. – №3 – 4. – С. 48 – 49.
5. Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. – К., 2003. – С. 15.
6. Там само, с. 14.

7. Там само, с. 16.
8. **Ситник Г.** Державне управління національною безпекою України. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – С. 69.
9. **Пироженко В. А.** Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем. // Стратегічна панорама. – 2005. – №2. – С. 28 – 29.
10. Філософський аналіз кризи ідентичності див.: ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. / Под научн. ред О. П. Лановенко. – К.: Стилос, 2004. – С. 95 – 135.
11. **Пироженко В. А.** Вихідні положення Стратегії національної безпеки України в гуманітарній сфері: методологічний аспект. // Стратегічна панорама. – 2005. – №4. – С. 45.
12. **Занден Дж.** Измерение социальной дистанции по шкале Богардуса. (Из книги: **James W. Vander Zanden.** American Minority Relations. 3rd ed. N.Y.: The Ronald Press Company, 1972. P. 100 - 102.). Адрес в Интернете: <http://socnet.narod.ru/library/authors/Ilyin/hrest/Zanden.htm>
13. **Качинський А. Б.** Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. – К., 2003. – С. 16.
14. **Жаліло Я.** До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку. // Стратегічна панорама. – 2004. – №3.
15. **Гончаренко О. М., Лисицин Е. М.** Методологічні засади розробки нової редакції концепції національної безпеки України. — К.: НІСД, 2001. — С. 6 – 7.
16. **Качинський А. Б.** Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. – К., 2003. – С. 319.

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії і політології

Харківської державної академії культури

Провідною тенденцією розвитку сучасного світу є перехід до демократії. За чверть століття після початку „третьої хвилі” демократизації кількість демократій збільшилася більше, ніж утричі [1]. Важливу роль у розвитку „третьої хвилі” відіграв крах комунізму, який зумовив „безпрецедентний демократичний прорив” [2, с. 6]. Проте включення до процесу демократизації посткомуністичних суспільств спричинило кризу транзитології, бо її первісну парадигму було створено на основі аналізу переходів до демократії від авторитарного типу політичних режимів, а комуністичні режими належать до тоталітарного. Як наголошує Є. Мачкув: „Поза розумінням тоталітаризму неможливо побудувати переконливу теорію перетворення комуністичної системи” [3, с. 57]. У статті ставляться завдання: на ґрунті аналізу системних особливостей тоталітаризму і практики посткомунізму 1) розробити динамічні моделі посткомуністичних трансформацій; 2) з’ясувати чинники, що зумовлюють їх траєкторію.

Методологічні засади вироблення трансформаційних моделей

Розробляючи трансформаційні моделі, автор виходив з таких засад.

1. Політичні режими сучасного світу поділяються на три основні типи: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Тоталітаризм та авторитаризм є окремими типами політичного режиму, які суттєво відрізняються одне від одного. На шкалі політичних режимів авторитаризм посідає проміжне місце між тоталітаризмом та демократією, бо за характеристикою політичної сфери він ближче до тоталітаризму, за характеристиками позаполітичних сфер – до демократії (**таблиця 1**). Тоталітарний режим – то режим загального монополізму, де перетинаються три види монополії: політична (монополія

однієї партії на державну владу, внаслідок чого партія стає державною, а держава – партійною); економічна (монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва); ідеологічна (монополія офіційної ідеології, яка підкоряє собі суспільну культуру та визначає „кінцеву мету” суспільного розвитку). За авторитарного режиму монополізм існує тільки у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається обмежений плюралізм (в економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури – заборонаю використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом) [4].

Таблиця 1
Структурні характеристики основних типів політичних режимів

Режими	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Сфери			
Економічна	Монополізм	Плюралізм (обмежений)	Плюралізм
Політична	Монополізм (партійний)	Монополізм (елітарний)	Плюралізм
Культурна	Монополізм	Плюралізм (обмежений)	Плюралізм

2. Хоч більшість комуністичних режимів зазнала у післясталінський період певної еволюції, перетворення комуністичного тоталітаризму на комуністичний авторитаризм, як то вважає З. Бжезинський [5, р. 255], не відбулося. Монопольні (тоталітарні) основи комуністичних систем, що ґрунтувалися на жорсткому керівництві комуністичної партії (фактично компартійної номенклатури) усіма сферами суспільного життя, збереглися [6, с. 262; 7, с. 333]. Тому **вихідним пунктом транзитивного процесу варто вважати усунення комуністичної партії від влади або, принаймні, ліквідацію її монополії на урядову владу.**

3. Особливості тоталітарних режимів зумовлюють специфіку їх трансформації. Трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна система перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі – політичні обмеження). При переході від тоталітарних режимів **трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя**, бо і в політиці, і в економіці, і в культурі – скрізь треба замінити монопольну систему на плюральну.

4. Оскільки тоталітаризм і демократія за своїми структурними

характеристиками є двома крайніми типами політичного режиму, а авторитаризм – проміжний, то **апріорно можна передбачити три можливі варіанти розвитку посткомуністичної трансформації**: прямий перехід до демократії; перетворення тоталітарного режиму на авторитарний; повернення, в силу певних причин, суспільства до тоталітарного стану [8, с. 74 - 77].

5. Для емпіричного підтвердження таких теоретичних припущень були використані дані моніторингу стану свободи і демократії, які за програмами „Freedom in the Word” і „Nation in Transit” здійснює „Freedom House”.

За методологією програми „Freedom in the Word”, якою сьогодні охоплено 193 країни та 18 територій, кожна країна, відповідно до додержання політичних прав і громадянських свобод, отримує рейтинг від 1 до 7. Рейтинг 1 характеризує ідеальний стан з їх додержанням, рейтинг 7 – найбільше відхилення від ідеалу. Рейтинги політичних прав і громадянських свобод виводяться окремо, середнє число обох рейтингів визначає статус країни, той, у свою чергу, – характер політичного режиму (таблиця 2) [Джерела: 9, р. 711 -719].

Таблиця 2

Визначення статусу країни та характеру політичного режиму за програмою „Freedom in the Word”

Середній рейтинг	Статус країни	Політичний режим
1,0 -2,5	Вільна	Ліберальна демократія
3,0 -5,5	Частково вільна	Електоральна демократія
5,5 -6,0	Не вільна	Автократія

За моніторингом „Freedom in the Word” протягом 1989 - 2004 років посткомуністичні країни мали позиції, показані в таблиці 3 [Джерела: 1; 9; 10; 11].

З 1991 року Freedom House здійснює спеціальну моніторингову програму „Nation in Transit” у 27 посткомуністичних країнах (усіх, окрім Монголії). Моніторинг здійснюється за позиціями: виборчий процес; громадянське суспільство; урядування (з 2005 року національне та місцеве окремо); незалежність ЗМІ; межі та незалежність судової влади; корупція (моніториться з 1999 року). Кожна позиція оцінюється також за семибальною системою за критеріями політичного курсу і політичної практики. Середнє число від рейтингів усіх позицій визначає місце країни на шкалі демократії (таблиця 4) [Джерела: 12, р. IX - XVII].

Таблиця 3

Рейтинги свободи та громадянських прав
у посткомуністичних країнах (1989-2004 рр.)

Країни	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Вільні країни																
Польща	3,5	2	2	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Словенія	-	-	2,5	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1	1	1
Естонія	-	-	2,5	3	2,5	2,5	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Угорщина	3,5	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1	1	1
Словаччина	6	2	2	2	3,5	2,5	2,5	3	3	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Чехія	6	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1
Латвія	-	-	2	3	3	2,5	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Болгарія	6	6	6	6	6	2	2	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2	1,5	1,5	1,5
Литва	-	-	2,5	3	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	2
Монголія	7	4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2	2	2
Хорватія	-	-	3,5	4	4	4	4	4	4	4	4	2,5	2	2	2	2
Румунія	7	5,5	5	4	3,5	3,5	3,5	2,5	2	2	2	2	2	2	2	2,5
Сербія і Чорногорія*	4,5	4,5	5,5	5,5	6	6	6	6	6	6	5	4	3	2,5	2,5	2,5
Частково вільні країни																
Албанія	-	-	5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4	4,5	4,5	4,5	3,5	3	3	3
Македонія	-	-		3,5	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3	3	3,5	4	3	3	3
Боснія і Герцеговина	-	-	-	6	6	6	6	5	5	5	5	4,5	4,5	4	4	3,5
Молдова	-	-	4,5	5	5	4	4	3,5	3,5	3	3	3	3	3,5	3,5	3,5
Україна	-	-	3	3	4	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4	4	4	3,5
Грузія	-	-	5,5	4,5	5	5	4,5	4	3,5	3,5	3,5	4	4	4	4	3,5
Вірменія	-	-	5	3,5	3,5	3,5	4	4,5	4,5	4	4	4	4	4	4	4,5
Не вільні країни																
Росія	-	-	3	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	4	4,5	5	5	5	5	5,5
Азербайджан	-	-	5	5	6	6	6	5,5	5	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Киргизстан	-	-	3,5	3	4	3,5	4	4	4	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Таджикистан	-	-	5	6,5	7	7	7	7	6	6	6	6	6	5,5	5,5	5,5
Казахстан	-	-	4,5	5	5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Узбекистан	-	-	5,5	6	7	7	7	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5	6,5
Білорусь	-	-	4	3,5	4,5	4	5	6	6	6	6	6	6	6	6	6,5
Туркменістан	-	-	5,5	6,5	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7

*До 2003 р. Союзна республіка Югославія

Статус країн: – Вільні – Частково вільні – Не вільні

На початок 2005 року моніторинг програми „Nation in Transit” дав такі результати (таблиця 5) [Джерела: 12, р. 25 - 26; 13, р. 14; 14].

Треба відзначити, що методологія, якою користується „Freedom House”, не позбавлена вад, бо 1) вона не використовує поняття

тоталітаризму; 2) мало враховує чинник політичної культури; 3) бракує чіткості поняттям „перехідне урядування” та „гібридний режим”. Оскільки за даними програми „Freedom in the Word” усі країни з „перехідним урядуванням” (дефініція програми „Nation in Transit”) включені до числа електоральних демократій [15], можна припустити, що таким чином характеризуються неконсолідовані електоральні режими, які перебувають під загрозою втрати мінімального критерію демократичного урядування. Але, незважаючи на ці недоліки, варто погодитися з думкою Л. Даймонда, що „Freedom House” використовує найкращі емпіричні індикатори з тих, що існують сьогодні [2, с. 14]. Тому, розробляючи моделі посткомуністичних трансформацій, автор використав дані цієї інституції, залишаючи за собою право на їх трактування.

Таблиця 4

Визначення типу політичного режиму
за програмою „Nation in Transit”

Шкала демократії	Тип режиму
1 – 2	Консолідована демократія
3	Напівконсолідована демократія
4	Перехідне урядування або гібридний режим
5	Напівконсолідований авторитарний режим
6 – 7	Консолідований авторитарний режим

Модель прямого переходу

Сутність моделі прямого переходу полягає в тім, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму в країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію (схема 1).

Треба відзначити, що методологія, якою користується „Freedom House”, не позбавлена вад, бо 1) вона не використовує поняття тоталітаризму; 2) мало враховує чинник політичної культури; 3) бракує чіткості поняттям „перехідне урядування” та „гібридний режим”. Оскільки за даними програми „Freedom in the Word” усі країни з „перехідним урядуванням” (дефініція програми „Nation in Transit”) включені до числа електоральних демократій [15], можна припустити, що таким чином характеризуються неконсолідовані електоральні режими, які перебувають під загрозою втрати мінімального критерію демократичного урядування. Але, незважаючи на ці недоліки, варто погодитися з думкою Л. Даймонда, що „Freedom House” використовує найкращі емпіричні індикатори з тих, що існують сьогодні [2, с. 14]. Тому, розробляючи моделі посткомуністичних трансформацій, автор

Моделі посткомуністичних трансформацій

Олександр Романюк

використав дані цієї інституції, залишаючи за собою право на їх трактування.

Таблиця 5

Рейтинги демократизації посткомуністичних країн (1997 - 2005 рр.)

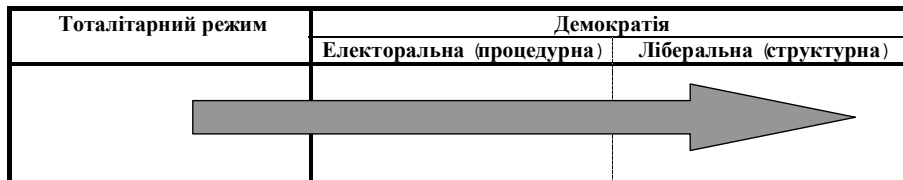
	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005
Консолідовані демократії (8)*								
Словенія	2,00	1,95	1,88	1,88	1,83	1,79	1,75	1,68
Естонія	2,10	2,05	2,25	2,13	2,00	2,00	1,92	1,96
Угорщина	1,50	1,50	1,88	2,13	2,13	1,96	1,96	1,96
Польща	1,50	1,45	1,58	1,58	1,63	1,75	1,75	2,00
Словаччина	3,80	3,65	2,71	2,50	2,17	2,08	2,08	2,00
Латвія	2,15	2,15	2,29	2,21	2,25	2,25	2,17	2,14
Литва	2,15	1,95	2,29	2,21	2,21	2,13	2,13	2,21
Чехія	1,50	1,50	2,08	2,25	2,46	2,33	2,33	2,29
Напівконсолідовані демократії (4)								
Болгарія	3,90	3,55	3,58	3,42	3,33	3,38	3,25	2,68
Румунія	3,95	3,85	3,54	3,67	3,71	3,63	3,58	3,39
Хорватія	4,20	4,25	4,46	3,54	3,54	3,79	3,83	3,75
Сербія і Чорногорія	н.д.	4,90	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,77
Перехідні урядування або гібридні режими (5)								
Македонія	н.д.	4,90	5,67	5,04	4,00	3,88	3,83	3,89
Албанія	4,55	4,75	4,75	4,42	4,25	4,17	4,13	4,04
Боснія і Герцеговина	н.д.	5,35	5,42	5,17	4,83	4,54	4,29	4,18
Україна	4,00	4,25	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50
Грузія	4,70	4,55	4,17	4,33	4,58	4,83	4,83	4,96
Напівконсолідовані авторитарні режими (6)								
Молдова	3,90	4,00	4,25	4,29	4,50	4,71	4,88	5,07
Вірменія	4,70	4,80	4,79	4,83	4,83	4,92	5,00	5,18
Росія	3,80	4,10	4,58	4,88	5,00	4,96	5,25	5,61
Киргизстан	4,65	4,70	5,08	5,29	5,46	5,67	5,67	5,64
Таджикистан	6,20	5,95	5,75	5,58	5,63	5,63	5,71	5,79
Азербайджан	5,63	5,56	5,58	5,63	5,54	5,46	5,63	5,86
Консолідовані авторитарні режими (4)								
Казахстан	5,30	5,35	5,50	5,71	5,96	6,17	6,25	6,29
Узбекистан	6,35	6,45	6,38	6,42	6,46	6,46	6,46	6,43
Білорусь	5,90	6,20	6,25	6,38	6,38	6,46	6,54	6,64
Туркменистан	6,90	6,90	6,75	6,83	6,83	6,83	6,88	6,93

*Характер політичних режимів країн визначений за станом на 2005 рік.

Модель прямого переходу

Сутність моделі прямого переходу полягає в тому, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму в країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію (схема 1).

Модель прямого переходу

Такий варіант продемонстрували Польща, Словенія, Естонія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Чехія, які, за висновками „Freedom House”, вже стали вільними країнами з консолідованими демократичними режимами (див. **таблиці 3, 5**). Про успіхи трансформації цих країн свідчить їх вступ до НАТО та ЄС – міжнародних організацій, які висувають до своїх членів високі вимоги щодо додержання політичних свобод і громадянських прав та демократичності політичного устрою. Особливості такого переходу полягають в тім, що минає дуже короткий термін між легалізацією опозиції, запровадженням нефасадної багатопартійності та проведенням вільних конкурентних політичних виборів. Внаслідок включення електорального механізму в цих країнах сформувалися біполярні партійні системи, за яких урядову владу перебирають то право-, то лівоцентристські коаліції (поки нестабільного типу). Комуністичні партії або трансформувалися у соціал-демократичні, або ж опинилися на узбіччі політичного життя. Урядова політика поєднує ліберальні реформи з заходами соціального захисту населення. У зовнішній політиці за усіх урядів домінує західний вектор, що викликає зворотну реакцію – політичну та економічну підтримку трансформаційних процесів західними демократіями. До чинників, які зумовили такий перебіг подій, слід віднести наступні.

По-перше, в усіх цих країнах тоталітарні режими мали **інстальоване походження**, бо були принесені на багнетах Червоної Армії у роки Другої світової війни. Антирежимні заворушення 1956, 1968, 1979 - 1981 років у Польщі, антикомуністичне народне повстання 1956-го в Угорщині, „празька весна” 1968-го у Чехо-Словаччині свідчать, що суспільна свідомість цих країн не сприймала комуністичні режими як власні. Вони трималися завдяки силовому тиску СРСР. Як тільки під час „перебудови” цей тиск послабився, режими зазнали краху.

Для створення масової опори режиму в більшості цих країн відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних, але завдяки цьому ідеї соціал-демократії проникли всередину партій, що постійно породжувало реформістські тенденції. Крах комуністичного режиму в Угорщині спричинив перехід правлячої партії на соціал-демократичні позиції [16, с. 82 - 83].

По-друге, усі ці країни належать до **західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації**, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму і представницької демократії. Для них сенс трансформації полягав у поверненні до річища свого цивілізаційного розвитку. Цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. Хоч у довоєнний період з цих країн демократичний режим мала тільки Чехо-Словаччина, проте в усіх **функціонували інститути парламентаризму, місцевого самоврядування та багатопартійні системи за участю опозиційних партій**. Треба також урахувати, що за комуністичного правління у деяких з них багатопартійність збереглася. Хоч така багатопартійність була фасадною, а „союзницькі партії” являли собою сателітів комуністичної, але політична система зберігала у латентній формі структурні передумови для відновлення політичного плюралізму, про що засвідчили польські події. Комуністичний режим у Польщі впав внаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 року). Комуністи погодилися проводити такі вибори за умови, що 65 % місць у сеймі (нижній палаті парламенту, яка має функцію формування уряду) буде зарезервовано за ними та їх союзниками. Але провал на вільних виборах до сенату (верхньої палати), де комуністи одержали тільки 15,8 % голосів, призвів до того, що союзники (Об'єднана селянська та Демократична партії) порвали угоду з комуністами, що дало змогу сформувати перший некомуністичний уряд Т. Мазовецького [17, с. 154].

По-третє, тоталітарні режими у цих країнах функціонували від 1941 до 1951 року, внаслідок чого формування свідомості старшої генерації населення відбулося в дототалітарний період. Наявність у активному житті цієї генерації спричинило те, що в цих країнах **не відбулося культурного розриву з дототалітарним минулим**.

Розвиток, близький до цієї моделі, нині демонструють Болгарія, Румунія і Хорватія. Одне з пояснень повільних темпів демократизації Болгарії і Румунії полягає у тім, що обидві вони мають інший цивілізаційний контекст – належать до східнохристиянської цивілізації, якій приманна сакралізація державної влади. У католицькій Хорватії прогалина в демократичному процесі була спричинена війною проти сербських сепаратистів (1991 - 1995 рр.) та участю у боснійській війні (1992 - 1995 рр.). Але після смерті авторитарного президента Ф.Туджмана (грудень 1999 р.) та запровадження парламентського правління (2001 р.) Хорватія міцно стала на шлях демократичних перетворень [12, р. 175 - 194].

Посткомуністичні автократії

Проте не в усіх посткомуністичних країнах місце тоталітарних режимів заступила електоральна демократія. На початок 2005 року

політичні режими десяти посткомуністичних країн були кваліфіковані як авторитарні (див. **таблицю 5**). Причини різниці у розвитку цих країн від посткомуністичних демократій полягають у наступному.

По-перше, усі вони є **новоутвореними державами**, які виникли внаслідок розпаду СРСР. У них немає національної єдності, що, на думку Д. Растова, є „попередньою умовою” переходу до демократії [18, с. 6 – 8]. Трансформація тут має бінарний характер, бо у її межах відбуваються два процеси: перший – соціально-політичний (детоталітаризація суспільного життя), другий – національно-політичний (розбудова суверенної національної державності). Взаємодія цих процесів значно ускладнює структуру політичного конфлікту, що істотно заважає демократизації суспільства [19].

По-друге, в усіх них в попередній період функціонував **радянський режим**, який у сталінські часи являв собою майже стовідсотковий тоталітаризм [20, р. 44].

По-третє, на терені цих країн (окрім задністрянської Молдови) **тоталітарний режим функціонував близько семи десятиків років**, за які у активне життя увійшло три генерації населення. За висновками соціальної психології – при суттєвій зміні соціального контексту у третій генерації відбуваються серйозні зміни культурного генокоду.

По-четверте, з десяти посткомуністичних автократій шість історично належать до азійсько-мусульманської цивілізації, культура якої орієнтована на деспотичні зразки влади; три – до східнохристиянської, якій, як вже було сказано, притаманна сакралізація державної влади. Цивілізаційний контекст Росії варто визначити як євроазійський – суміш східнохристиянського, азійсько-мусульманського та деяких інших цивілізаційних полів на ґрунті татаро-монгольського політичного спадку.

З'ясувавши чинники, що зумовили авторитаризацію цих суспільств, маємо поставити питання про перспективи їх подальшого розвитку. Якщо не враховувати можливість безмежно тривалого існування авторитарних режимів, то перед ними відкриваються два можливі вектори: до демократії та назад – до тоталітарного стану.

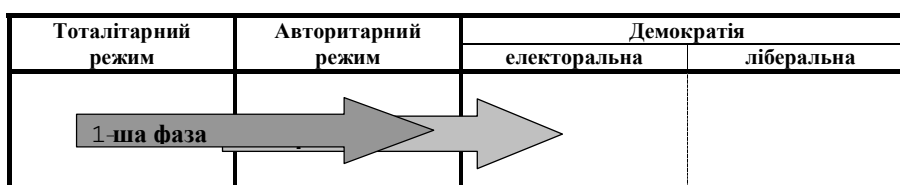
Модель двофазового переходу

Трансформація тоталітарного режиму в авторитарний сама по собі є позитивним явищем, бо авторитарні режими дають суспільству більше свободи, ніж тоталітарні, хоча це стосується здебільше його позаполітичних сфер. Але роздержавлення позаполітичних сфер народжує структури самоорганізації суспільного життя, внаслідок чого виникає поле громадянського суспільства. Якщо для його розвитку існують більш-менш сприятливі умови, то, зміцнивши свої позиції, громадянське суспільство неодмінно намагатиметься звільнитися від автократичного контролю та запровадити свій контроль над політичною

владою. Це народжує тенденцію до демократизації політичної системи. Розвиток цієї тенденції зрештою має призвести до встановлення політичної демократії. Отже, трансформаційний процес набуває двофазової форми, у якій перша фаза є детоталітаризацію суспільного організму (на ній політичний режим перетворюється на авторитарний), а друга – його політичну демократизацію (схема 2).

Схема 2

Модель двофазового переходу

Реальність двофазової моделі довела свого часу Іспанія, де внаслідок громадянської війни 1936 - 1939 років був встановлений тоталітарний режим, який у 1960-ті еволюціонував у класичний авторитаризм, а після смерті Ф. Франко (1976 р.) трансформувався в демократію. Проте у Іспанії початковим пунктом трансформаційного процесу була права (фашистська) форма тоталітаризму, яка істотно відрізняється від лівої (комуністичної) [21].

Чи існує можливість трансформації за такою моделлю в умовах посткомунізму? Приклад нової Югославії (з 2003 року конфедерація Сербії і Чорногорії), в якій після краху комуністичного був встановлений авторитарний режим С. Мілошевича, свідчить, що існує. Після революції 2000 року там зроблено великий крок у демократичному напрямі, і сьогодні політичні режими Сербії і Чорногорії кваліфікуються як напівконсолідована демократія (див. таблицю 5).

Таку потенцію мають і деякі пострадянські автократії. У п'яти з них частка приватного сектора у ВВП перевищує частку державного. У рейтингу конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму за 2005 рік серед 117 країн (що брали участь у рейтингу) Казахстан посів 61 місце (випередивши навіть Хорватію і Румунію), Азербайджан – 68, Росія – 75, Вірменія – 79, Молдова – 82. За рівнем ВВП на душу населення більшість цих країн, якщо керуватися висновками С. Хантінгтона, належать до „зони політичного транзиту” [22, с. 72 - 75]. Треба звернути увагу також на те, що показники розвитку громадянського суспільства у семи автократіях випереджають рейтинги їх політичних систем (таблиця 6) [Джерела: 12; 14; 23].

Таблиця 6

Економіка та громадянське суспільство
у посткомуністичних автократіях

Країни	Тип економіки	Приват . сектор у % до ВВП	ВВП на душу нас . у доларах США	Рейтинг конкурен- тності у світі	Рейтинг громад . сус-ва
Молдова	Змішана державна (перехідна)	50%	2.150	82	4,00
Вірменія	Змішана капіталістична (перехідна)	70%	2.650	79	3,50
Росія	Змішана капіталістична (перехідна)	70%	7.100	75	4,75
Азербайджан	Змішана капіталістична (перехідна)	60%	3.090	67	4,75
Киргизстан	Змішана державна (перехідна)	65%	2.750	116	4,50
Таджикистан	Змішана державна (перехідна)	50%	1.170	104	4,75
Казахстан	Змішана державна (перехідна)	65%	6.500	61	5,50
Узбекистан	Змішана державна	45%	2.460	н/а	6,50
Білорусь	Державна	25%	7.620	н/а	6,75
Туркменістан	Державна	25%	4.320	н/а	7,00

Загострення політичної ситуації, що періодично спостерігається в посткомуністичних автократіях (особливо напередодні та після політичних виборів) є, насамперед, відображенням політичного конфлікту між владою та громадянським суспільством. У Киргизстані загострення цього конфлікту спричинило у березні 2005 року „тюльпанову революцію”, в результаті якої був скинутий авторитарний режим А. Акаєва й виникла перспектива демократизації політичної системи.

Модель „зворотного розвитку”

Альтернативою двофазовій є модель „зворотного розвитку”, суть якої полягає в тім, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тоталітарного) стану. В цьому випадку процес трансформації переривається і суспільство не досягає нової якості (схема 3).

Таку модель унаочнюють Білорусь і Туркменістан, у яких з кожним роком погіршуються показники суспільно-політичних процесів. На 2005 рік вони мають найбільше відхилення від стандартів демократії (див. таблиці 3 і 5). Їх системи мають більше ознак тоталітаризму, ніж авторитаризму. В них функціонує державна (адміністративно-командна) економіка, де 75 % ВВП виробляє державний сектор. Майже не існує

поля громадянського суспільства (його показники гірші за показники політичної системи в цілому). Панує урядова монополія на ЗМІ. У рейтингу свободи преси за 2004 рік серед 193 країн світу Туркменістан поділив з Бірмою 190 - 191 місця, нижче тільки Куба і Північна Корея, де збереглися комуністичні режими. Не дуже відстає від Туркменістану Білорусь, яка поділила 182 - 183 місця з Узбекистаном [24, р. 62 - 63, 182]. Проте білоруський і туркменський режими відрізняються один від одного.

Схема 3

Модель зворотного розвитку

У Туркменістані режим набув майже класичних ознак тоталітаризму. Існує єдина політична партія (Демократична партія Туркменістану), очолювана президентом С. Ніязовим. Опозицію знищено (опозиціонери перебувають або за ґратами, або за кордоном). Усю владу сконцентровано в руках С. Ніязова, бо він є не тільки президентом республіки та головою партії, але й главою кабінету міністрів, головою Народної Ради (Халк Маслахти) – вищого представницького органу, верховним головнокомандувачем у званні генерала армії, головою ради оборони і національної безпеки, начальником цивільної оборони країни. Кандидатури депутатів усіх структур національного представництва, що формально обираються громадянами, попередньо узгоджуються з президентом. Президент призначає суддів Верховного і місцевих судів. Квітне культ провідника. 1993 року С. Ніязова було проголошено туркменбаші – головою усіх туркменів; 2002 року – пожиттєвим президентом. Сформувалася офіційна ідеологія, у підґрунтя якої покладено книгу С. Ніязова „Рухнама”, де, за словами її автора, зібрані „усі морально-філософські риси туркменського народу”. Головним постулатом „Рухнама” проголошує служіння своєму народові (виразником волі якого є туркменбаші) та державі. Держава контролює не тільки економіку, але й розподіл доходів, де панує зрівняльна система. Диференціація заробітної платні (як у державному секторі, так і в приватному) не дуже велика і обмежується законодавством. Хоч її середній рівень дуже низький (20 - 25 доларів на місяць), але комунальні послуги дешеві, а газом та сіллю населення забезпечується безплатно. За ступенем замкненості для зовнішнього впливу країна продовжує перебувати на рівні колишнього СРСР [25, с. 5].

У Білорусі режим не має деяких ознак, які у класичній теорії тоталітаризму вважаються іманентними. Не існує інституту правлячої партії, але, як вважає В. Якушик, „влада однієї легальної партії ...не є обов'язковою ознакою тоталітаризму” [26, с. 131]. Не існує також оформленої офіційної ідеології. Проте немає поля громадянського суспільства, а держава має усепроникаючий, корпоративний та поліцейський характер. В економіці відбувається одержавлення приватного сектора (передусім комерційних банків). Майже немає такого виду комерційної діяльності, що не ліцензується державою. Внаслідок націоналізації і постійної перереєстрації приватних суб'єктів економічної діяльності їх кількість постійно скорочується.

Усе населення країни об'єднано в корпоративні структури, які утворюють тоталітарний каркас. Трудові колективи, як і раніше, виконують політичні функції, зокрема – висування кандидатів у депутати. Під час виборів і референдумів контроль та управління голосуванням здійснюють керівники підприємств і установ. „Громадські” організації, що устанавлюються згори, не стільки репрезентують інтереси відповідних сегментів суспільства у відносинах з державою, скільки державну політику у цих сегментах. Таким чином, політичне представництво замінено функціональним, а політика зводиться до взаємодії між владою та обмеженим колом впливових корпоративних спілок, які, в обмін на покору, одержали монополію на представництво відповідних верств населення. У країні діє сім служб з правом оперативно-розшукової діяльності; чисельність МВС у півтора рази перевищує чисельність збройних сил; КДБ, що зберіг свою попередню назву, і сьогодні головним завданням вважає боротьбу з супротивниками режиму. Хоч у Білорусі формально існують опозиційні партії, але їх діяльність переслідується владою, а лідери опозиції зникають без сліду [26]. Отже, за своєю сутністю політичний режим Білорусі доцільно (користуючись терміном, який свого часу запропонував В. Полохало) визначити як **неототалітарний** [28, с. 13], але це поняття ще потребує наукової розробки.

Скільки можуть проіснувати такі режими? У Туркменістані, в силу патріархальності суспільства, великих природних ресурсів та географічної віддаленості від демократичного світу (що зумовлює можливість автаркії) – досить тривалий час. Доля режиму у Білорусі, яка має інший цивілізаційний контекст, обмаль природних ресурсів та кордони з новими демократіями, великою мірою визначається його політичною та економічною підтримкою з боку Росії, політичне керівництво якої заради своїх імперських амбіцій готове підтримувати будь-який антидемократичний режим, що солідаризується з її політичним курсом.

Висновки

Наведені моделі являють собою „чисті типи” посткомуністичної трансформації, які у реальній дійсності не мають абсолютно лінійного характеру. У більшості країн, які вже стали консолідованими демократіями, на цьому шляху траплялися більш-менш значні гальмування та відпливи (див. **таблиці 3 та 5**). Не зовсім ясно, за якою моделлю розвиватимуться країни, політичні режими яких кваліфікуються як перехідні або гібридні. Не виключена можливість появи циклічної моделі, подібної до описаної С. Хантінгтоном [22, с. 52 - 53], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом.

Серед об'єктивних чинників, що істотно впливають на траєкторію посткомуністичної трансформації, найбільш важливими уявляються особливості її вихідної позиції (походження тоталітарного режиму, термін його функціонування і ступінь тоталітарності); структура трансформаційного процесу (моністична чи бінарна); цивілізаційний контекст. Взаємодія цих чинників значною мірою зумовлює траєкторію трансформаційного процесу, проте жоден з них сам по собі не є детермінантом, а має корелятивний характер. На перебіг трансформацій впливають також зовнішньополітичні тиски, особисті якості політичних лідерів, структура політичної еліти, але їх вплив опосередковується якістю політичної культури суспільства.

Література:

1. www.freedomhouse.org/research/freeworld/2005/electoral2005
2. **Даймонд Л.** Прошла ли третья волна демократизации? // Полис. – 1999. – №1. – С. 10 - 25.
3. **Мачкув Е.** Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – №4. – С. 38 - 59.
4. **Романюк О. І.** Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Серія: „Питання політології”. Вип. 4: – 2002. – №555. – С. 16 - 25.
5. **Brzezinski Z.** The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century. – New York: Collier books, 1990 – 304 p.
6. **Арон Р.** Демократия и тоталитаризм / Пер. с француз. – М.: Текст, 1993. – 262 с.
7. **Джилас М.** Лицо тоталитаризма / Пер с сербо-хорв.– М.: Новости, 1992. – 541 с.
8. **Романюк О. І.** Посттоталітарна трансформація як специфічний

тип демократичного транзиту // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – „Питання політології”. Вип. 3. – 2001. – №518. – С. 71 - 78.

9. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 2004 / Ed. by A. Piano, A. Puddington – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – 734 p.

10. www.freedomhouse.org/net98

11. www.freedomhouse.org/research/freeworld/2005/tables2005

12. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.

13. Nations in Transit 2003. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Karatnycky, A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – XIX, 679 p.

14. www.freedomhouse.org/research/nitransit/2005/addendum2005

15. www.freedomhouse.org/research/freeworld2005/electoral2005

16. **Ткач Д. І.** Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.

17. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

18. **Растой Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – №5. – С. 5 – 15.

19. **Романюк О.** Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. – 2003. – №5. – С. 3 - 11.

20. **Andreski S.** Max Weber's Insights and Errors. – London; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – 155 p.

21. **Романюк О. І.** Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне // Нова політика. – 2002. – №1. – С. 55 - 59.

22. **Хантингтон С.** Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

23. **Полунсєв Ю.** Зубожіння політикуму як чинник неконкурентоспроможності країни // Дзеркало тижня. – 2005. – 8 жовтня. – С. 8.

24. Freedom of the Press 2004. A global Survey of Media Independence / Ed. by K. Deutch Karlekar. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XII, 194 p.

25. **Кадырова М.** Халиф на исторический час. Загадочная страна и её вождь туркменбаши // Зеркало недели. – 2002. – 14 декабря.

26. **Якушик В.** Різновиди політичних режимів // Віче. – 1995. – №9. – С.129 - 133.

27. **Карбалевиц В.** Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політична думка. – 2000. – №1. – С. 38 - 56.

28. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа // Полис. – 1998. – №3. – С. 3 -15.

Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема

Алла Сіленко,

доктор політичних наук, проректор
Одеської національної академії зв'язку
ім. О. Попова

Починаючи з 1960-х років фактор матеріального багатства, дуже важливий у першій половині XX століття, зблід перед фактором статусу, приналежністю до вищих щаблів бюрократичних ієрархій, а також перед особливими здібностями людини, які дозволяють їй ініціювати нові інтелектуальні технології. З іншого боку, технологічний прогрес дедалі більше знецінював масовий індустріальний труд, що або породжувало хронічне безробіття, або змушувало значні групи працездатного населення виконувати найпримітивніші функції.

Очевидним соціальним наслідком економічної глобалізації, зростаючої інтеграції світової економіки є поглиблення розриву в соціально-економічному становищі масових прошарків населення індустріально розвинутих країн і країн, що розвиваються. Становлення ж нової класової структури сучасних західних суспільств пов'язане з небаченим загостренням проблеми майнової нерівності. Основою майнової поляризації є різниця освітнього рівня громадян та їх творчих здібностей. Відтак „природний” економічний розвиток не дозволяє, як це було в епоху індустріалізму, переборювати зростання розшарування суспільства, знімати гостроту проблеми. Як пише російський дослідник В. Іноземцев, „соціальні тенденції останніх десятиліть свідчать, що суспільство, яке сповідує волю наукового пошуку й ефективно використовує результати технологічного прогресу, породжує наростання майнової нерівності в масштабах, яких не знала історія. Даний парадокс, як це не сумно, цілком пояснюється логікою розвитку соціальних систем, а природа такої нерівності і її поглиблення приховується в невикоренених відмінностях людей за рівнем їх здібностей і талантів, а отже і за потенційною можливістю досягнення успіхів у сфері виробництва, ґрунтованого на засвоєнні і використанні нових знань. Таким чином,

торжество принципів свободи не може забезпечити рівності, яку протягом століть було прийнято вважати їх наслідком. Саме це є, на нашу думку, одним з найнесподіваніших соціальних результатів нестримного прогресу науки і технологій, прогресу, якому сьогодні немає і не може бути розумної альтернативи” [1].

Становище жителів розвинутих країн, які є, по суті, суб'єктами і рушійною силою глобалізації, за всіма параметрами незрівнянно краще, ніж жителів країн, що розвиваються, але й вони не уникають її дестабілізуючих, негативних наслідків. І там і там виникають нові лінії соціальної диференціації. З одного боку, підвищення ролі високоінтелектуальної, творчої праці, що забезпечує стабільно високий життєвий рівень, який сприяє перенесенню центру інтересів працівника з чисто матеріальних проблем на професійний розвиток і творчість, створює принципово новий тип соціальної ситуації, який деякі дослідники вважають ознакою „постекономічного суспільства” [2]. З іншого боку, перетворюючись на органічний елемент глобальної економіки, на одну з її найбільш динамічних рушійних сил, ці авангардні форми виробництва обумовлюють глобальний вимір процесу виокремлення нової еліти, привілейоване становище якої ґрунтується не на владі і власності, а на особливому типі знань і кваліфікації. Отже, до традиційних типів соціально-економічної диференціації додається її новий тип, що призводить до відносного погіршення становища більшості, яка не має шансів увійти в нову еліту.

Йдеться саме про глобальний вимір, оскільки ця розділова лінія проходить як між розвинутими і відсталими країнами, так і всередині тих і інших. У більшості країн сучасного світу до нової еліти може прилучитися лише найтонший прошарок найбільш удачливих, знаючих і здібних людей. Для багатьох з них характерне прагнення до переміщення у світові центри виробництва нових знань і наукомісткої технології. Звідси – феномен „відпливу мізків”. У результаті нова еліта здобуває одночасно наднаціональний і географічно концентрований характер, що збіднює її соціальні зв'язки, ніби замикає її на самій собі і відтак позбавляє її традиційної „елітної” функції лідерства в економічному і культурному розвитку національних суспільств.

За прогнозами деяких експертів – представників розвинутих країн, настання нової інформаційної ери обіцяє „безсумнівні блага” усім. Однак у багатьох офіційних документах з цієї тематики наголошується, що при такому розвитку необхідно уникнути формування двокласового суспільства [3]. Пропонується створювати таку універсальну службу, яка б забезпечувала можливість доступу усіх без винятку громадян до інформаційних мереж. Для кожного громадянина будь-якої розвинутої країни такий доступ у принципі забезпечений; звичайно, при умові, що він має у своєму розпорядженні кошти на придбання персонального

комп'ютера і модема. Однак створення системи, що забезпечує масове дешеве підключення до комп'ютерних мереж, як цього вимагає американська асоціація Computer Professionals for Social Responsibility, поки лишається справою майбутнього [4].

Розвиток інформаційних процесів має глобальний характер, однак кожна країна прокладає власний шлях переходу до широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) з метою трансформації соціально-економічних процесів. Це обумовлюється тим, що, з одного боку, існують загальні проблеми на шляху раціонального використання переваг ІКТ, а з іншого боку - кожна країна виходить з наявних можливостей у процесі складного переходу від індустріального до інформаційного устрою. Тому поряд з терміном „інформаційне суспільство” у міжнародній практиці поширюється термін „цифровий розрив” або „цифрова нерівність”. Він увійшов в оборот 1999 року після публікації доповіді міністерства торгівлі США „Провал у Мережі: визначення цифрової нерівності”.

Спочатку проблема цифрової нерівності сприймалася як суто американська й обговорювалася лише в США. Однак згодом вона стала осмислюватися як глобальна. На міжнародному рівні питання інформаційної нерівності вперше було порушене в підписаній улітку 2000 року лідерами країн „вісімки” Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства. Згідно з цим документом було утворено міжнародну експертну раду Digital Opportunity Task Force, що виробила план дій, представлений лідерам країн „вісімки” на зустрічі в Генуї влітку 2001 року.

Як відомо, головною метою ООН, сформульованою в Декларації Тисячоліття, є зменшення бідності на планеті. ООН висунула завдання до 2015 року скоротити вдвічі частку людей, чий дохід у день є меншим за один долар США (сьогодні частка таких жителів нашої планети становить 22 %). В контексті боротьби з бідністю ООН вирішує й завдання подолання інформаційної нерівності. Що цілком природно, оскільки базовою нерівністю є нерівність економічна, соціальна і культурна, інформаційна ж нерівність є тільки одним з найболючіших проявів цих базових нерівностей. Без подолання інформаційної нерівності неможливий ні процес глобалізації, ні ефективний розвиток інформаційного суспільства, ні запровадження електронних урядів [5].

За даними дослідників, навіть у країнах – лідерах інформаційного процесу блага інформаційної епохи доступні далеко не всім. На ступінь поширення Інтернету впливають два основні фактори: рівень матеріальної забезпеченості й освіченість різних прошарків населення.

Одним із проявів соціальної нерівності стало те, що в таких країнах, як, наприклад, США та ФРН, особи з низьким рівнем доходів не можуть одержувати за рахунок держави знижку при оплаті послуг комп'ютерної

мережі. Навіть зниження цін на комп'ютерну техніку не вплинуло в промислово розвинутих країнах на зменшення нерівності осіб з різними доходами при доступі до інформаційних систем. Глибину наявного, наприклад, в США цифрового розшарування суспільства характеризують такі дані: серед випускників коледжів і університетів частка осіб, що мають домашні комп'ютери, у 8 разів більша, ніж серед тих, хто закінчив тільки середню школу; причому серед останніх відсоток тих, хто має доступ до Інтернету, у 16 разів менший, ніж серед перших; відсоток родин, що мають вихід в Інтернет, серед міських з високим рівнем доходів у 20 разів більший, ніж такий же відсоток дітей, що користуються Інтернетом, у три рази перевищує відсоток дітей, що мають таку можливість, серед негритянських родин і в чотири рази – серед латиноамериканських родин з тим же статком. Якщо порівнювати частки тих, що мають персональні комп'ютери, серед багатих родин тихоокеанського узбережжя США і бідних негритянських родин, то серед перших така частка в 13 разів більша, а в доступі до Інтернету ця частка більша в 34 рази. У групі білих родин з двома батьками відсоток дітей, що мають можливість доступу в Інтернет, удвічі більший, ніж відсоток таких дітей у групі білих родин з одним із батьків. Для афроамериканських родин ця пропорція збільшується ще вдвічі [6].

У міру розвитку інформаційного суспільства зростає ризик вилучення із соціального життя багатьох прошарків населення. Це, насамперед, малозабезпечені громадяни, які просто не мають матеріальних можливостей придбати нову цифрову техніку й працювати в комп'ютерних мережах. Крім того, існує й така проблема, як небажання або невміння користуватися новими інформаційними й комунікаційними технологіями, що вимагають від споживача нових якостей – високого рівня абстрактного мислення, швидкості реакції, готовності до безперервної освіти.

Не можна не відзначити таку складну й поки ще важкорозв'язувану соціальну проблему для розвинених країн епохи глобалізації, як маргіналізація населення. Сучасне розуміння цього явища припускає не обов'язково животіння в убогості. Йдеться про людей, які не можуть знайти себе в „інформатизованій” економіці, з різних причин відкидають прийняту більшістю систему цінностей.

У першу чергу слід враховувати маргіналізацію молоді. У розвинених країнах її рівень приблизно вдвічі перевищує середні загальнонаціональні показники й поступово збільшується. Це можна пояснити переважно низьким освітнім рівнем частини молодих людей. Не маючи необхідного стажу роботи, вони не можуть розраховувати ні на захист профспілок, ні на підвищення освітнього рівня, здійснюваного компаніями для своїх працівників.

Сьогодні можемо бачити появу нового соціального прошарку – так

званих Digeratis (digital literati), людей, грамотних в галузі комп'ютерних і цифрових систем. Майже на дві третини ці прошарки складаються з представників білої раси, осіб чоловічої статі і середнього статку віком від 20 до 30 років, що мають вищу освіту і є громадянами найбільш промислово розвинутих країн [7]. Не тільки в країнах, що розвиваються, але й у передових країнах існують значні за чисельністю групи населення, відірвані від нового світу мультимедіа. Так, 20 % родин у США не мають у своїх квартирах навіть телефону, а 70 % родин штату Нью-Йорк не мають персонального комп'ютера [8].

За задумом німецьких промислових кіл до початку XXI століття 40 % родин у ФРН повинні були мати у своєму розпорядженні комп'ютер і модем. Однак, незважаючи на оптимістичні прогнози, виявилось неможливим підключити до комп'ютерних мереж настільки велику кількість абонентів. Райдужні прогнози швидкого розвитку мультимедіа, поширювані засобами масової інформації, є лише добрими побажаннями менеджерів комп'ютерних фірм. Ще немає надійної техніки, необхідної для обслуговування комп'ютерних мереж великої ємності, тощо. Навіть К. Штоль, у минулому один з найпалкіших ентузіастів створення нових комп'ютерних інформаційних систем, 15 років по тому відгукнувся про очікування, пов'язані з надіями на швидке розширення Інтернету як про „зовсім нереалістичні”, хоч він і не назвав їх, на відміну від Й. Вайценбаума, модним безумством [9].

В економічно передових країнах розвивається так звана нова економіка, характерними рисами якої є значне збільшення продуктивності праці та інновативності, посилення ролі інформації і знання для поліпшення якості життя кожної людини.

Справді, ми стали свідками того, як під впливом інформаційних технологій постає економіка, найважливішим активом якої є не матеріально відчутні ресурси - товари, сировина, робоча сила, устаткування, а щось „невловиме” - інтелект, інформація, знання. Однак благами цієї економіки поки ще може користуватися тільки невелика частка населення Землі. З одного боку, інтелектуальна еліта й аналітики обговорюють перспективи глобального інформаційного суспільства; експерти вражаються масштабами капіталізації ринку компаній, що працюють в галузі ІКТ; акції компаній мобільного зв'язку перепродуються за величезні суми. З іншого ж боку, третина населення планети не має доступу до найпростішого телефону. Так, за наявними даними на початку XXI століття 80 % людей у світі жодного разу не користувалися телефоном і 93 % не використовували комп'ютер [10]. А багато населених пунктів, регіонів, а часом і цілі країни не мають ресурсів для задоволення елементарних потреб своїх громадян в освіті й охороні здоров'я. Збільшується розрив у сфері розвитку і використання інформаційних технологій між розвинутими країнами й іншим світом, між різними

прошарками населення усередині країн – багатими і бідними, молодими і людьми старшого віку, здоровими й інвалідами тощо.

Практично не охопленими Інтернетом регіонами є Центральна й Південна Америка, а особливо – Африка. Частка африканського континенту в загальній кількості Інтернет-підключення становить усього 0,25 %, і більша частина цієї мізерно малої величини припадає на ПАР. У Центральній і Південній Америці, де останнім часом відбувається певне зростання кількості користувачів Всесвітньою Мережею, цей приріст забезпечується в основному за рахунок трьох країн – Аргентини, Бразилії й Чилі [11].

У цьому аспекті інформаційна нерівність (чи цифровий розрив) являє собою нерівні можливості з огляду на доступ, використання і виробництво інформації і знання, а також використання нових технологій для розвитку. Такий вид нерівності відображає поєднання загальних соціально-економічних проблем і конкретних проблем недостатнього розвитку інфраструктури, відносно високої вартості доступу до цієї інфраструктури, слабкого розвитку національного і місцевого інформаційного наповнення (контент), а також нездатності основної маси людей отримувати переваги з інформаційно-інтенсивної діяльності.

Від цифрової нерівності потерпають і люди, переважно молоді, вихідці з країн, що розвиваються, які одержали добру освіту на Заході, а також достатні знання та навички, щоб жити в умовах інформаційного суспільства. Однак знайти належне застосування своїм знанням як на батьківщині, так і в „інформатизованих економіках” Заходу вони не можуть. Та навіть коли таким фахівцям вдається влаштуватися на працю, вони почуваються незатишно в незвичному соціокультурному середовищі, що нерідко спонукає їх на протест проти світопорядку розвинених країн Заходу. Не випадково більшість членів „Аль-Каїди” є представниками забезпечених верств населення ісламських країн у віці від 24 до 29 років, що мають, незважаючи на високий рівень освіти, отриманий у навчальних закладах Заходу, низький соціальний статус.

Тривожною особливістю нинішнього стану „цифрової нерівності” є те, що не спостерігається ознак реального подолання гігантської прірви між країнами-лідерами розвитку інформаційних технологій і країнами-аутсайдерами. Навпаки, цей розрив посилюється.

Попри те, що секторами світової економіки, які динамічно розвиваються, є саме інформаційно-інтенсивні сектори, останнім часом, у міру прискорення темпів інформаційної революції, „цифровий розрив” між країнами й усередині країн не зменшується, а збільшується. Для світової економіки, а особливо для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою (до яких належить і Україна), цей феномен створює серйозні труднощі. По-перше, ці країни, а всередині країн – найменш забезпечені верстви населення, в міру скорочення можливості

доступу до інформації і знання для досягнення більшого добробуту, витискаються на узбіччя. По-друге, тому що досвід і інструменти збільшення ефективності виробництва за рахунок використання ІКТ практично не переносяться в ці країни, там не використовуються значні можливості для розвитку, люди про них просто нічого не знають. По-третє, велика частина суспільства в цих країнах не відчуває на собі позитивного впливу інформаційної революції. Навпаки, розвивається негативне ставлення до всього, з нею пов'язаного. Тенденція дуже тривожна з огляду на збільшення кількості конфліктів у світі, зростання корупції, тероризму, злочинності, погіршення екології і медичного забезпечення людей. Такі диспропорції створюють величезні проблеми для розвитку нової економіки.

На жаль, інформаційна нерівність характерна і для України. З одного боку, наша країна належить до групи п'ятдесяти найбільших країн за кількістю населення і за площею території, але за індексом телекомунікаційної підготовленості вона посідає лише 70-е місце серед 80 країн, оцінених за цим критерієм. З іншого боку, у нашій країні інформаційні ресурси та їх споживачі розподілені дуже нерівномірно.

Існує великий розрив у використанні комп'ютерів сільськими і міськими учнями і вчителями, студентами і викладачами вищих навчальних закладів. Значні регіональні розбіжності існують у використанні комп'ютерів у сфері освіти. Хоч темпи зростання комп'ютерної грамотності українських студентів досить високі, знижується їх відносна конкурентоспроможність у порівнянні з іноземними студентами.

Водночас в Україні є основа для розвитку сучасної економіки, заснованої на знаннях. Так, у країні вже реалізовано низку програм та ініціатив з удосконалення інформаційно-комунікаційної інфраструктури, з'явилося кілька нових програм, спрямованих на розвиток України через використання нових технологій у всіх сферах діяльності. Але є і серйозна проблема роз'єднаності цих ініціатив та їх координації.

Отже, аналізуючи причини цифрової нерівності, можна виокремити серед них основні:

- нерівноцінність використання можливостей ІКТ. Нерівноцінний розподіл переваг, що надають ІКТ, між країнами та регіонами;
- неоднаковий доступ до знань у сфері ІКТ на рівні країн, регіонів та груп населення. Нерівний доступ до ІКТ між верствами населення. Недоступність ІКТ для певних етнічних груп в силу традицій;
- формування „е-номенклатури”.
- непорівнянність доходів населення та вартості телекомунікаційних послуг;
- дисбаланс інвестицій у сферу ІКТ;
- розбіжність у преференціях для різних прошарків населення,

спрямованих на стимулювання використання ІКТ;

- технічні проблеми з забезпечення повного спектра послуг у країні або регіоні;
- нерозвиненість певних видів послуг (у країнах, що розвиваються, переваги віддаються електронній пошті внаслідок високої вартості широкосмугового зв'язку);
- брак гнучкого законодавства у сфері ІКТ та податкових пільг у певних країнах та регіонах.

Зниження рівня інформаційної нерівності у всіх її формах, а в ідеалі – її усунення є першочерговим завданням. Це обумовлено різким підвищенням соціально-політичної й економічної ролі інформації в сучасних умовах. Зростають інформаційні потреби людей, інформація перетворюється на масовий продукт, стає економічною категорією, виникає інформаційний ринок, розширюються інвестиції в дану сферу. З кожним днем усе більше й більше сервісних послуг переходять у режим „онлайн”. Зрозуміло, що в умовах нерівномірного доступу до інформації одні суб'єкти одержують перевагу, а ця перевага, у свою чергу, впливає на розподіл економічних і політичних ресурсів. Інформаційна нерівність призводить до поглиблення економічних і соціально-політичних протиріч і тим самим – до посилення нестабільності.

Останнім часом міжнародна спільнота стала приділяти більшу увагу проблемі „цифрової нерівності”. Так, у липні 2000 року на саміті „великої вісімки” на Окінаві було схвалено „Хартію глобальної інформаційної спільноти”, яка проголосила доступність інформаційних технологій одним з основних принципів світового розвитку. Як відзначається в Хартії, проблема подолання електронно-цифрового розриву усередині держав і між ними посідає важливе місце в національних дискусіях. Кожна людина повинна мати можливість доступу до інформаційних і комунікаційних мереж. Країни, що підписали Хартію, підтримують зусилля з вироблення та послідовної реалізації стратегії, спрямованої на вирішення даного питання. Мобілізація знань і ресурсів у цій сфері є необхідною умовою для врегулювання проблеми. Країни, що підписали Хартію, висловили намір і далі прагнути до ефективної співпраці між урядами й громадянським суспільством, що чуйно реагує на високі темпи розвитку технологій і ринку. „Велика вісімка” зобов'язалася сприяти встановленню ринкових умов, необхідних для надання населенню послуг в галузі комунікацій; вишукувати додаткові можливості, включаючи доступ через установи, відкриті для широкої публіки; приділяти увагу вдосконалюванню мережного доступу, особливо у відсталих міських, сільських і віддалених районах; приділяти особливу увагу потребам і можливостям людей, що користуються меншою соціальною захищеністю, людей з обмеженою працездатністю, а також літніх громадян, активно вживати заходів, спрямованих на надання їм кращого доступу; сприяти

подальшому розвитку „зручних для користування” технологій, включаючи мобільний доступ до мережі Інтернет, а також ширше використання безплатного, загальнодоступного інформаційного наповнення й відкритих для всіх користувачів програмних засобів, дотримуючи при цьому права на інтелектуальну власність.

Як відзначається в Хартії, стратегія розвитку інформаційного суспільства має супроводжуватися розвитком людських ресурсів, можливості яких відповідали б вимогам інформаційного століття. Країни, що підписали Хартію, зобов’язалися надати всім громадянам можливість одержати навички роботи з інформаційними технологіями за допомогою освіти, безперервного навчання й підготовки; і далі прагнути до здійснення цієї масштабної мети, надаючи школам, класам і бібліотекам комп’ютерне устаткування, що може працювати в режимі реального часу, а також направляти туди викладачів, що мають досвід роботи з інформаційними технологіями й мультимедійними засобами. Крім того, передбачається здійснювати заходи щодо підтримки й стимулювання малих і середніх підприємств, а також людей, що працюють не за наймом, надаючи їм можливість підключатися до мережі Інтернет і ефективно нею користуватися. Буде заохочуватися використання інформаційних технологій для надання громадянам можливості безперервного навчання із застосуванням передових методик, особливо тим категоріям, які в іншому випадку не мали б доступу до освіти й професійної підготовки.

Пізніше було утворено міжнародну комісію Digital Opportunity Task Force (DOT Force), головним завданням якої став пошук шляхів подолання нерівності країн у залученні до інформації й знань. ООН ухвалила рішення про створення спеціального фонду для надання допомоги країнам, що розвиваються, в процесі впровадження інформаційних технологій.

10 - 12 грудня 2003 року під егідою Генеральної Асамблеї ООН і патронатом Генерального секретаря ООН Кофі Аннана і за сприяння Міжнародного телекомунікаційного союзу в Женеві відбулася перша стадія Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (офіційно було зареєстровано 13 тисяч учасників з 130 країн). Метою цієї першої в історії інформаційного суспільства події вищого рівня було прийняття державами - членами ООН двох стратегічних документів: Декларації принципів, яка містить фундаментальні положення розбудови інформаційного суспільства, та Плану дій, який містить обмежені часовими рамками цілі, досягнення котрих сприятиме перетворенню на реальність концепції відкритого для всіх і справедливого інформаційного суспільства.

Під час другої стадії саміту, з 12 по 18 листопада 2005 року в Тунісі, зусилля учасників концентрувалися на реалізації Плану дій та виробленню рішень і досягненню домовленостей щодо управління

Інтернетом і механізму фінансування. Всі учасники саміту зійшлися на тому, що поточне управління Інтернетом варто залишити за технічними структурами і захистити його від політичних пристрастей. Було також домовлено про сприяння створенню доменів на китайській, урду та арабській мовах.

Можна зробити висновок, що розвиток і поширення ІКТ у глобальному масштабі відбувається ще надто нерівномірно, суперечливо, а це не сприяє тому, щоб ІКТ стали засобом соціальної інтеграції та гармонізації у світовому масштабі. Природно, що така ситуація не може не хвилювати громадськість.

І все ж у найближчі роки спостерігатиметься різкий стрибок в інтернетизації країн. Він стане можливим, з одного боку, у зв'язку з подальшим здешевленням комп'ютерної техніки і поступовим зниженням розцінок на користування Інтернетом, а з іншого боку - у зв'язку з появою й інтенсивним поширенням нових, альтернативних способів підключення до Інтернету. Йдеться, по-перше, про поширення так званих безпроводних технологій комутації з використанням мобільного телефонного зв'язку, що набуває все більшого розвитку в європейських країнах, а також у країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону, а по-друге, про телевізійні приставки з можливістю підключення до Інтернету. У цьому випадку вихід у Всесвітню павутину відбувається не по телефонних лініях, а по системах кабельного телебачення, а дисплеєм для перегляду веб-сторінок слугує не комп'ютерний монітор, а екран телевізора. Такий спосіб виходу в Інтернет позбавляє від необхідності мати для цього комп'ютер, що зручно і вигідно людям, які не застосовують процесори для інших цілей.

Отже, внаслідок процесів інтернетизації значна частина країн, що розвиваються, опиняються у своєрідному замкненому колі. Без сучасних інформаційно-комунікаційних технологій і можливостей широкого використання розвинутої системи електронних мереж ці країни не зможуть досягти економічного зростання, а відтак і підвищення матеріального рівня життя населення.

Природно, що з усього вищенаведеного не випливає, що країни, які відстають нині від країн-лідерів у розвитку інформатизаційної сфери, не мають перспектив розвитку. Навпаки, для деяких з них нинішнє технологічне відставання обернеться певними вигодами. Маємо на увазі, зокрема, те, що цим країнам не потрібно робити великі вкладення у розробку високих технологій, оскільки вони можуть скористатися досягненнями країн-лідерів, закупаючи створені там продукти комунікаційних технологій, включаючи як устаткування, так і програмне забезпечення. При цьому вони одержують можливість, оминаючи проміжні етапи вдосконалювання цих продуктів, використовувати найефективніші, передові розробки. Ці тенденції одержують істотне

прискорення у зв'язку з процесами глобалізації, в ході яких найбільші міжнародні корпорації, що проникають на ринки країн, що розвиваються, стають провідниками поширення новітніх досягнень інформаційної епохи.

Література:

1. **Иноземцев В. Л.** Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии. // Политические исследования. – 2000. – №6. – С. 28 - 29.
2. Там само.
3. **Герман К.** Политические перемены при движении к глобальному информационному обществу. // Социс. – 1998. – № 3. – С. 72.
4. Wem nutzt die Datenautobahn? // VDI Nachrichten, Nr.44 vom 4.11.94. – S. 17.
5. Там само.
6. www.pcweek.ru/Year 2000/N43/CP1251/strategy/chapt2.htm.
7. Die Zukunft des Internet (Serie) // Der Spiegel, Nr. 14 vom 1.04.1996. – S. 90
8. Tiefe Nacht im // Suddeutsche Zeitung vom 10./11.02.1996. – S. 8.
9. **Clifford Stoll.** Die Wüste Internet. Geisterfahrten auf der Datenautobahn. Frankfurt/M, 1996. – S. 17.
10. **Згуровский М.** Общество знаний и информации – тенденции, вызовы, перспективы. // Зеркало недели. – 24 мая 2003 г.
11. **Вайнштейн Г.** Интернет как фактор общественных трансформаций. // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 7. – С. 16 - 27.

Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні

Олена Проскуріна,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту журналістики
Національного університету ім. Т. Шевченка

В останній чверті XX століття людство вступило в нову стадію розвитку: настала епоха інформаційного суспільства. Японський вчений Йонезі Масуда задовго до цього прорікав такий перебіг подій. Але його ідеї не мали тоді підтримки. Та невдовзі інформаційна революція сталася, внаслідок чого почалося формування інформаційного суспільства, інформаційної культури.

Інформаційне суспільство: теорія і реальність

Ця публікація, не претендуючи на повне висвітлення теми, має на меті проаналізувати політичні перспективи й правовий стан розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Нині можна впевнено говорити, що ми переживаємо переломний період розвитку цивілізації. Висновок В. Вернадського про превалювання у XX столітті загальнопланетарного розуму стає у XXI столітті реальністю: техногенну діяльність людства можна порівняти з найгрізнішими геологічними процесами [1].

У 1970-і роки доктрина постіндустріального (інформаційного) суспільства стала однією з панівних у західній соціології. Термін „інформаційне суспільство”, введений в науковий обіг на початку 1960-х, фіксує одну з найважливіших характеристик суспільства, об’єданого єдиною інформаційною мережею. Розвиток інформаційних технологій у 1980-і, а особливо в 1990-і роки, почав визначати економічний потенціал будь-якої держави.

Основу теорії інформаційного суспільства заклали Д. Белл, Т. Стоуньєр, А. Турен, У. Дайзард, Е. Тоффлер. Саме в їхніх фундаментальних працях 1970-х – 1980-х років було окреслено основні риси цього суспільства („третя хвиля” за Е. Тоффлером) [2].

Інформаційне суспільство – соціологічна й футурологічна концепція, де основним фактором суспільного розвитку є виробництво й використання науково-технічної та іншої інформації. Нині футурологи, політологи, філософи, історики дискутують, чи є це суспільство різновидом постіндустріального суспільства, а чи новою фазою історичного розвитку передових країн [3].

Так, Д. Белл основними ознаками нового суспільства вважає перетворення теоретичних знань на джерело інновацій та визначальний фактор політики. Це суспільство, у якому панує сервісна економіка, причому швидко зростає кількість працівників сервісу в системі охорони здоров'я, освіти, управління [4]. Р. Інглегарт зазначає, що „в Сполучених Штатах, Канаді й Західній Європі значна частина робітників працює сьогодні поза фабричними стінами. Багато людей уже не живуть у механістичному середовищі, а проводять більшість свого виробничого часу в спілкуванні з людьми й символами. Зусилля людини все менше сьогодні зосереджуються на виробництві матеріальних товарів, натомість акцент робиться на комунікації й опрацюванні інформації, причому найважливішою продукцією виступають інновації та знання” [5, с. 259].

Отже, основним об'єктом людської діяльності стає обмін інформацією. Вільна її циркуляція в суспільстві дозволяє їй стати найважливішим фактором економічного, національного та особистісного розвитку.

Е. Тоффлер формулює основні принципи „коду” нової цивілізації (протиставляючи їх принципам індустріальної цивілізації – „другої хвили”): **дестандартизація, деспеціалізація, десинхронізація, деконцентрація, демаксимізація, децентралізація**. Ці принципи характерні для всіх сфер, на які Е. Тоффлер поділяє суспільство: техносфери, соціосфери та інфосфери – системи виробництва й розподілу інформації. Вважаючи, що цивілізація, яка нині народжується, суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, вчений зазначає, що вона є одночасно і високотехнічною і антиіндустріальною. Інформаційне суспільство („третя хвиля”) породжує нові інститути, відносини, цінності – те, що Е. Тоффлер називає новим ладом життя. Інформаційна цивілізація радикально перетворює соціокультурний простір, формуючи інформаційну культуру. Це поняття досить багатогранне і використовується в різних значеннях. Наприклад, говорячи про інформаційну культуру когось чи чогось, про культуру інформації тощо, автор вживає цей термін у широкому смислі, розуміючи культуру інформаційного суспільства.

Відтак, на думку автора, таке суспільство – це не просто суспільство, де широко використовується обчислювальна техніка й розвиваються вищі технології, відбувається перебудова соціальних структур і трансформується геополітична обстановка. За такої умови ми можемо назвати людське суспільство інформаційним, оскільки перед людством

постала перспектива вироблення спільних рішень для всіх. Необхідний колективний регулятор, який випрацює альтернативні шляхи розвитку. Мабуть, виконання цих функцій Колективним Розумом означатиме вступ людства в інформаційне суспільство [6, с. 126 – 127].

Отже, новий сценарій світового розвитку формує свою систему цінностей, а цінності санкціонують той чи інший тип діяльності і притаманні йому цілі. У цьому зв'язку питання про стратегію розвитку трансформується в проблему цінностей: яким чином вони мають трансформуватися, аби можна було подолати глобальні кризи, що невпинно нарастають? Щоб вирішити це питання, потрібно розглянути типи цивілізаційного розвитку. Це важливо для розуміння як глобальних тенденцій світового розвитку, так і майбутнього цивілізаційного розвитку України.

Свого часу А. Тойнбі визначив і описав 21 цивілізацію (пізніше він скоротив їх до 13), які існували в історії людства. При всьому розмаїтті в цілому їх можна поділити на два типи – традиціоналістські й техногенні [7].

Техногенна цивілізація з'явилась у європейському регіоні приблизно в XVI столітті. Народилась ця культура внаслідок двох мутацій традиційних культур: культури античного полісу й культури європейського християнського Середньовіччя. Їх синтез сформував ядро системи цінностей, на яких ґрунтується техногенна цивілізація. Техніко-технологічний прогрес став фундаментом її розвитку.

Необхідно відразу зазначити, що часто цей техніко-технологічний прогрес протягом життя одного покоління змінював предметне середовище, у якому жила людина, а разом з тим змінювався й тип соціальних комунікацій, відносин людей, соціальні інститути. Причому динамізм техногенної цивілізації різко контрастує з консервативністю традиційних суспільств, де види діяльності, їх засоби й цілі змінюються дуже повільно, іноді протягом століть. Саме техногенна культура створила систему цінностей, які заклали основу інформаційного суспільства. Вважаємо, що базисні цінності життєвих смислів і світоглядних орієнтирів цієї культури концентровано можна виразити таким чином:

- розуміння людини як діяльної істоти, котра протистоїть природі й призначення якої полягає в перетворенні природи та підкоренні її своїй владі;
- розуміння людської діяльності як процесу, спрямованого на перетворення об'єктів і підкорення їх собі;
- перетворення світу як домінуючий фактор техногенної культури, причому креативні перетворення поширюються не лише на природні, але й на соціальні об'єкти, які стають предметами соціальних технологій;
- розуміння природи як неорганічного світу, репрезентованого матеріалами й ресурсами для людської діяльності;

- цінність активної, суверенної особистості, пріоритет ідеалу вільної індивідуальності, автономної особистості, яка вписується в різні соціальні спільноти, маючи рівні права з іншими;
- пріоритети індивідуальних свобод і прав людини, яких не знали традиційні культури;
- особливе місце посідає цінність інновацій і прогресу, інновації стають головною цінністю;
- пріоритет цінності науки, наукова раціональність стає домінантою в системі людського знання;
- особливе розуміння влади й сили: не тільки влада людини над людиною, але й влада над об'єктами, на які спрямовані силові впливи задля панування над ними, причому сюди включають не лише природні, а й соціальні системи;
- соціальний прогрес розглядається як позитивна діяльність людини, обумовлена знанням законів зміни об'єктів.

Вважаємо, що спадковість системи цінностей переходу до інформаційного суспільства здійснюється через ідеали творчої особистості, прав людини, ідеал наукової раціональності. Такі ж цінності, як споживацьке ставлення до природи, ідеал діяльності, яка ґрунтується на силовому, насильницькому перетворенні тощо, зумовило глобальні проблеми сучасності і втратило перспективу.

У зв'язку з цим варто з'ясувати, яке місце посідає Україна у світовому інформаційному просторі.

Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні

Українська самобутність визначається, на нашу думку, симбіозом двох різних культур і відповідних їм способів життя. Це пов'язано, передусім, зі значними модернізаційними процесами, впливом західного і східного досвіду на українське традиційне суспільство. Така взаємодія мала як позитивний, так і негативний вплив, породжуючи водночас непересічні здобутки в науці й культурі. Позитивним було те, що ми запозичили технології Заходу, елементи культури, а негативним – що Україна не могла упродовж тривалого часу сформувати хоча б елементи громадянського суспільства. Такий стан справ не дозволяв Україні увійти в русло прискореного, динамічного розвитку, яким прямував технологічно орієнтований Захід.

Таким чином, усі перетворення, що відбувались у нас, мали переважно характер „модернізації навздогін”, і це не давало можливості вчасно вписуватися в новий цикл, що означився в 1970-і роки на Заході і Сході. У цей час у передових країнах успішно розвивалася науково-технічна революція, яка й створила реальні фактори для переходу до інформаційного суспільства. Ми, будучи суспільством закритого типу, суспільством ідеологічного контролю над справами й думками, виявились

несприйнятливими до нових інформаційних технологій, були суспільством, яке можна визначити як антипод суспільству інформаційному, хоча в принципі мали можливості не стати такими.

Україна має необхідний історичний та й сучасний досвід для розвитку інформаційного суспільства. Зокрема, ще на початку 1950-х років у нас було створено третій у світі комп'ютер (після США та Великобританії), сформовано всесвітньо відому школу кібернетики й обчислювальної техніки під керівництвом академіків С. Лебедева і В. Глушкова, започатковано наукові напрями (штучний інтелект, багатопроцесорні електронні обчислювальні машини, теорія самоорганізації, системний аналіз тощо), завдяки яким світова кібернетика піднялася на новий якісний рівень [8].

Спочатку проголошена в СРСР перебудова, а потім розбудова української державності обумовили те, що перед нами постала проблема власного пошуку культурних, ціннісних основ життя.

На жаль, доводиться констатувати, що в ході сучасних реформ Україна втратила певну частку свого **інтелектуального й культурного потенціалу**. Наша країна стала джерелом дешевої робочої сили для розвинутих країн Заходу й Сходу. В **економічному плані** це проявилось у занепаді власних багатоманітних наукомістких виробництв, в односторонньому гіпертрофованому розвитку паливно-енергетичного комплексу, впливі капіталу за кордон, зростанні державного боргу й фінансової залежності країни від транснаціональних компаній і банків. У **політичній і соціальній сфері** спостерігається домінування компраторської буржуазії, її пряма чи тіньова влада, часті кризи політичної системи, подальша диференціація доходів, низькооплачувана праця. У **духовному плані** – засилля західної низькопробної масової культури.

Сучасний період України пов'язаний з пошуком стійкого руху до інформаційного суспільства, до початку постіндустріальної цивілізації. Проблема цінностей сьогодні стає головною в пошуках нових стратегій цивілізаційного процесу для України. Сценарій цього руху передбачає вироблення нової стратегії реформ, що сьогодні й відбувається.

Можливості трансформації, мабуть, лежать більше в площині внутрішнього розвитку нашого суспільства. Тому сьогодні важливо виявити точки прояву нових цінностей, які можуть змінити колишню стратегію розвитку соціуму. Для цього необхідні не лише політичні умови, а й належне правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства. У цій царині намітився певний прогрес. 1998 року було зроблено один з важливих кроків: прийнято Закон України „Про Концепцію Національної програми інформатизації”, зміни й доповнення до якого внесено 2001 року. Було визнано, що загальна ситуація в галузі інформатизації не може бути визнана задовільною, і не лише через кризові явища в

економіці, але ще й тому, що рівень інформатизації українського суспільства порівняно з країнами Заходу становить лише 2 – 2,5 %. Відзначено також технічне відставання телекомунікаційних систем, мереж передачі даних тощо [9; 10].

Згаданий Закон визначив шляхи національної програми інформатизації, а також стратегію розв'язання проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Національна програма включає: Концепцію Національної програми інформатизації; сукупність державних програм з інформатизації; галузеві програми та проекти інформатизації; регіональні програми і проекти інформатизації; програми та проекти інформатизації органів місцевого самоврядування [10].

Національна програма інформатизації формується з врахуванням довгострокових пріоритетів соціально-економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку країни та світових досягнень у сфері інформатизації й спрямована на розв'язання найважливіших загальносуспільних проблем (забезпечення розвитку освіти, науки, культури, охорони довкілля та здоров'я людини, державного управління, національної безпеки і оборони, демократизації суспільства) та створення умов для інтеграції України у світовий інформаційний простір [9; 10].

Серйозним правовим кроком у розвитку інформаційного суспільства стала Постанова Верховної Ради України „Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства”, у якій було рекомендовано Кабінету Міністрів України під час підготовки програм його діяльності, а також вироблення проектів державних програм економічного і соціального розвитку країни та проектів законів про Державний бюджет України на 2007 рік і наступні роки, інших проектів законів України, прийнятті нормативно-правових актів, які стосуються питань розвитку інформаційного суспільства, враховувати рекомендації, зауваження та пропозиції, висловлені учасниками парламентських слухань [8].

Замість висновків

Наше суспільство вступило в смугу правового вирішення розбудови інформаційного суспільства. Однак нам належить ще дуже багато попрацювати у цій сфері. Насамперед – розробити національну стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні та план дій з її реалізації; включити основні питання з розбудови інформаційного суспільства до програм діяльності Кабінету Міністрів, проектів державних програм економічного й соціального розвитку країни; забезпечити комп'ютерну грамотність населення, передусім шляхом створення освітньої системи,

орієнтованої на використання нових інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні всебічно розвиненої особистості; створити національну інформаційно-комунікаційну інфраструктуру та досягти інтеграції її із світовою інфраструктурою.

Україні необхідно вдосконалити інформаційне законодавство, привести його у відповідність з правилами, визначеними міжнародно-правовими актами; розробити концепцію інформаційного законодавства, яка регулюватиме послідовність підготовки відповідних нормативно-правових актів, їх склад та змістові вимоги до цих документів, пропозиції щодо внесення змін до цивільного, адміністративного й кримінального законодавства, пов'язаних з урахуванням особливостей розвитку інформаційного суспільства. Необхідно також створити Інформаційний кодекс.

Тільки в цьому випадку не буде втрачено історичної перспективи. Тільки сценарій, який передбачає вироблення нової стратегії українських реформ, що містили б зміну ідеалів споживчого суспільства на систему цінностей, у якій би превалював престиж духовної й інтелектуальної сфери, дасть нам шанс не опинитися у хвості історичного розвитку.

Література:

1. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991.
2. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. – М.: ООО „Изд-во АСТ”, 1999.
3. Новая технократическая волна на Западе. / Под ред. М. Гуревича. – М.: Прогресс, 1986.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: Academia, 1999.
5. Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе. // Новая постиндустриальная волна на западе. – М., 1999.
6. Проскуріна О. О. Інформаційне суспільство: можливості і політико-культурна реальність становлення в Україні. // Грані. – 2005. – №1.
7. Тойнби А. Дж. Постижения истории: Пер. с англ. / Сост. А. П. Огурцов. – М.: Прогресс, 1991.
8. Постанова Верховної Ради України „Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні”. – Київ, 1 грудня 2005 року, №3175-IV. – Ліга БізнесІнформ.
9. Закон України „Про Концепцію Національної програми інформатизації”. – Київ, 4 лютого 1998 року, №75/98ВР. – Ліга БізнесІнформ.
10. Закон України „Про Національну програму інформатизації. Із змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 13 вересня 2001 року № 2684-III”. – Ліга БізнесІнформ.

Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство” та його філософська еволюція

Олександр Чувардинський,

кандидат політичних наук,

докторант Інституту вищої освіти

АПН України

Термін „громадянський” походить від давньогрецького „polites” і латинського „civilis”. Саме у Давній Греції поняття суспільства, громади і держави практично повністю співпадали: громадянські права надавало місто-держава, а бути вигнаним з рідного міста означало втратити свою ідентичність. У тодішніх невеликих містах-державих громадянин мав реальну можливість прямо впливати на прийняття загальнодержавних, а отже й загальносуспільних рішень. Держава є, за висловом Аристотеля, „politike koinonia” – спільна політика.

Серед перших мислителів, які трактували проблему громадянського суспільства, називають Платона. І справді, не окремі його висловлювання, а доволі цілісна концепція суспільної спільноти – спільноти громадян є прикметною рисою філософії цього мислителя. Узгодженими, за Платоном, є природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, та головні чесноти людини. Як у душі людини наявні три складові – чуттєва, вольова і розумна, так і в суспільстві наявні три основні страти: виробники, воїни і правителі. Для кожної із страт властиві свої чесноти: для виробників – поміркованість у задоволенні чуттєвих бажань, для воїнів – мужність у послідовній реалізації вольових прагнень (передусім, на користь батьківщини), для правителів – мудрість як застосування розуму на користь усієї спільноти. До певної верстви людина потрапляє внаслідок власних природжених нахилів, тому соціальна структура є похідною від потреб індивіда. У свою чергу, жорстка критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну державу, яка відповідала б вимогам ідеальної суспільної структури, а отже й потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського

суспільства.

Услід за Платоном, Аристотель також великої ваги надає суспільному значенню держави, однак на відміну від нього вважає, що існуючі держави є не недосконалими копіями вихідної ідеальної держави, а навпаки – держава поступово змінюється відповідно до суспільних потреб, оскільки вона є природним продуктом розвитку суспільства на певному етапі. Важливим для теорії громадянського суспільства є також аналіз Аристотелем суспільних сфер, які він вважав відносно незалежними від держави. Тоді як Платон у еволюції своїх політичних поглядів тяжів до держави тоталітарного типу, Аристотель, навпаки, розглядає як самоврядні питання економіки, сім’ї, моральності, духовної сфери.

А. Карась оцінює висловлювані в давньогрецьку, давньоримську, середньовічну християнську добу та в добу Відродження ідеї засад громадянського суспільства як період виникнення джерел та початок еволюції класичного розуміння цього поняття [1].

В. Варивдін вважає, що паростки теорії громадянського суспільства можна знайти і в творчості Н. Макіавеллі, Т. Гоббса та Дж. Локка. Що стосується Н. Макіавеллі і Т. Гоббса, то їхні погляди, на нашу думку, більше схилиються до ідеї абсолютної монархії, ніж до теорії громадянського суспільства. Що ж стосується Дж. Локка [2], то варто звернути увагу на його ідею природного права людини на власність – незалежно від дозволу держави. Отже, це можна вважати важливою підставою для визнання незалежності громадянського суспільства від держави, а, можливо, і його первинність щодо неї. Втім, сама ідея можливого впливу громадян на державу висловлювалась значно раніше. Ще у Марсилія Падуанського (початок XIV ст.) подибуємо ідею права народу на непокору несправедливим діям держави. Окрім того, він послідовно обґрунтовує ідею „розведення світської та духовної сфер” [3]. А. Карась вважає теорії Т. Гоббса і Дж. Локка „раціоналістичним викликом Нового часу”, а теорії А. Сміта, А. Фергюсона, Е. Берка і Т. Пейна – етапними для осмислення диференціації суспільства і держави [4].

Наступним кроком розвитку теорії громадянського суспільства можна вважати теорію Ш.-Л. Монтеск’є. Він писав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку суспільства – четвертим щаблем розвитку після природного стану, сім’ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск’є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання і нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. В суспільстві, за Ш.-Л. Монтеск’є, діють два види законів – громадянські і державні. Перші регламентують недержавні відносини (відносини власності, добровільних об’єднань громадян тощо), інші –

переважно політичні права і свободи громадян. Ш.-Л. Монтеск'є розглядає громадянське суспільство як важливий запобіжник сваволі й диктатури, громадянські і державні закони називає, тим часом, взаємозалежними.

Ж.-Ж. Руссо вважає громадянським суспільство, перетворене суспільним договором на державу. Він практично ототожнює громадянське суспільство з державою, хоча у цьому випадку йдеться не про абсолютну монархію, як у Т. Гоббса, а про республіку. А. Карась вважає етапною теорію громадянського стану як здійснення свободи [5]. І. Кант драматизує ситуацію утворення громадянського суспільства. На відміну від Ж.-Ж. Руссо, він вважає людину від природи швидше злою, аніж доброю [6]. Недружність, марносластво, жадібність поєднуються в людині з прагненням до згоди, тому громадянське суспільство стає єдиним шляхом узгодження свободи одного зі свободою іншого. Основними, до того ж апіорними, тобто до-досвідними принципами, на яких базується громадянське суспільство, є, за І. Кантом, свобода члена суспільства як людини, рівність його з іншими як підданого, а також самостійність члена суспільства як громадянина. Ця самостійність ґрунтується на самоврядності людського розуму та на незалежності сумління кожної людини [7]. Отже, сутність громадянського суспільства, за І. Кантом, полягає в можливості прийняття свідомого і відповідального рішення **кожним громадянином**.

На відміну від більшості своїх попередників, Г. Гегель розглядає громадянське суспільство як таке, що перебуває не „під державою”, а поруч з нею. Обґрунтовуючи свою думку, він звертається вже не до автономності прийняття рішень (як це робить І. Кант), а до економічної незалежності громадян. Громадянське суспільство є системою індивідів, котрі своєю працею не лише задовольняють власні потреби, але й потреби інших. Ця ідея близька до уявлень про сучасну демократію як таку, чия економічна сила базується на внесках співгромадян – в тому числі й через податки. Громадянин, який платить податки, має право вимагати від держави звіту за їх використання і впливу на вироблення державних рішень.

За Г. Гегелем, держава уособлює спільну волю громадян, тоді як громадянське суспільство репрезентує розмаїття приватних інтересів. До державної сфери Г. Гегель відносить урядову владу, адміністрацію, а до громадянської – поліційну і судову владу. Якщо держава втручається у справи громадянського суспільства, наприклад, доручаючи армії виконання поліційних функцій або втручаючись у судові рішення, то вона, тим самим, виступає проти суспільства.

К. Маркс вважав громадянське суспільство середовищем, у якому відбуваються революційні зміни, що призведуть до відмирання держави. Держава, за К. Марксом, неспроможна змінюватися, оскільки виражає інтереси лише одного (панівного) класу, тоді як у громадянському

суспільстві репрезентовано інтереси усіх суспільних класів [8]. Втім, К. Маркс вважав, що громадянське суспільство – це інституція, притаманна суспільствам, у яких залишаються суттєві суспільні суперечності, в тому числі й пов’язані з приватною власністю. В суспільстві комуністичному зникне потреба примусу одних членів суспільства з боку інших, отже – зникне держава. Але водночас зникне й громадянське суспільство, оскільки воно базується на приватній власності. Такий висновок логічний для гегельянця, адже громадянське суспільство є поняттям „парним” з поняттям держави (правової держави); отже, зі зникненням однієї „пари” зникає й інша, даючи початок новій суперечності або ж долаючись у вищій єдності. Для К. Маркса такою єдністю був комунізм, для Г. Гегеля – абсолютийний дух. (Аналіз теми громадянського суспільства у філософії марксизму, а також релігійно-правова модель громадянського суспільства А. Росміні здійсний у праці А. Карася [9]).

Тривалий час поняття громадянського суспільства розглядалося в межах класичної (від Дж. Локка до К. Маркса) парадигми. Відтак домінувала ідея самопоходання громадянського суспільства з ослабленням класової боротьби. Дещо інший погляд на громадянське суспільство як на умову підтримку демократії у ринкових умовах постулював А. де Токвіль.

Новий імпульс теорії громадянського суспільства одержали з розгортанням національно-визвольної боротьби (коли державні структури репрезентують інтереси іншої країни, а не власного народу), а також у зв’язку із загрозою тоталітаризму (коли уряд вчиняє репресії проти власного народу і руйнує сферу приватності).

Інтерес до громадянського суспільства в країнах комуністичної диктатури в 1970-х роках, на думку А. Карася [10], призвів, насамперед, до розриву з марксизмом. Значний крок у цьому напрямі зробив чеський історик-дисидент Я. Тесарж у самвидавчому есе, в якому він пов’язав прихід до влади тоталітарних режимів з недорозвиненими структурами громадянського суспільства. Я. Тесарж вважав, що демократія й авторитаризм бувають історично сумісними. В кризових ситуаціях демократичні гасла на зразок „вся влада радам” сприяють поширенню політичної демагогії і слугують містком для встановлення диктатури. Лише розвиток громадянського суспільства є, на його думку, надійним запобіжником диктатури.

В. Гавел, який разом із Я. Тесаржем та іншими діячами підписав „Хартію 77”, не випадково вважав основною потребою утворення нових громадянських організацій „життям за правдою”. Він вживав поняття громадянського суспільства у взаємозв’язку з ідеєю „антиполітичної” активності. В ній В. Гавел вбачав засіб реконструкції посткомуністичної соціальності в напрямі емансипації суспільства від політичної всепроникності. Отже, йшлося про суспільно-політичний досвід у межах

центрально-східного регіону, що відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму, запровадженого винятково політичними інструментами. В есе „Сила безсилив” (1978 р.) В. Гавел обґрунтував концепцію „антиполітики”, що забезпечила теоретичне віднайдення засобів для демократичної опозиції у всій підкомуністичній Європі. Джерела спротиву тоталітаризмові він вбачав у „дополітичній” сфері індивідуального розуму, моралі, свідомості, вартостей життя, приватності, де людина прагне бути сама собою. Мета „жити за правдою” переростала в „політику правди” і набувала сутнісного соціального значення.

Слід зауважити, що аналогічні думки про значення правди в громадянській активності висловлював свого часу й Т. Масарик. В. Гавел лише наголошував, що розуміння суті політичної активності має бути узгоджене із засадами людської екзистенції, бо найзначніші соціальні зміни впливають з індивідуальних відносин, а не просто із загальновідомих політичних концепцій. „Органічні, значні й довготривалі зміни на краще... не можуть більше бути наслідком перемоги жодної традиційної політичної концепції. Більше, аніж будь-коли, такі зміни мають виходити з людського існування, з фундаментальної перебудови позиції людей у світі, їх ставлення до самих себе і одне до одного, ставлення до універсуму... Краща система автоматично не принесе кращого життя. Навпаки, правда у протилежному: лише створюючи краще життя, можна розвинути ліпшу систему” [11].

Дещо пізніше в есе „Політика і сумління” В. Гавел пов’язав ідею „антиполітичної політики” та активності громадянського суспільства з філософським концептом „життєвого світу” (Lebenswelt) як царини, де відбувається природний поділ між добром і злом і де формується вимога відповідальності в публічній і політичній активності. Неполітична громадянська активність має бути справою кожної людини, а не лише професійних політиків і партійних діячів. „Правда” має бути основою практикування „антиполітичної” поведінки; вона проростає знизу, виходить „із глибини серця, а не з дисертації чи тези” [12].

Новий етап розвитку громадянського суспільства об’єднаної Європи, на думку А. Карася [13], заново актуалізує проблему розмежування економічної влади від політичної. Усвідомлення такої необхідності складалося одночасно з розвитком громадянського суспільства в Європі і стало чи не найважливішим чинником демократичного соціального поступу, внаслідок якого мали усунутися можливості економічного збагачення засобами політичної влади. Це був шлях громадянського контролю над владою й усунення олігархічного капіталу, що пов’язувався з позапублічною ініціативою й криміналітетом. Саме тут (у демонтажі політичних можливостей для зростання олігархії) полягає головна проблема сучасного політичного, економічного й соціокультурного

розвитку України як незалежної держави. На жаль, в роки державної незалежності шлях до фінансово-приватного збагачення через здобуття політичної влади став майже нормою.

Еволюція західного типу соціальності пов'язана з громадянським суспільством у кількох головних іпостасях, а саме: у забезпеченні індивідуальної і соціальної свободи, поширенні природних засад довіри серед громадян національної держави та можливостях солідарності і взаємодоповнення між вільними людьми. Практика здійснення громадянського суспільства була водночас практикою закріплення вільного ринку з гарантією недоторканності права на приватну власність та конституційним встановленням громадянських прав людини.

Щодо розвитку „органічних” чинників інтеграції різноманітного населення в консолідовану спільноту, то до них належать потреба і можливість добровільного об'єднання людей в групи, організації, клуби, спілки, асоціації, корпорації, партії тощо за умов невтручання державно-урядових інстанцій. Розвиток суспільства в цьому напрямі обумовлює створення широкої мережі неурядових організацій, дуже важливими серед яких є організації з неприбутковою активністю.

Однак консолідована спільнота з різних груп – часто не лише з протилежними, але й з ворожими інтересами – сама по собі не складається. Процесом, необхідним для солідарності й довіри між мільйонами громадян, постає формування національної ідентичності. Тому становлення громадянського суспільства в західній Європі було тривалим процесом розбудови нації з „поступовою інтеграцією етнічної різноманітності в єдину національну ідентичність з спільною для неї територією, економічною, законодавчою, освітньою та культурною системами й історичною пам'яттю. Центральними для такого процесу стали особливості мовної асиміляції і соціальної мобілізації, а також (значно пізніше) масова освіта й результат впливу засобів масової інформації” [14].

Література:

1. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 11 - 51.
2. **Варывдин В. А.** Гражданское общество. // Политическая энциклопедия. М.: Мисль, 2000. – С. 292.
3. **Рауш Г.** Марсильї. // Класики політичної думки. – К.: ВК ТОВ „Тандем”, 2002. – С. 127.
4. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 52 - 98, 99 - 148.
5. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 149 - 179.

6. **Кант И.** Об изначально злом в человеческой природе. // Кант И. Сочинения: В 6-и тт. – Т. 5. – М.: Мысль, 1965. – С. 5 - 57.
7. **Кант И.** Критика практического разума. // Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб.: Наука, 1995. – С. 121 - 258.
8. **Маркс К.** До критики гегелівської філософії права. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 1. – К., 1976.
9. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 314 - 357, 282 - 313.
10. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 373 - 374.
11. **Havel V.** The power of the powerless. // The power of the powerless: Citizens against the State in the Central-Eastern Europe. – N.-Y.: Armonk, 1985. – P. 52
12. **Havel V.** Politics and Conscience. // Havel V. Open letters. – London: Ed. P. Wilson, 1992. – P. 271.
13. **Карась А.** Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – С. 376 - 377.
14. **Seligman A.** The Idea of a Civil Society. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992. – P. 160.

Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні

Оксана Михайловська,
асистент кафедри політології
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Однією із складових політичного розвитку в Україні є новий етап модернізації суспільства, пов'язаний з процесом зміни громадської свідомості. Більшість громадян зміцнилася в думці, що народ повинен мати вирішальний голос у прийнятті важливих політичних рішень на державному рівні. Цей процес складний і суперечливий, оскільки ще не сформувалися надійні механізми практичної реалізації громадянських прав і свобод.

Громадянське суспільство – це система інститутів, які діють самостійно, без втручання держави. Їх завдання полягає в забезпеченні умов для реалізації інтересів і потреб як окремої особи, так і всіх членів суспільства.

Інститути громадянського суспільства формуються поступово. Як цілісний механізм, воно виникає на певному етапі історичного розвитку. Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства є: індивід, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання „зон”, необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована законність, свобода підприємництва, публічність, наявність у суспільстві прагнення злагоди, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

На сучасному етапі політичного розвитку України формування інститутів громадянського суспільства відбувається у рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій. Важливими факторами модернізації в економіці є розширення індустріальних технологій, які базуються на використанні капіталу і наукового знання, широкому

освоєнні природних ресурсів, розширенні вторинного (переробка, торгівля) та третинного (послуги) секторів господарства, розвиток ринкових відносин. У соціальній сфері – послаблення застарілих типів соціальності та розширення сфери нових цілераціональних зв'язків, заснованих на професійних чи ринкових критеріях, що супроводжується зростанням майнової диференціації, розподілом діяльності на виробничу, політичну і суспільну. В культурній сфері – диференціація духовних систем і ціннісних орієнтацій, секуляризація й плюралізація громадянської свідомості та освіти, розвиток національної культури, різноманіття ідеологічних течій, свобода засобів масової інформації тощо.

В цілому в панорамі складних і суперечливих трансформаційних процесів в Україні чітко простежуються дві основні тенденції: традиціоналізм і модернізм. Кожна з них створює специфічні „коридори” можливостей для розвитку громадянського суспільства [1].

Основними джерелами традиціоналістської тенденції є особливості історичного розвитку, соціокультурні чинники, що виражаються через масові стереотипи мислення. Під їх впливом у суспільстві інституціоналізуються структури і механізми, що закріплюють доіндустріальні форми соціальних відносин. Основними характеристиками цієї тенденції можна вважати поєднання таких компонентів, як закритість соціальної і політичної стратифікації, слабка мобільність соціуму, механічне сприйняття сучасних політичних цінностей і норм при фактичному домінуванні традиційної політичної культури, схильність громадян до неформалізованих методів політичної активності, а також тяжіння державних органів до політики адміністративно-патримоніального типу тощо.

Поряд з традиціоналізмом спостерігається й тенденція модернізму. Комплекс пов'язаних з нею перетворень так чи інакше сприяє становленню інститутів громадянського суспільства, що вимагає розв'язання завдань політичної модернізації, основними характеристиками якої є ідеологічний плюралізм, засвоєння масовою свідомістю норм демократії, створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів; територіальне та функціональне розширення сфери центрального законодавства, адміністрації і політичної активності; постійне розширення включеності в політичне життя соціальних груп та груп інтересів; поява і швидке зростання раціональної бюрократії; послаблення традиційних еліт та їх легітимізація; заміна традиційних еліт модернізаторськими тощо.

Зрозуміло, що політичний процес, політична дія потребують ідеологічного забезпечення. Влада, суспільство в цілому постають перед необхідністю пошуку парадигми, що включає в себе стратегію та ідеологію економічного і політичного розвитку. Актуальною постає необхідність виробити певну концептуальну систему, яка має бути не тільки покладена

в основу вироблення політичного курсу, а й сприйнята більшістю населення, що унеможливить суперечності процесу державотворення.

Важливим напрямом дій нової політичної еліти стає вироблення ідеології модернізації, оформлення доктрини, за допомогою якої сформується ідейний взаємозв'язок „верхів” і „низів”, що стане джерелом суспільної згоди, активізатором суспільної волі, мотивом утвердження суспільних цінностей, обумовить своєрідну „революцію свідомості”. Ідеологія модернізації має бути прагматичною, раціональною, конструктивною, інтегративною і спиратися на досягнення світової суспільної думки, на духовні й культурні традиції, зокрема – національні, і водночас забезпечувати зміни попередніх ідеологічних парадигм.

Метою статті є аналіз ролі інститутів громадянського суспільства у формуванні ідеології модернізації на сучасному етапі суспільного розвитку. Актуальність цієї проблеми чітко проглядається в багатьох дослідженнях українських науковців. Значний інтерес, на нашу думку, у цьому сенсі становлять монографії та колективні наукові розробки І. Дзюбка, Є. Головахи, Ф. Кирилюка, А. Колодій, І. Кресіної, Є. Перегуди, М. Рябчука, П. Шляхтуна та інших вчених.

В сучасній політичній науці ідеологія визначається як система політичних, правових, духовних, етичних і філософських поглядів та ідей, в яких усвідомлюються та оцінюються ставлення людей до дійсності. Завдання ідеології – пояснювати, яким чином ті чи інші явища стали такими, якими вони є; визначати напрями розвитку цих явищ (керівництво до дії) тощо [2].

Науковці акцентують увагу переважно на визначенні „політичної ідеології”, яку розглядають як систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, що віддзеркалює інтереси, світогляд, ідеали, уявлення людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики [3].

Ідеологія є системою, що виконує когнітивну, мобілізаційну, мотиваційну, нормативну функції, які дають їй змогу задавати суб'єктові норми і зразки соціальної поведінки, систему політичних орієнтацій. Ідеологія консолідує суспільство, допомагає йому сформулювати, зорганізувати певну свідомість і самосвідомість, визначає систему політичних орієнтацій, є основою практичних форм участі громадян у політичному житті. Її мета – забезпечити існування і функціонування суспільства, системи відносин та інститутів.

Слід зауважити, що в політичній теорії існує кілька підходів до класифікації ідеологій. Так, Ф. Кирилюк вважає, що на сучасному етапі можна виокремити шість основних ідеологій: комунізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм [4]. На думку російських дослідників В. Пугачова і А. Соловйова, існує чотири типи ідеологій: соціалізм, лібералізм, консерватизм, фашизм [5]. Інших поглядів

дотримується К. Гаджієв. Він вважає, що в політичній теорії можна визначити п'ять ідеологій: лібералізм, консерватизм, соціал-демократію, марксизм і тоталітаризм [6].

В СРСР була створено монолітну, тотальну партійно-державну ідеологію, яка насичувала громадську свідомість офіційними стереотипами. В період „параду суверенітетів” почали народжуватися різні течії, партії, рухи, які популяризували часто радикально протилежні погляди та ідеали. За результатами досліджень Інституту соціології НАН України, ідеологічні переваги громадян України можна поділити на чотири основні групи. 1994 року прихильниками соціалістичної течії вважали себе 10,7 % опитаних, комуністичної – 10,3 %, національно-демократичної – 6,4 %, соціал-демократичної – 5,0 %. Не визначили свою позицію 17,9 %, взагалі не розумілись на цих течіях 27,6 % опитаних. За даними цього ж опитування, найменше прихильників мала ліберальна ідеологія (1,9 %) [7].

В той час як в країні декларувалися цінності свободи, прав людини, відбувався невпинний процес зубожіння основної частини населення, зростання майнової нерівності. Невтручання держави в економічну та соціальну сфери призвело до активізації комуністичних (соціалістичних) ідей, які пропагують принципи рівності, соціального захисту. Не можна не звернути увагу на таку тенденцію: 2003 року кількість прихильників соціалізму зросла до 25,7 %, а прихильників капіталізму зменшилась до 10,6 % [8].

Політичний розвиток України на сучасному етапі має амбівалентний характер – одночасно модернізаторський і антимодернізаторський. Перша тенденція знаходить прояв в активізації включення в політичне життя соціальних груп та індивідів, у послабленні традиційної політичної еліти та її легітимності. Рівень довіри населення до державних і недержавних структур гранично низький. Найвищий ступінь довіри виявляється щодо громадських (недержавних) інститутів – 0,35; представницької влади – 0,32; державні установи в середньому мають індекс довіри 0,27; судова влада – 0,27. Таким чином, інститути громадянського суспільства, порівняно з державними органами та установами, мають більший рівень довіри населення. Можливо, це можна пояснити тим, що інститути громадянського суспільства певною мірою протиставляються державній владі, яка сьогодні не користується авторитетом серед громадян [9].

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка проявляється в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які дозволяють тільки одностороннє – згори вниз – спрямування команд при закритому характері прийняття рішень. Політичний режим в Україні становить собою різновид гібридизації, яка поєднує демократичні інститути, норми

і цінності з авторитарними. Відтак динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Аналізуючи причини цього, Є. Головаха відзначає, що, на відміну від європейських держав „соціалістичного табору”, Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором і реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії, які виявились готовими декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але не підготовленими до практичної їх реалізації [10]. На думку політолога М. Ходаківського, специфіка полягає в „залишках старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патерналізмі; регіональному партикуляризмі; особистому інтересі, кожен з яких має свої культурно-світоглядні орієнтири, переконання, установки і моделі поведінки” [11]. Отже, при виробленні ідеології модернізації необхідно зважати, що шляхи і методи об’єднання суспільства мають враховувати цю специфіку.

Важливо й те, що більшість українців пов’язує цінності демократії не тільки з політичними свободами, але й з підвищенням матеріального добробуту. Соціологічний аналіз виявив такі тенденції. Серед найхарактерніших ознак суспільної системи, яку можна вважати демократичною, поряд з політичними аспектами життя, важливу роль відіграють соціально-економічні. Значна частина населення вважає, що демократія характеризується забезпеченням основних матеріальних благ, поліпшенням економічних умов [12].

Кризові явища перехідного періоду призвели до краху ілюзій, пов’язаних з перемогою демократичних сил. Специфіка України та деяких інших пострадянських держав полягає в тому, що невдоволення та недовіра має до діяльності нових демократичних інститутів, до влади в цілому виражається в розчаруванні в самій демократії. Інститути і процедури, створені в процесі демократизації в останні роки в Україні, їх неефективність дискредитують ідеї демократії, породжують сумніви в доцільності її реалізації в українському суспільстві.

В цілому невдоволення соціально-політичною і економічною реальністю породжує не стільки певні форми і прояви антидемократичного радикалізму, скільки політичну та суспільну пасивність має [13].

Модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією існуючих політичних структур. Українська модернізація нашоується на безліч перешкод політичного патерналізму та клієнтелізму на шляху не тільки зростання рівня політичної участі, але й розвитку системи в ширшому соціально-історичному значенні. Слабкість інфраструктури громадянського суспільства і брак каналів самовираження окремих прошарків компенсуються формуванням багатьох елітних груп. Замість розвинутого суспільного плюралізму швидкими темпами оформлюється елітний корпоративізм.

Мета інститутів громадянського суспільства полягає, в першу чергу, в реалізації представництва в суспільстві інтересів усіх верств населення. За умов громадянського суспільства, наявності великої кількості інформації та її руху інтереси людей нерідко виявляються у різних площинах.

Логіка розвитку інститутів громадянського суспільства полягає в перетворенні різних інтересів в альтернативні, належним чином обґрунтовані, та їх реалізацію саме на державному рівні. Вони мають виробляти компромісні політичні рішення, формувати громадську думку, значення якої в умовах громадянського суспільства постійно зростає. Політичні інститути й політичні теорії взаємопроникають і зливаються в тому розумінні й тією мірою, що й ті, які прагнуть об'єднувати людей, об'єкти й події під певним поняттям спільного добра чи спільного інтересу [14].

Спрямовуючи народну ініціативу в певне річище, інститути громадянського суспільства здійснюють контроль над державою, виховують у мас позитивне ставлення до політичного режиму, знімаючи тим самим можливі конфлікти.

Інститути громадянського суспільства мають забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, здійснювати контроль за діяльністю державних органів та пропонувати їм свої програми вирішення кризових питань. Важливу роль у цьому відіграють створювані політичними партіями, громадськими організаціями (чи за їх участю) засоби масової інформації.

Громадські організації, поряд з партіями, є важливим компонентом громадянського суспільства. Серед великої кількості громадських організацій основними можна назвати профспілки, соціально-економічні та соціально-культурні громадські об'єднання, спілки споживачів, підприємців, творчі спілки, благодійні організації тощо. Такі об'єднання, незважаючи на суттєві відмінності в їх організації і формах діяльності, мають чимало спільних рис, що дозволяє віднести їх до однієї групи. По-перше, їх діяльність не ставить за мету отримання прибутку; по-друге, політична діяльність не є їх головною метою (на відміну від політичних партій), хоча в багатьох випадках вони справляють суттєвий вплив на процес прийняття державних рішень (як, наприклад, Асоціація міст України; Українська спілка промисловців та підприємців; Федерація незалежних профспілок України тощо). Політична діяльність для громадських організацій є не метою, а лише засобом досягнення певних цілей.

Окрім громадських організацій, які пройшли встановлену державою процедуру легітимації, існують і організації, що діють як рухи, без чітко визначеного членства.

Концентруючи значний інтелектуальний потенціал, громадські

організації справляють суттєвий ідеологічний вплив на різні сфери життя суспільства і держави. При цьому вельми актуальним є те, що за умов розвиненості громадських організацій виникають перешкоди для домінування вузькокласової, націоналістичної чи кланової ідеології. Ідеологічні настанови суспільства за таких умов орієнтуються на реалізацію положень загальносоціального характеру.

В період розбудови демократичного суспільства саме громадські організації відіграють роль певної альтернативи державній владі. В переважній більшості випадків ця альтернативність не набуває характеру відкритої конфронтації, тобто, з одного боку, забезпечує стабільність, а з іншого – поступальний розвиток суспільства.

Процес політичної модернізації в Україні не виключає ситуації, коли окремі сфери суспільного життя з різних причин або взагалі залишаються поза увагою держави, або регулюються нею недостатньо. За таких умов громадські організації, володіючи різноманітними ресурсами (в тому числі й фінансово-матеріальними) забезпечують процес оптимізації функціонування соціальних інститутів. Серед них ключового значення нині набуває благодійницька діяльність, підтримка найменш соціально захищених категорій населення, міжнародні зв'язки, наукова і просвітницька робота тощо.

У контексті взаємодії з державою особливого значення набувають правозахисні громадські організації. Вони мають забезпечувати суспільний контроль за дотриманням прав людини, в першу чергу – з боку держави. Значна частина опитуваних (41 %) упевнена, що порушення прав і свобод обумовлюється байдужістю до цього певних установ та організацій; не змогли визначитися з відповіддю на це запитання 11 % респондентів [15]. Водночас громадські організації беруть все активнішу участь у підтримці демократичних процесів. З року в рік зростають обсяги фінансування різного роду благодійних та навчальних проєктів. Особливу активність у цьому плані проявляє, наприклад, фонд „Відродження”, який фінансує розробку цілої низки програм, спрямованих на створення в Україні громадянського суспільства.

У суспільних процесах нині все поважніше місце посідає релігія і церква. Закон не відносить релігійні організації до числа громадських. Проте, функціонуючи в соціумі, вони з року в рік нарощують свій вплив. Не випадково найвищий ступінь довіри респондентів до державних та недержавних установ виявився щодо церкви та релігійних громад [16]. Нині, незважаючи на суттєві суперечності, в першу чергу в середовищі українського православ'я, релігійні організації справляють помітний вплив на суспільне життя та державну політику. Церква виступає як оберіг моральних, культурних, історичних традицій.

Для сьогоденної України зміна моделі політичного розвитку означає виникнення кількох принципово нових явищ.

По-перше, спостерігається „накладання” двох процесів: прискорення масової політичної соціалізації й ускладнення всього комплексу проблем, обумовлених необхідністю форсованого подолання дуалізму соціально-економічної структури суспільства і створення концепції розвитку на початок ХХІ століття. Подолання кризи управління суспільством більшість населення пов’язує не з приходом до влади „твердої руки”, а з якісним відновленням істеблішменту й істотним підвищенням його етичних і інтелектуально-професійних характеристик.

По-друге, все чіткіше постає завдання вироблення ідеології політичного процесу. Та конфронтуючі сторони у цьому зв’язку найчастіше воліють обговорювати не конкретні підходи до модернізації суспільства, а зіставляти ті чи інші ідеологічні настановлення. Як зазначає А. Ахієзер, „державна ідеологія – це милиці, необхідні хворому. Здоровому милиці не потрібні. Але що ж робити хворому суспільству? У цій драматичній ситуації неминуче доводиться говорити не про зникнення ідеології, а про зміну її форми” [17].

По-третє, в Україні ще соціально не оформилася сила, здатна самостійно очолити процес модернізації. Нинішній підприємницький прошарок – це переважно люмпен-буржуазія з досить низьким культурно-освітнім рівнем, яка не розуміє особливостей свого становища в суспільстві й обмежень, що випливають з цього, та своїх обов’язків. Своєю поведінкою прошарок, що капіталізується, дискредитує саму ідею економічних реформ і сприяє впливу політичних сил, що виступають з позицій негативного популізму.

Отже, визначаючи роль інститутів громадянського суспільства в формуванні ідеології модернізації на сучасному етапі розвитку українського суспільства, можна відзначити наступні тенденції.

1. Інститути громадянського суспільства беруть активну участь у виробленні державного курсу, спрямованого на розв’язання пекучих для суспільства проблем. Цей процес здійснюється із залученням наукових кадрів, створенням аналітичних центрів, вивченням громадської думки та проведенням громадських слухань. Таким чином, потенціал громадянського суспільства залучається до розв’язання політичних проблем.

2. Інститути громадянського суспільства проповідують цінності громадянства, запроваджують систему заходів ідеологічного характеру, чим справляють позитивний вплив на суспільство.

3. Формування інститутів громадянського суспільства без прямого втручання держави, наближеності до населення сприяє вирішенню існуючих та потенційних конфліктів. Альтернативні підходи до розв’язання суспільних проблем сприяють формуванню оптимальної стратегії держави.

4. В умовах розбудови національних держав саме інститути

**Інститути громадянського суспільства
і формування ідеології модернізації в Україні**

Оксана Михайловська

громадянського суспільства є основою формування стратегії в національній політиці та консолідації нації.

5. Важливим завданням, яке ставлять перед собою інститути громадянського суспільства, є ідеологічна робота та виховання населення. За умов, коли інститути громадянського суспільства сповідують демократичні ідеали, загальнолюдські цінності, ідеологічна робота сприяє зростанню політичної культури громадян.

6. Характеризуючи вплив інститутів громадянського суспільства на формування ідеології, слід враховувати, що головне значення їх діяльності в процесі модернізації полягає в тому, що саме вони інтегрують множинність приватних інтересів окремих громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у сукупний політичний інтерес.

Модернізація в Україні неможлива без одночасної політичної, соціально-економічної та правової стабілізації суспільства. Від вибору засобів, механізмів стабілізації залежить, якими темпами Україна здійснить модернізацію, створить постіндустріальне суспільство, внаслідок чого приєднається до єдиного плину світового розвитку, а чи змінить потворний, деформований ринок за зразком відсталих країн, укоренить державно-бюрократичну орієнтацію.

Література:

1. **Безродна В. І.** Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації. // Держава і право. Вип. 17. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - С. 484.
2. **Политика: Толковый словарь: Русско-английский.** - М.: „ИНФРА-М”, издательство „Весь мир”, 2001. - С. 184.
3. **Політологічний енциклопедичний словник.** / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2- вид, доп. і перероб. - К.: Генеза, 2004. - С. 226.
4. **Політологія: історія та методологія.** / В. Андрущенко, В. Антоненко та ін.; За гол. ред. Ф. М. Кирилюка. - К.: Здоров'я, 2000. - С. 413.
5. **Пугачев В. П., Соловьев А. И.** Введение в политологию. Изд. 3-е перераб. и доп. - М.: Аспект-Пресс, 1997. - С. 239 - 303.
6. **Гаджиев К. С.** Политическая философия. - М.: Международные отношения, 1999. - С. 121.
7. **Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 - 2003.** / За ред. Н. В. Паніної. - К.: Інститут соціології НАН України, 2003. - С. 17.
8. Там само. - С. 17.
9. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко - К.: Стило, 2002. - С. 38 - 39.
10. **Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 - 2003.** /

За ред. Н. В. Паніної /. – К.: Ін-ут соціології НАН України, 2003. – С. 111-112.

11. **Ходаківський М.** Громадянське суспільство і національна держава. // Віче. – 1998. – №9. – С. 41.

12. **Головаха Е. И., Бекешкина И.Э., Небоженко В. С.** Демократизация общества и развитие личности. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 101.

13. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – С. 36.

14. **Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.** Історія політичної думки. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 20.

15. **Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – С. 69.

16. Там само. – С. 38.

17. **Ахиезер А.** Идеология – предмет науки, наука – элемент идеологии. // Общественные науки и современность. – 1991. – №1. – С. 89.

18. **Лага В.** Феномени „опозиційної ідеології” та „ідеології опозиційності”. // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С. 91 - 100.

19. **Пащенко В.** Поняття „громадянськості” і теорія громадянського суспільства. // Політичний менеджмент. – 2005. – №2. – С. 118 - 126.

20. **Степаненко В.** Українське громадянське суспільство. „Помаранчева” стадія становлення. // Віче. – 2005. – №2. – С. 49 - 55.

Політичне лідерство і його роль в суспільно-політичних перетвореннях

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Суспільно-політичні перетворення мають чимало важливих складових. Серед них особливе місце належить політичному лідерству. Останнє не тільки перетворюється (за певних умов) на політичний інститут, але й виступає своєрідним механізмом, дія якого зумовлює особливості та динаміку перебігу суспільних змін. Розгляд цих процесів пропонується у даній статті.

Протягом тривалого часу політичне життя України визначається протидією двох провідних політичних сил. Прояви цієї тенденції бачимо в тому, що поряд з розумінням неминучості реформування українського суспільства спостерігається постійний спротив його послідовному здійсненню. Протистояння таких настроїв долається шляхом визнання користі реформування. Хоча суперечки стосовно темпів проведення реформ і тієї міри, в якій корисно зберігати відданість колишнім авторитетам і символам, тривають. Пошук відповіді на запитання, за яких умов відбувається цей вкрай складний процес, має важливе наукове та суспільне значення.

В основі відтворення будь-яких політичних явищ лежать процесуальні механізми функціонування суспільства та інституціональні зміни. Такий підхід до модифікацій суб'єкт-об'єктної політичної дії пояснює наявність постійних змін у політичному житті. Поступове їх нагромадження фіксується у суспільно-політичному досвіді. Факти, які відображають політичне життя, потребують осмислення в першу чергу тому, що людина не в може перебувати поза межами властивих їй повсякденному життю реалій [1].

Серед інших чинників політичне лідерство вважають одним із визначальних факторів політичного і суспільного життя, яке пов'язує з функціонуванням влади. Зміна окремих осіб у владі (політиці) супроводжується постійним відтворенням її „технічних” механізмів,

універсальних закономірностей, засобів і методів — прийомів просування шаблями політичної ієрархії, висування політичних лідерів, відбору кадрів, політичної боротьби, закономірностей цілеспрямовання, структури політичного процесу, відношення політики і економіки, моралі та інших проявів реального життя [2]. За цих умов політична діяльність є якісно особливою системою, яка висуває власні вимоги до всіх елементів і компонентів, що входять до її складу, модифікує і трансформує їх відповідно до своєї специфіки [3].

Ми розглядаємо політичну діяльність як соціально організовану поведінку у сфері політики, яку люди здійснюють для задоволення своїх практичних потреб. Політична діяльність культурно опосередкована й історично розвивається, проводиться відповідно до особливих поведінкових норм; винагороджується різним рівнем престижу, благополуччя, привілеїв, прав і можливостей; призначається для певних членів (груп) населення; контролюється відповідними членами (групами) населення; структурується з іншою діяльністю у необхідному розподілі праці. Ця соціальна організація і визначає її конкретний (соціо-політико-культурний) характер.

Діяльність людей не лише організує складні соціально-політичні інститути і системи, але й постійно їх перетворює. Політичне лідерство здійснюється в межах політичних відносин і політичної системи суспільства, воно пов'язане як з державними, так і з іншими інституціями (в першу чергу – політичними) — партіями, рухами тощо. Їх вплив може пояснюватися тим, що більшість громадян під демократизацією (крім вільного волевиявлення на виборах), розуміє задоволення рівних прав на отримання чотирьох основних благ: прийнятної доходу, доступу до освіти, відповідного медичного забезпечення та власної захищеності і безпеки. Шлях досягнення демократизації, яку розуміють таким чином, щоб кожен справді зміг отримувати такі блага, полягає у створенні відповідної системи розподілу суспільних ресурсів, яка суттєво відрізняється від тієї, яку маємо сьогодні. Саме це є основним змістом протистояння у політичному процесі і робить привабливим заплановані нові контури політичної суспільної структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що суспільно-політичні перетворення є предметом вивчення в контексті модернізації українського суспільства не тільки як результату розвитку теорії, але й виникнення, відтворення і згасання соціальних рухів (національних, політичних, релігійних, економічних тощо), технологічних і науково-освітніх проривів. Саме такий аспект подає професор М. Михальченко. Він розробляє соціолого-історичний методологічний підхід, який забезпечує нові можливості для розгляду соціоісторичного виміру України як об'єкта пізнання. На думку вченого, „щоб зрозуміти світові

тенденції суспільного розвитку, теоретично обґрунтувати шлях України в ХХІ ст., науковцям і політикам, як кажуть, треба подолати „розруху” в головах, а потім помірковано і методично працювати на теоретичне і методологічне забезпечення практики суспільних перетворень”. При цьому „західна суспільна наука, втративши свого головного супротивника — марксизм-ленінізм і більшовизм як практику реалізації марксистського суспільного ідеалу, – теж опинилася в кризі”.

У низці теоретико-практичних висновків, розглядаючи процеси української модернізації, М. Михальченко справедливо підкреслює, що багато в чому вона „не осмислена і не подана як програма реалізації стратегії відтворення і розвитку людини — особи і громадянина, як реальний гуманізм”. Він констатує, що „в Україні дотепер не проведений серйозний аналіз якісних характеристик і кількісних показників людського потенціалу — еліт і основної маси населення (продуктивного і непродуктивного)” [4]. Цей стан залишається без суттєвих змін і сьогодні.

Поєднання філософського, історичного, соціологічного і політичного аналізу можна характеризувати як дослідницький досвід українського соціуму постсучасної доби. Результати нових підходів як до розуміння української дійсності, так і до її джерел подаються у колективній монографії „Український соціум”. Автори обґрунтовують специфіку аналізу стосовно проблеми виокремлення етапів становлення та визначення їх критеріїв у понятійному ряді: „капіталізм”, „комунізм”, „державний капіталізм”, „індустріалізм”, „просунутий індустріалізм”, „постіндустріалізм”, „модернізм”, „пізня сучасність”, „постмодернізм”, „постсучасність”. Остання подається як „епоха, що знаходиться в процесі принципової незавершеності її якостей, стані розгортання мультикультуралізму як опозиції європейської культури” [5].

Останнім часом дослідники схиляються до того, що політика є складовим елементом людської культури [6]. Таке розуміння повертає політичні зусилля на шляху суспільних перетворень від ідеологізованих конструкцій до реального світу, доступного для розуміння у повсякденному житті. „Процес демократизації посилюється зі зростанням недовіри до тоталізаційних владних дискурсів, які насамперед продукує держава, а також посиленням ідентитарних пошуків особистого розвитку та успіху. Після фази сакралізації „великої” політики набирає обертів ера сингулярних „малих турбот” (про себе та близьких людей, про „цікаве”, „прибуткове” тощо), які мають радше символічне та естетичне обґрунтування” [7].

На цьому перетині у гонитві за оманливими і примарними цінностями людина не спроможна виробити для себе правильні орієнтири і перетворюється на об’єкт маніпулювання, в тому числі й політичного. Політичний світ характеризується тим, що в ньому „відкриття днів майбутніх не можуть звершитись сьогодні, оскільки саме майбутнє слід

створити. Майбутнє не задається теперішнім, навіть якщо воно визначається минулим” [8]. Особливо відчутним це стає при ретроспективному розгляді українського політичного життя [9].

Зміст суспільно-політичного розвитку завжди пов’язаний з людською діяльністю. За радянських часів її розгляд обмежувався висвітленням процесу „втілення в життя” рішень органів політичної і державної влади трудовими колективами, широкими прошарками трудящих. Тим самим ніби підкреслювалась роль народних мас як головної рушійної сили історичного розвитку. Водночас за межами наукового дискурсу опинився аналіз політичних та інших процесів, відносини між людьми в межах окремих політичних інститутів та їх сукупності, які репрезентують ту чи іншу окрему систему. Намагання ліквідувати цю прогалину спостерігаються останнім часом [10].

В контексті проблеми, що розглядається, слід назвати праці, присвячені дослідженню та висвітленню діяльності українських політичних діячів — П. Шелеста [11], В. Щербицького [12], Л. Кравчука [13; 14], Л. Кучми [15], В. Ющенка [16]. Такі праці, написані в різні часи, можуть використовуватися не тільки як джерело інформації про керівників і лідерів України, але й для дослідження умов реалізації лідерського потенціалу, його впливу на соціальний і політичний розвиток українського суспільства за останні півстоліття.

Метою статті є розгляд дії політичних керівників та лідерів і формування в Україні інституції політичного лідерства, його впливу на зміст соціально-політичних перетворень в процесі становлення і розвитку сучасного українського соціуму.

Дослідники погоджуються з існуванням взаємозумовленості та взаємодії між політичним лідерством і соціально-історичними особливостями суспільного розвитку [17]. Відзначаються залежні від проявів політичного особливості основних тенденцій суспільного розвитку [18; 19; 20]. Разом з цим, політичне лідерство розглядається більше як соціально-психологічна проблема, залишаючи на узбіччі прояви його впливу на політичне і суспільне життя як політичного інституту. Вивчення специфіки політичного лідерства, особливостей владної дії як механізму його здійснення (та інші проблеми політичного лідерства) завдяки авторським підходам переміщуються до сфери людської свідомості і пов’язуються з особливостями її прояву. Наприклад, М. Вебер стверджував, що міркування про політичну сферу не можуть спиратися на емпіричні факти, а повинні вміщуватись у сфері ідеальних конструкцій [21]. Поясненням цьому може слугувати те, що відразу складно (навіть неможливо) проаналізувати всі ймовірні наслідки людської дії в політиці, прояв яких відбувається з часом.

На початку 1990-х років українське суспільство перебувало на гребені

великого оптимізму стосовно свого майбутнього. Це був час, коли панувала впевненість, що Україна разом із незалежністю одержала шанс на процвітання в сучасному світі. Ця віра мала важливе політичне значення, оскільки стала потужною стабілізуючою силою. Ідея державності і демократизації наповнює зміст політичного процесу, починає сприяти конкретним перетворенням, просуванню українського суспільства у глобальну життєву систему світу. Це не тільки те, що безпосередньо оточує людину, сукупність предметів суспільних відносин, серед яких проходить її життя. Це також система ієрархічно значущих для неї стосунків та обставин у теперішньому і майбутньому світі в цілому.

В дії причинних зв'язків у політичних процесах завжди міститься прояв загальних закономірностей. Одне з провідних місць в них належить політичній еліті і лідерству. Фахівці висловлюють думку, що в умовах авторитаризму (тим більше – тоталітаризму) політичне лідерство не існує. Між претендентами на посади в політичних і державних інституціях постійно точиться прихована від широкої громадськості боротьба. Але в умовах таких перехідних суспільств, як українське, простої констатації такого факту при розгляді політичних процесів виявляється замало. Як і всі проблеми, пов'язані з людською дією (тим більше в такій сфері, як політика), вони складно піддаються однозначній інтерпретації. Брак політичного лідерства як суспільно-політичного інституту не виключає фактичної наявності такої особи в політичній дійсності [22].

У проблемах влади, її спадковості, пов'язаної зі зміною лідерів (а, відповідно, і з конкуренцією чи боротьбою за першість), є суттєвіші фактори, аніж зіткнення одного лідера чи керівника з іншим. Історичний (та вміщений в нього політичний) розвиток зумовлюється багатьма чинниками, і одним з них є механізм відтворення (закономірної повторюваності). Головна сутність найважливіших суспільних проблем за певних умов ототожнюється соціумом з тим чи іншим політичним лідером на підставі запропонованої його політичною силою програми дій.

Політичний діяч, перебуваючи на вершині владного олімпу і маючи відповідний вплив на долі мільйонів людей, водночас є особою, яка належить всьому суспільству. Якщо на шляху до влади політичний лідер є своєрідним символом цінностей, ідей та інтересів певної політичної сили, то, здобувши владу, він опиняється в пастці, де, з одного боку, існує потреба задоволення інтересів тієї політичної групи, яка привела його до влади, а з іншого — виконання програми та взятих на себе перед всім суспільством зобов'язань. Таке становище лідера особливо ускладнюється за проголошеної необхідності реформування суспільства. Організаційне, інтелектуальне, кадрове тощо забезпечення процесу реформ, здебільш пов'язується з прийняттям непопулярних (чи

незрозумілих для більшості громадян) рішень [23]. Але шлях реалізації задумів зумовлюється дією об'єктивних обставин та подій майбутнього, які неможливо передбачити. Навіть професійність найвищого рівня не гарантує від появи такої ситуації, коли нібито передбачувані події призводять до зовсім непередбачуваних наслідків. Саме тут відбувається перевірка володіння лідером мистецтвом політики, коли в умовах перетворень необхідно не тільки зберегти довіру виборців до себе та запропонованого політичного курсу, але й не звернути з обраного шляху у його проведенні.

Відтворення цих процесів можна спостерігати на всіх етапах як радянської, так і пострадянської української політичної історії. Справді, хіба відставка П. Шелеста та призначення Кремлем В. Щербицького були простою зміною в Україні одного керівника іншим, а не явили собою початок змін у відповідних соціальних орієнтирах? Добре відомо, чим завершилася відмова від реформ і тих, хто впроваджував їх на теренах СРСР. Те, що М. Хрущов спромігся на XXII з'їзді КПРС утвердити в тодішньому партійному житті ротацію керівних кадрів як постійно діючу норму, на нашу думку, стало однією з головних причин його усунення з посади. Оскільки майже вся тодішня когорта партійної номенклатури повинна була поступитись місцями у владній ієрархії молодшим наступникам. Ф. Бурлацький мав сенс, коли зауважував: влада Л. Брежнєва тому і залишилася непорушною, що він із краху свого попередника М. Хрущова витягнув рятівну для себе, проте згубну для країни заповідь: „Не реформуй”. М. Горбачов, навіть з відстанню в часі, позбавився лідерських повноважень (і посади першого та останнього Президента СРСР) саме на цьому шляху. Власний погляд відносно розвитку України коштував П. Шелестові посади першої особи. Проте В. Щербицький за умов послаблення центральної влади та бажання позбавити Україну від не бажаних для нього змін зумів зберегти своє становище до останньої можливої миті. Йому також слід віддати „пальму Мерцалова” в реалізації такого характерного прояву авторитаризму, як впровадження традиції кланової навали нескінченної шереди „захожих” чиновників на столичні „хлібні місця”. В цьому випадку вона мала дніпропетровське коріння.

В умовах боротьби за державну незалежність України та можливої альтернативи вибору в особі В. Чорновола чи означав прихід до влади Л. Кравчука та його прибічників лише зміну керівників? Скоріше за все, це було відображення тогочасної суспільної свідомості, з одного боку, і фіксація принципових змін сутності і функцій влади — того, що стосується суспільного устрою, з іншого. Навряд чи хто піддає сумніву те, що Л. Кравчука було усунуто з поста Президента України не внаслідок „народного волевиявлення”, а в результаті дій конкретних політичних сил, невдоволених його керівництвом та політикою. Тією її складовою,

що була пов'язана з реформуванням базових відносин у суспільстві, тобто відносин, пов'язаних з власністю.

Виникає запитання, хто, з якою метою, спираючись на потенціал яких конкретних політичних сил та якими шляхами, засобами звів нанівець революцію в Україні на початку 1990-х років? Одна з найважливіших ролей у цих процесах належить пострадянській українській еліті. Сформована з представників вищих ешелонів компартійної бюрократії, вона у своїх діях базується на авторитаризмі, коли проблеми політичного і правового, управлінського аспектів суспільного життя практично не роз'єднуються. Продовжилась традиція, коли рівність громадян перед законом замінюється рівністю тих же громадян перед свавіллям політичної влади. Межа між демократичними і бюрократичними принципами управління стає розмитою. На поверхні соціального життя це має вигляд своєрідної суміші демократичних (за зовнішніми ознаками) і бюрократичних (по суті) інститутів; наприклад, вибори як форма призначення. Маючи великий досвід керування суспільними інститутами, бюрократія під демократичними гаслами оновила свою зовнішність.

У результаті складної „гри” різних політичних сил як в Україні, так і за її межами, на посаду „першої особи” замість Л. Кравчука було обрано Л. Кучму. Запропонована ним політика спочатку не викликала протесту, але драматизм її стану проявився дуже швидко. Необхідна та пов'язана з процесом трансформаційних змін переоцінка системи цінностей в суспільстві почала гальмуватися. Зберігались та передавались у спадок звичаї морального безволля та покірності. Підтримувана звичка до інертності і корисливого зацікавленн у пристосуванні до реалій політичного життя закріплюється в нормах і організаціях, політичних інституціях, в позиціях сильних соціальних груп.

Строго ієрархічна (особиста) залежність керівників і підлеглих, авторитарно-патріархальне свавілля в державно-правовій сфері — таким згодом на практиці виявився „новий курс”. Головним наслідком використання застарілих політичних підходів до нових умов стало катастрофічне зростання невідповідності рішень, що приймаються, суспільним прагненням. Причини різні. Одна з них — неймовірна мімікрія і пристосуванство підлеглих, що набували найбільш витончених форм заради досягнення і збереження „особливих відносин”. Поряд з ними завжди крокує зрада задля можливості прислужитися майбутньому можливому наступнику у такій системі політичних та особистих відносин. Наслідок — прогресуючий характер паралічу політичної свідомості у керівництва країни.

Нарощування владних м'язів державою суспільство (що існує на демократичних засадах) дозволяє в тому випадку, коли воно вбачає у цьому необхідну умову для збереження та поліпшення досягнутого рівня

життя, для зміцнення національної безпеки тощо. Але якщо держава не може виконувати ці функції належним чином, то авторитет її керівників падає. На шляху еволюції сучасних державних систем однією з провідних цілей є та, щоб кожен громадянин був звільнений від необхідності створювати свою локальну безпеку в найширшому розумінні [24].

Влада, яка ставить себе над суспільством, починає вести з ним нескінченну боротьбу, нав'язуючи свої правила гри, свої уявлення про суспільний розвиток та його „моделі”. В. Ющенко 26 квітня 2001 року заявляв: „Як громадянин, сьогодні я переконаний у тому, що демократія в Україні зазнала серйозної поразки. Ми виявилися неспроможними захистити свій вибір. Політична еліта, представлена більшістю тих, хто проголосував сьогодні проти українського уряду, виявилась не готовою визнати легальну економіку і публічну політику єдиною можливим способом суспільного розвитку” [25].

Та під час останніх президентських перегонів українське суспільство вперше створило політичний прецедент, коли було порушено усталену традицію визначення лідера шляхом передачі владою влади самій собі. Намагання продовжити монополію на „народне волевиявлення” використанням можливостей державної машини та прикриття цього добре відпрацьованого ще за радянських часів дійства флером легітимних процедур, у свою чергу, викликало неочікуваний владою опір громадян, що набув всеукраїнського масштабу. Запропонований українській громаді варіант політичної гри в „лідерство” вимагав постійного попередження спроб оцінки його ефективності. Та форма виборчого абсолютизму, яка нав'язувалась суспільству, потребувала більш або менш публічного визнання способу його формування. Тенденція змін, які в наступному почалися в українській політичній практиці, наближає Україну до загальновизнаних світовою спільнотою норм політичного та громадянського життя.

Те, що Україна запізнилась на цьому шляху, не викликає сумніву. Дискусія стосовно статусу першої особи, тобто – загальнонаціонального політичного лідера в сучасній системі влади, по суті, пов'язана з проблемою персоніфікації влади, злиття її з індивідуальними якостями, накладанням їх на зміст діяльності лідера та його оточення. Те, що в нашому політичному житті не існувало інституту політичного лідерства, призвело до того, що суспільство не мало механізмів впливу на владні структури. Між владою і громадянами не існувало продуктивного зворотного зв'язку. Лише останнім часом він починає складатися.

Будь-яка політична сила, взявши владу, прагне її утримати. Колізія, яка виникає, пов'язана з дилемою наступної лінії поведінки нових керуючих. Більшість населення частіш за все бажає не стільки змін, які є завжди абстрактними, скільки підвищення матеріального добробуту, що є конкретним. Демонструвати швидкі значущі, відчутні зміни на

краще, нехай і не досить масштабні – один з варіантів отримання загальної підтримки політичного курсу.

Інша аргументація щодо суспільних очікувань пов'язана з тим, що ми маємо „потерпіти” для того, щоб наші нащадки жили краще. Як відомо, цей аргумент був здатен сприяти зберіганню влади протягом тривалого часу. Однак пропозиція чекати кращих часів не береться до уваги тими, хто має доступ до влади і владних відносин, оскільки люди (чи то депутати різних рівнів, а чи державні чиновники та партійні функціонери) набувають нових можливостей для поліпшення умов свого існування, для збагачення. Змін у цих процесах майже не помічається. Вони відтворюються у різні історичні часи та епохи. Не виняток і наш час.

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних **висновків**. Погляди на політичне лідерство протягом тривалого часу здебільш пов'язуються з ідеями психологічного редукаціонізму. Не применшуючи значення психологічних аспектів у з'ясуванні відносин між політичним лідером і групою, групою (командою політиків) і послідовниками, зауважимо, що політичне лідерство як суспільно-політична інституція має й інші суттєві аспекти, які не враховувати неможливо. Особливістю України є те, що інститут політичного лідерства лише починає формуватись. За таких умов важливим є розгляд цього процесу на підставі культурно-історичного підходу.

Однією з головних ознак демократизації суспільно-політичного життя є становлення політичного лідерства як суспільної інституції. Соціальна база завжди містить в собі об'єктивні складові проявів діяльності політичних суб'єктів. Це стосується, насамперед, як вищих інституціональних державних і суспільних утворень та лідерів/керівників держави, діяльності перших осіб опозиційних політичних сил, а також і/або місцевої влади та її представників на рівні регіону, області тощо.

В умовах авторитаризму (тим більше – тоталітаризму) політичне лідерство існує як відношення домінування-підкорення у політичній сфері. Йдеться насамперед про брак таких об'єктивних складових (що утворюють політичне лідерство у суспільному житті у вигляді політичної інституції), як: розподіл гілок влади та визначення їх функцій; багатопартійність; публічна змагальність політиків, циклічність зміни осіб у владних інституціях та багато іншого. Аналіз політичного лідерства в суспільно-політичних перетвореннях потребує не тільки вивчення процесів його формування як важливої суспільно-політичної інституції, але й розгляду існуючих механізмів здійснення лідером своїх владних повноважень через політичне керівництво. Інакше не можна пояснити фактичний прояв дії політичних лідерів.

Слід підкреслити, що нагромаджений досвід, насамперед український,

засвідчує наявність суттєвих особливостей (що обумовлюються соціокультурно-політичною складовою) у становленні, формуванні і розвитку політичного лідерства як інституції громадянського суспільства і подальшому його функціонуванні за умов використання механізмів політичного керівництва, впливу на зміст соціально-політичних перетворень в процесі становлення та розвитку сучасного українського соціуму. Аналіз цих складних і здебільш суперечливих суспільно-політичних процесів потребує поглибленого системного вивчення.

Література:

1. **Васютинський В. О.** Інтеракційна психологія влади. - К., 2005. - 492 с.
2. **Мшвениерадзе В. В.** Размышления о власти. // Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М.: Наука, 1989. - С. 7 - 36.
3. **Осипова Е. В.** Власть: отношение или элемент системы? (Реляционистские и системные концепции в немарксистской политологии). // Власть: Очерки современной политической психологии Запада. / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. - М.: Наука, 1989. - С. 65 - 94.
4. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. — С. 374.
5. **Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т.** та ін. Український соціум. // За ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання, 2005. — 792 с.
6. **Гордилов В.** Влада. Культура. Індивід. // Соціальна психологія. - № 3, 2001. - С. 113 - 125.
7. **Рєпа А.** Демократія після коми. // Критика, рік VIII, число 11 (85), листопад 2004. - С. 9.
8. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века. / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2003. — С. 116 — 117.
9. **Рябчук М.** Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом. — К.: Критика, 2004.
10. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 — 1991). — К.: Генеза, 2005.
11. **Шаповал Ю. І.** (ред.). Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К.: Генеза, 2003. — 808 с.
12. **Врублевський В.** Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — К., 1993. — С. 32.
13. **Литвин В.** Украина: политика, политики, власть. — К., 1997. — 335 с.
14. **Литвин В.** Політична арена України. Дійові особи та виконавці. —

К., 1994.

15. **Луканов Ю. В.** Третій президент. (Політичний портрет Леоніда Кучми). — К.: „Такі справи”, 1996. — 154 с.

16. **Жулинський М. Г., Сліпущко О. М.** Віктор Ющенко: випробування владою. — Харків: Фоліо, 2005. — 415 с. — (Історичне досьє).

17. **Шаповал В.** Співвідношення „людина – світ” як динамічна єдність свободи та порядку. // Філософ. обрії. - № 7, 2002. - С. 83 - 93.

18. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002. — 2003. — Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 — 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. — 2003. — С. 289.

19. **Пролесв С.** Буття та влада: трансцендентальні передумови та історична генеза владарювання. // Філософські студії – 99. – К.: Генеза, 1999. — С. 16 – 21.

20. **Балей П.** Обезвласнене суспільство. Марксизм: утопія в теорії і терор у практиці. Друге видання.— К.: Смолоскип, 2003. — 730 с.

21. **Вебер М.** Покликання до політики. // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 173 – 191.

22. **Фреик Н. В.** Политическая харизма: версии и проблемы. // Социологические исследования. - № 12, 2003. - С. 3 - 10.

23. **Стоун Д.** Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.

24. **Московичи С.** Машина, творящая богов. / Пер с фр. — М.: Центр психол. и психотерап., 1998 — 560 с.

25. **Жулинський М. Г., Сліпущко О. М.** Віктор Ющенко: випробування владою. — Харків: Фоліо, 2005. — С. 5. — (Історичне досьє).

„Мовне питання” після парламентських виборів: від політичної кон’юнктури до державної політики

Станіслав Шумлянський,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Мовні проблеми не втрачають гостроти протягом усіх років існування української держави, хоч і актуалізуються у суспільстві спорадично – під час виборів або під час зростання напруги у суспільстві загалом. Це чи не найбільш заполітизоване питання – тобто тема, яка використовується політичними силами різних спрямувань для досягнення власних цілей та реалізації власних інтересів. Водночас це сфера, у якій досі держава так і не сформулювала комплексної стратегії, а в суспільстві не досягнуто консенсусу між різними групами інтересів. І хоча неминучість і першої, і другої досі в повній мірі не усвідомлено, саме вони є необхідною передумовою розв’язання „мовного питання”.

Дії виконавчої влади та окремих її представників у мовній сфері протягом усіх років української незалежності мали характер ситуативного реагування, а подекуди й використання мовних проблем у власних цілях. Більше того, неочевидним для представників влади було й досі лишається те, що формування та проголошення програми розв’язання мовних проблем – єдиний шлях до їх розв’язання. І якщо у сфері зовнішньої політики, боротьби з корупцією, енергетиці після приходу нової („помаранчевої”) влади пріоритети справді змінилися (або, принаймні, таку зміну було декларовано), то в мовній політиці все лишилося без змін. Яскравим прикладом тут є обґрунтування Президентом ліквідації центрального органу, відповідального за іншу політику – релігійну. Мовляв, у демократичному суспільстві ніхто не має права вказувати громадянам, до якої церкви їм ходити. Тож і Держкомрелігії, за цією логікою, абсолютно не потрібний.

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

Утім, як стверджує класик мовознавства Г. Шифман, „брак мовної політики – це також мовна політика” [6], і в кожному випадку вона має своє пояснення. На обох останніх виборах мова (а разом з нею й інші складові ідентичності – релігія, ставлення до минулого) активно використовувалася проти „Нашої України” та В. Ющенка особисто. При чому не лише для дискредитації в очах виборців, а й для створення конфлікту всередині команди В. Ющенка – між носіями різних ідентичностей. Тож і не дивно, що самі лише слова „мова”, „УПЦ-К(М)П” та „УПА” викликали у штабістів острах, а партійній пресі у кожному випадку було суворо наказано тему ігнорувати.

Та на загальному тлі ігнорування мовних проблем і заперечення їх актуальності в період минулих президентських виборів кандидат у Президенти В. Ющенко таки окреслив свою майбутню політику у мовній сфері. Зокрема, ключовою проблемою було названо меншинне становище української мови (регіональний, функціональний аспекти), а засобом її подолання так звану позитивну дискримінацію. При цьому вироблення моделі мовної політики, як стверджував В. Ющенко, відбуватиметься у діалозі двох мовних груп: „Історичний компроміс... полягає в тому, що ми, українофони, визнаємо, що російська мова для нашого суспільства – явище більше, ніж мова національної меншини чи сусідньої держави. А русофони мають погодитися з тим, що українська мова, переслідувана впродовж століть, має право на так звану позитивну дискримінацію – тобто компенсаційно-пільговий пакет” [4]. Прикметно, що тут цілі й завдання мовної політики чи не вперше формулюються в контексті статусу та взаємодії саме **мовних** груп, зауважуються й невідповідності між мовним та етнічним групуванням, зокрема, що стосується російської мовної групи (русофонів) – „російськомовної громади України” та українців, „які відчують чималий внесок наших предків у розвиток сучасної російської літературної мови” [4; 5].

Заради справедливості слід зауважити, що, наскільки нам відомо, інтерв’ю часописові „Критика” – результат праці кількох інтелектуалів штабу В. Ющенка. Наскільки близьким таке бачення мовних проблем є для самого тепер уже Президента В. Ющенка лишається невідомим. Тим більше, що він сам неодноразово відкидав актуальність мовних проблем, вказуючи на їх штучність. Але окрім наведених вище двох протилежних позицій („мовної проблеми немає” та „в Україні найбільшою проблемою є стан української мови”), кандидат у президенти В. Ющенко виступив ще з третьою. Так, напередодні першого туру голосування його штаб оприлюднив проект Указу¹ з промовистою назвою – „Про

¹ Видання проектів Указів майбутнього Президента В. Ющенка практикувалося його штабом напередодні першого туру виборів. Це мало засвідчити не так пріоритетні напрями його політики на посаді, як невідворотність його обрання Президентом. Жоден з оприлюднених напередодні виборів проектів так і не став Указом Президента В. Ющенка.

захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей України” [5]. Оскільки відповідного Указу (чи проекту закону) щодо української мови оприлюднено не було, то тим самим засвідчувалося, що найбільш проблемним питанням у мовній сфері кандидат В. Ющенко вважає становище російської мови та порушення прав російськомовних. І хоча така „багатовекторність” у мовному питанні видається алогічною, вона була відображенням неписаної традиції у мовній сфері: напередодні виборів давати певні обіцянки, а після виборів (за незначними винятками) уникати будь-якого втручання у мовну сферу, посилячись на пріоритетність інших питань (економічних, соціальних тощо).

Відразу після виборів почали лунати заклики до виконання президентських обіцянок у мовній сфері, причому – з обох боків. Так, захисники російської мови (русофіли) вимагали гарантій збереження status quo. У поміркованому вигляді ця вимога формулювалася як „створення умов та заохочення громадян до вивчення державної мови, але і заборона на будь-яку примусову українізацію” [1]. (Показовою тут є саме остання фраза – сучасний баланс функціонування української та російської мов розглядається як природний, а будь-які дії на підтримку української мови як чиновницька сваволя). З іншого боку, захисники української (українофіли) вимагали від влади, яка „нарешті є українською”, „повернення українській мові у власній країні тих прав і можливостей, яких вона була позбавлена” [2].

Слід зазначити, що за час після обрання В. Ющенка Президентом і до початку активної фази парламентської виборчої кампанії було вжито ряд заходів, які загалом засвідчили орієнтацію на „українізацію”. Серед них можемо назвати: 1) „консультації” „гуманітарного” віце-прем’єра М. Томенка з керівниками провідних радіостанцій і телеканалів²; 2) перевірки Національною радою з питань телебачення та радіомовлення дотримання телерадіоорганізаціями вимог закону щодо присутності української мови (при цьому при видачі нових та переоформленні старих ліцензій обов’язковим пунктом зазначалося: „мова мовлення – українська”)³; 3) переведення діловодства уряду Криму на українську мову; 4) ухвалення постанови Кабінету Міністрів про необхідність часткового дублювання іноземних фільмів українською та ряд інших.

² На них заступник голови уряду нагадав про законодавчі вимоги присутності української мови в ефірі, а також присутність відповідних вимог у ліцензіях ТРК. Цікаво, що рекомендації М. Томенка, наскільки нам відомо, були сприйняті як „закон”. Після цього української мови в ефірі більшості радіостанцій справді відчутно побільшало.

³ Хоча ці ініціативи проголошувалися ще 2004 року (до обрання В. Ющенка Президентом), тоді вони зустріли осуд з боку тодішнього Президента Л. Кучми. До того ж ініціатором контролю за дотриманням телерадіоорганізаціями „мовного” становища був голова Нацради В. Шевченко, з середовища, близького до В. Ющенка.

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

Ці дії дуже нагадували ініціативи „гуманітарного блоку” уряду В. Ющенка 2000 року⁴. Слід відзначити дві спільні риси мовної політики зразка 2000 року та 2005 – 2006 років: 1) в обох випадках ініціатива дій на підтримку української мови виходила не від Президента; 2) такими ініціаторами були або близькі до нього або безпосередньо призначені ним посадовці; 3) їхні дії (заяви) були б неможливі за умови, якби суперечили позиції самого В. Ющенка⁵. При цьому є й різниця: якщо ініціативи за часів В. Ющенка-прем’єра обмежувалися майже виключно заявами, не досягли декларованої мети (лунали думки й про те, що вони тільки погіршили суспільну думку щодо будь-яких заходів на підтримку української мови) та закінчилися відставками їх ініціаторів, то ініціативи за часів президентства В. Ющенка були значно успішнішими й тією чи іншою мірою все ж сприяли посиленню позицій української мови.

Сам Президент В. Ющенко у перший рік правління практично не втручався у мовну сферу. Чи не єдиним винятком став підписаний ним Указ від 26 вересня 2005 року, яким функції реалізації державної мовної політики покладалися на Міністерство культури і туризму. Водночас цей Указ викликав багато запитань своєю суперечливістю. Він мав назву „Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері”, однак його метою проголошувалося „підвищення ефективності реалізації державної мовної політики”. Єдиним пунктом, який стосувався мовної політики, було надання повноважень Мінкульту реалізовувати мовну політику, усі ж інші його положення стосувалися реєстрації друкованих видань, експертної комісії із захисту суспільної моралі та зміни чисельності міністерств юстиції, культури і туризму, а також Державного комітету телебачення і радіомовлення [3]. Причина появи та мета цього Указу, не кажучи вже про те, якими будуть кроки щодо його виконання і який вплив вони матимуть на мовну ситуацію в країні, досі невідомі.

Цей приклад свідчить про низьку пріоритетність для влади (уособлюваної до парламентських виборів виключно Президентом) мовних проблем, а відтак і якість рішень. Частково це, а також брак стратегії дій у мовній сфері, пояснюється традиційно – черговими

⁴ Див.: Шумлянський С. Діяльність „гуманітарного блоку” уряду В. Ющенка в контексті „дерусифікаційної” моделі мовної політики в Україні. // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Матеріали наукової конференції 28 - 29 травня 2001 р. – Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2002. (– 222 с.) – С. 46 - 54.

⁵ На підтвердження цієї тези можемо зауважити, що жодного продовження не отримали ініціативи на підтримку російської мови, проголошені найближчими на той момент соратниками Президента - головою його секретаріату О. Зінченком та головою РНБО П. Порошенком.

виборами. На підтвердження можемо навести той факт, що в умовах акцентування уваги на мовних проблемах з боку антипрезидентської опозиції (блоки „Не так!” і „Народна опозиція”, Партія регіонів та інші) влада обрала вже випробовану на минулих виборах заперечення існування мовної проблеми як такої. З подібними заявами не раз виступав, зокрема, голова уряду та №1 списку пропрезидентського блоку „Наша Україна” Ю. Єхануров.

Отже, дії влади у мовній сфері протягом 2005 – початку 2006 року мали три визначальні риси: 1) відкидання важливості мовних проблем (або й заперечення існування проблеми як такої); 2) нескоординованість, непроробленість, необґрунтованість дій у мовній сфері при 3) загальній орієнтації на посилення позицій української мови.

Відзначимо, що питання легітимності президентської влади для значної частини населення України (переважно Донбасу і Криму) за рік правління Президента В. Ющенка не набуло однозначного розв’язання. Причому в епіцентрі цього несприйняття перебуває комплекс світоглядно-культурних розбіжностей, перше місце серед яких посідає питання мови. Гострота цих питань для російської мовної групи (передусім на Сході й Півдні) традиційно посилюється у період виборів – головним чином, політиками, які використовують „мовне питання” у власних цілях. Водночас зростанню напруженості під час парламентських виборів 2006 року посприяли й дії влади, які були розцінені переважною частиною населення відповідних регіонів як „націоналістичні” й такі, що загрожують позиціям російської мови та російськомовних.

Завершення виборчої кампанії означатиме поворотний пункт і в подальшій реалізації мовної політики. Серед її можливих моделей найбільш імовірні: 1) продовження політики несистемної українізації; 2) відмова від будь-якого втручання у мовну сферу (політика часів президентства Л. Кучми); 3) посилення позицій російської мови – передусім у припиненні вже початих українізаційних ініціатив, а, можливо, й у формі підвищення в той чи інший спосіб юридичного статусу російської мови; 4) „регіоналізація” мовної політики – проведення політики українізації (у тому чи іншому вигляді) на частині території й невтручання у мовну ситуацію на Сході та Півдні; 5) формулювання консенсусної моделі мовної політики.

Ймовірність реалізації кожної моделі значною мірою залежатиме від розстановки сил у новообраному парламенті. При цьому „жорсткі” дії на підтримку як української, так і російської мов є найменш вірогідними. Адже, з одного боку, відбувається послаблення позицій Президента як головного гаранта реалізації українізаційної моделі (передання частини повноважень парламентові й уряду, зменшення рівня громадської підтримки), а з іншого Президент і пропрезидентські сили в парламенті все ж зберігають достатньо можливостей, аби не допустити реалізації

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

„реваншистського” сценарію – посилення позицій російської мови.

Отже, в період після парламентських виборів і до наступних президентських мовна політика, найімовірніше, матиме характер домовленості між політичними силами, що проголошують себе захисниками обох провідних мов країни. Ця домовленість може бути поверненням до політики часів Л. Кучми – відмови обох сторін від активних „бойових дій” у мовній сфері. Але можливо також, що сторони домовляться про розподіл сфер впливу у мовній сфері – влада продовжуватиме лінію на українізацію в столиці, центральних та західних областях, не вимагаючи виконання тих самих положень, скажімо, в Донбасі чи в Криму.

Очевидно, що у першому випадку мовні проблеми буде „законсервовано” (як свідчить закон С. Паркінсона, вони в такому випадку мають тенденцію не до розв’язання, а до загострення), а в другому не лише не відбудеться розв’язання мовних проблем русофонів та українофонів, а й серйозно постане проблема цілісності країни.

Водночас існує і третій варіант: реалізація системної мовної політики на основі досягнення компромісу. Про ймовірність такого сценарію наразі говорити важко. Адже чітко проголошена політика є потенційно вразливішою, ніж прихована та несистемна. А в тому, що звинувачення будуть, причому з двох боків – у „насильницькій українізації” та у зраді „української справи” й „манкуртизмі” – сумніватися не доводиться.

Разом з тим, останнім часом для реалізації саме такої моделі політики з’явилися й сприятливі фактори. Те, що на 16-му році існування держави нарешті має бути сформульовано мовну політику, визнає все більше поміркованих діячів – як тих, хто виступає за посилення позицій української, так і тих, хто захищає російську. З іншого боку, змінився загальний стан українського суспільства, яке тепер не настільки беззаперечно покладає вирішення мовного питання на державу (прихильники російської мови – на Росію, захисники української – на Україну) й значно більш схильне до пошуку компромісів.

Найбільший виклик для такої моделі – це поширене твердження, що будь-які дії у мовній сфері є „грою з нульовим результатом” (будь-які дії на підтримку однієї мови неодмінно погіршують становище іншої). Не заперечуючи того, що конкуренція мов – справді визначальна риса мовної ситуації, спробуємо окреслити межі, у яких компроміс у мовному питанні й, відповідно, державна політика на його реалізацію, були б можливі.

Умова перша: визнання двомовності як об’єктивної риси українського соціуму. Мається на увазі не закріплення за російською статусу державної/офіційної, а врахування того, що протягом найближчих десятиліть в Україні: а) існуватимуть дві мовні групи, розмір яких хоч і може змінюватися внаслідок тих чи інших тенденцій або дій,

але які лишатимуться в одній „ваговій категорії”; б) обидві мови використовуватимуться усім суспільством, хоч і різною мірою, в різних обставинах та співвідношенні; в) жодна модель державної політики (з числа тих, які можуть бути реалізовані на початку ХХІ століття) в осяжній перспективі не спроможна зробити українське суспільство одномовним.

Умова друга: мовна політика має передбачати максимальне задоволення прав окремого громадянина. Одна з найважливіших функцій держави – гарантувати дотримання прав своїх громадян, зокрема, мовних. Будь-який безсторонній аналіз засвідчує, що за теперішніх умов найбільше порушуються права тих, хто говорить українською. Відповідно, забезпечення цих прав на такому ж рівні, як забезпечуються права російськомовних, не має викликати спротиву з боку останніх. Та очевидно, що так само держава не повинна допускати порушень прав тих, хто говорить російською й реагувати на такі порушення, якщо вони трапляються.

Умова третя: з двох мов підтримки держави потребує та, що перебуває у гіршому становищі. Йдеться не про формальний, а про реальний статус та функціональний потенціал. Адже тоді, як загрози російській мові (у світі загалом і в Україні зокрема не проглядаються), то для української мови така загроза реальна. Ця ситуація є зрозумілою для значної частини російськомовних українців і росіян, тож заходи на підтримку української заперечень не викликатимуть. Водночас велику роль тут матиме обґрунтування таких дій: одна справа – вживати заходів на підтримку мови, бо вона „державна”, інша – бо вона є „слабшою”. Такий підхід – базовий і чи не єдино прийнятний в сучасній демократичній державі.

Умова четверта: орієнтуватися на інтереси мовних груп, а не політиків. Важливо розуміти, якими є мотиви як русофонів, так і українофонів – не лише ті, що проголошуються на мітингах та з екранів телевізорів, а й неусвідомлені, підсвідомі. Тим, хто розроблятиме принципи мовної політики з врахуванням різних точок зору, варто пам’ятати: інтереси україномовної та російськомовної спільнот не адекватні інтересам політиків, які називають себе їх захисниками. Адже якщо проаналізуємо декларації та риторику обох сторін мовного конфлікту, то зрозуміємо, що боротьба між „захисниками двомовності” та „оборонцями державної мови” точиться не за чи проти двомовності, а за те, якій саме мові бути панівною. Але перемога жодної зі сторін не зможе бути прийнятною для **усього** українського суспільства. Водночас все більше людей, що вимагають підтримки української мови, усвідомлюють: хоч би яким привабливим не видавався ідеал одномовної „української України”, він – нездійснений. Так само багато серед російськомовних тих, хто вважає нещирими заклики про утилки

**“Мовне питання” після парламентських виборів:
від політичної кон’юнктури до державної політики**

Станіслав Шумлянський

російської мови й виступає категорично проти надання їй статусу державної чи офіційної. Зрозуміло, що все це аж ніяк не означає беззастережної підтримки тієї державної політики, яку буде проголошено на основі викладених вище принципів. Успіх такої політики значною мірою залежатиме від її конкретного наповнення – цілей і засобів, конкретних заходів та часових рамок, врахування регіональної специфіки тощо. Не менше значення матиме й спроможність влади ініціювати й вести суспільну дискусію навколо вирішення мовних проблем, а також інформаційний супровід рішень, що ухвалюватимуться.

Література:

1. **Манько И.** „Непросвещенное” двуязычие. // Зеркало недели. – 2005. – 20–26 августа.
2. Президента просять виконати обіцянки щодо української мови. // Гаряча лінія. – 2005. – 4 квітня. // <http://hotline.net.ua/content/view/25626/112>.
3. Указ Президента України №1338/2005 „Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері” від 26 вересня 2005 року. // <http://www.president.gov.ua/documents/3222.html>.
4. **Ющенко В.** Гідність демократії. // Критика. – Ч. 12 (74). – Грудень 2003. – С. 2 – 6.
5. Ющенко гарантує права російської мови та мов інших національностей. – Проект Указу. // Прес-служба Віктора Ющенка. – 18 жовтня 2004. // <http://www.yuschenko.com.ua/ukr/Future/decrees/1318>.
6. **Schiffman H.** Schiffman’s ‘Laws’ of Language Policy. // <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/540/laws.html>.

Базові засади аналізу політичної ситуації

Валерій Приходько,

аспірант кафедри політології

філософського факультету

Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті розглядаються основні питання, пов'язані з аналізом політичної ситуації. Пропонується визначення політичної ситуації. Звертається увага на основні труднощі одержання якісного її аналізу. Окреслено основні відмінності у підходах вітчизняних і зарубіжних політологів до розуміння аналізу політичної ситуації.

Динаміку розгортання політичного процесу можна розглядати в різних проблемних орієнтаціях. Суб'єкт політики, діючи в конкретних умовах, реалізує свій ресурсний потенціал задля досягнення певної мети. Але для вибору адекватних засобів її досягнення, оптимального застосування ресурсів необхідно проаналізувати становище, в якому суб'єкт політики повинен діяти. Звідси постає необхідність розгляду питання базових засад аналізу політичної ситуації.

Стосовно розуміння поняття „політична ситуація” та окреслення основних питань її аналізу існують різні думки. Так, російські дослідники О. Демидов і А. Федосеев зазначають, що в процесі детермінації політичної діяльності діють не абстрактні закони, інтереси, обставини та позиції, а конкретні, обумовлені часом, місцем модифікації фактори як постійної та довгострокової дії, так і динамічно змінні. Їх сукупність і породжує „політичну ситуацію – властиву даному часу, місцю взаємодію об'єктивних обставин, що безпосередньо визначають можливості і завдання політичної діяльності, яка слугує причиною політичної події” [2, с. 183]. Стрижень політичної ситуації – відносини між задіяними в політичному процесі соціальними групами, і формуються ці відносини широким колом факторів економічного, соціального і політичного значення. Зміст її правової оцінки – у визначенні зв'язку об'єктивних обставин з діями політичних сил [2, с. 185]. Усі елементи політичної ситуації взаємопов'язані й вимагають від суб'єктів політики певних дій.

Сенс адекватного аналізу політичної ситуації – у визначенні

взаємозв'язку об'єктивних обставин з діями політичних сил. Кожна складова політичної ситуації містить у собі цілий комплекс можливостей, здійсненність яких залежить від активності, спрямованості зусиль задіяних у політиці сил. Від уміння в множині суперечностей, соціально-політичних подій та тенденцій виокремити найнеобхідніше, визначальне, не надавати випадковості статусу необхідності та, навпаки, не зводити явища необхідності до рівня випадковості, значною мірою залежить успіх політичної діяльності. Наслідком суперечливості політичної ситуації є динамічна зміна змісту її елементів, характер їх співвідношення, спосіб поєднання.

У системі факторів, які входять до політичної ситуації, особливо важливо визначити вирішальну ланку, ключовий елемент цієї суперечливої цілісності. Це явище отримало назву наддетермінації. В якості визначального її елемента може виступати певна економічна чи екологічна проблема, політичний процес, діяльність особистості, стан психіки, вплив культури тощо. Можлива ціла низка практичних наслідків врахування цього положення та його можливості в детермінації політичного процесу. Серед них: значення першочергового впливу суб'єкта політики в процесі реалізації власного ресурсного потенціалу саме на цей елемент для наступної зміни всієї політичної ситуації; у забезпеченні процесу наддетермінації активна діяльність політичної партії чи руху, лідера відіграє велику роль; наслідком конкретного, уніфікованого характеру політичної ситуації є можливість постійної зміни головного елемента наддетермінації, що виключає шаблонні підходи до оцінки чи програмування політичної діяльності.

Уміння правильно аналізувати політичну ситуацію забезпечує значну перевагу в політичній діяльності тому, хто ним володіє. А. Коваленко зазначає, що політичний процес проявляється в конкретній політичній ситуації: „Політична ситуація – це стан політичної системи і комплекс взаємодій між її суб'єктами в певний період часу” [3, с. 115]. Це визначення вказує на належність політичної ситуації до моментів розгортання власне політичної системи, стану її еволюції. Виходячи з цього, аналіз політичної ситуації може бути зведено до аналізу змінних станів політичної системи. Але це викликає значне методологічне ускладнення. Аналіз політичної ситуації накладатиметься на аналіз трансформації політичної системи. Тоді підвищується й методологічна складність вироблення стійких процедур аналізу. Підвищується також значимість помилки при проведенні операційних процедур.

К. Симонов відносить аналіз політичної ситуації до складової динамічної моделі структури політичного аналізу [4, с. 30]. Але аналітична практика потребує не тільки розгляду просторово-часового контексту політичної ситуації, але і її проблематики, покладеної в основу аналітичного дослідження.

За О. Соловйовим, орієнтація на виокремлення проблеми в межах реальних обставин перетворює, по суті, політичний аналіз на форму ситуаційного наукового дослідження. Інакше кажучи, саме конкретна політична ситуація у всій багатоманітності її складових і є головним предметом прикладного політичного аналізу [5, с. 435]. З цього випливає, що у межах політичного аналізу ситуація розглядається як цілісність, якій притаманні особлива логіка, джерела руху, межі розгортання тощо. Отже, завданням політичного аналізу є якщо не пояснити, то, як мінімум, раціоналізувати й описати неповторну, стихійну логіку стану політичних відносин. Характерно, що саме конкретна ситуація визначатиме й співвідношення гіпотетичного, оціночного, теоретичного, дослідного, інтуїтивного та інших видів знання, необхідних для вирішення поставленого завдання.

Як зауважує О. Валецький, ситуаційний аналіз орієнтується на чітко обмежену в просторі і часі проблему. Експертові тут потрібно сформулювати рекомендації щодо конкретних дій замовника у часовому просторі „тут і тепер”. Дослідницька позиція експерта жорстко пов’язана з інтересами замовника. Цінність експерта в ситуаційному аналізі обумовлюється не тільки його професійним досвідом, а й лояльністю до інтересів замовника [1, с. 65].

Мистецтво ситуаційного аналізу полягає в умінні подати конкретну проблему в системному вигляді й визначити головні причини її виникнення. Тобто, оцінка конкретної ситуації формується не тільки аналітиком чи експертом, а й особою, яка має вирішувати проблему відповідно до її становища та ролі в політичному процесі. Саме ця особа, виходячи з інтересів свого статусу, позиції, власного ставлення до дійсності, оцінює, інтерпретує події і тим самим задає бачення фактів, поєднання яких і утворює політичну ситуацію. Все це диктує необхідність розглядати відповідний аналіз з позиції її розкладу на складові елементи та спрямованість аналітичної практики в русло з’ясування компонентних співвідношень складових політичної ситуації.

Кожний компонент політичної ситуації має власний потенціал впливу на перебіг її розгортання і, таким чином, утворює значні труднощі щодо його калькуляції. Конфігуративна варіативність співвідношень елементів політичної ситуації може утворювати значну кількість комбінацій, що створює певні труднощі в практичній можливості їх врахування та визначення, а також обмежує час проведення аналізу. Все це створює значні перешкоди для своєчасного реагування суб’єкта політики на вимоги політичного життя. Звідси виникає необхідність окреслити основні практичні засади аналізу політичної ситуації з врахуванням виокремлених зауважень.

У політичній науці, а особливо в практичній політології, склалась певна послідовність розгляду основних питань, що розкривають базові

спрямування аналізу політичної ситуації. Вона обумовлена як кількістю суб'єктів політики, що визначають специфіку розгортання політичного процесу в певному часовому вимірі, так і від складної, багатогранної конфігурації їх взаємовідносин. Враховуючи це, слід розглянути аналіз політичної ситуації як щодо її головних елементів, так і щодо спрямованості аналітичної практики.

Отже, ситуаційний аналіз – це своєрідний фундамент, на якому будується політичний аналіз. Без аналізу поточного стану речей в політичному світі неможливо ні скласти прогнози, ні приймати рішення. У цьому випадку цілком доречна класична аналогія з спорудженням звичайного будинку: помилки при закладанні фундаменту можуть призвести до сумних результатів. Прорахунки при оцінці ситуації так само спричиняють вкрай серйозні наслідки: будь-яка помилка в ситуаційному аналізі обов'язково позначиться на наступних стадіях політичного аналізу.

Розгляд аналізу політичної ситуації слід розпочинати з її визначення. Під **політичною ситуацією** розуміємо комплекс взаємодій між суб'єктами політики наявної політичної системи у певний період та в заданих проблемно-пошукових межах. Отже, **повний аналіз політичної ситуації** має охоплювати взаємодії всіх політичних акторів, що в сукупності і складають політичну систему суспільства, причому в даний час і у відповідності з проблемою, що розглядається. Остання обставина особливо важлива, оскільки аналіз попередніх станів політичної системи для прикладних досліджень є малозначимим, основним об'єктом ситуаційного аналізу є наявна гостроактуальна проблема.

Зазначимо, що в російській політології переважає схоже з нашим розуміння політичної ситуації. Так, М. Хрустальов описує політичну ситуацію як „сукупність відносин між інституціональними й персональними суб'єктами політики, що відображають співвідношення їх інтересів та „співвідношення сил” між ними” [6, с. 89]. Однак він, на нашу думку, надто загально розуміє суб'єкти політики, маючи на увазі лише „правлячу еліту і керований нею державний апарат”, політичну опозицію і „політичних нейтралів” [6, с. 90]. Якщо аналізувати ситуацію, розглядаючи лише цих суб'єктів політики, то зможемо одержати тільки мегамодель ситуації, що характеризується винятково двома параметрами – існуючим у даній країні політичним режимом і рівнем внутрішньополітичної напруженості. Сучасному ж аналітикові необхідно оцінювати політичну ситуацію в більш деталізованому вигляді – з поля його зору не повинні випадати такі суб'єкти політики, як великі промислові і фінансові компанії, ЗМІ, незалежні аналітичні центри тощо.

Сучасна політична аналітика розглядає питання аналізу політичної ситуації в руслі вивчення її об'єктів та спрямованості аналітичної практики. Тому аналіз політичної ситуації можемо відобразити у

типізованому вигляді. За критерієм **об'єкта аналізу** виокремлюємо вертикальний, горизонтальний і фрагментарний типи аналізу, а за критерієм **завдання дослідження** – проблемний і діагностичний типи.

Серед сучасних видів політичного ситуаційного аналізу найскладнішою формою є загальний аналіз політичної ситуації, що вимагає детального дослідження стану всієї політичної системи. При цьому можна використовувати два базові підходи. Перший припускає розподіл політичної системи на окремі інститути і розгляд поточного стану кожного з них окремо, а вже потім – розгляд їх взаємодії. Такий тип загального ситуаційного аналізу можна назвати **вертикальним**, або інституціональним, оскільки він ніби розтинає політичну систему на окремі сегменти, а саме на основні політичні інститути: уряд, органи президентської влади, парламент, політичні партії, суспільно-політичні організації, фінансово-промислові угруповання (в аспекті їх участі в політичному житті), ЗМІ, окремі соціальні групи. Такий аналіз здійснюють практично усі значні зарубіжні аналітичні центри.

Зазначимо, що найчастіше політичні інститути являють собою неоднорідні утворення, що також необхідно врахувати при аналізі. Наприклад, у Кабінеті Міністрів можуть бути угруповання, що конкурують, і вони у певних випадках діятимуть як самостійні політичні актори. Варто також підкреслити й особливу роль конкретних політичних осіб, що очолюють окремі інститути – адже саме їм належить право приймати доленосні рішення у тій чи іншій сфері. Внаслідок цього робляться спроби замінити аналіз дій інститутів аналізом дій конкретних постатей, що їх очолюють. Це, однак, здається не зовсім доцільним, адже сила окремих постатей визначається саме потугою інститутів, які вони очолюють, і здатністю цих інститутів вирішувати серйозні завдання. Власне інститути є механізмами реалізації рішень основних політичних персон, які поза інститутами втрачають своє значення, бо саме інститути забезпечують їм необхідні владні ресурси.

Інший підхід припускає виокремлення з політичної системи неінституціоналізованих об'єднань, які, проте, виступають у політичному процесі як єдині актори. Цей спосіб можна охарактеризувати як **горизонтальний**, або груповий тип загального аналізу політичної ситуації, адже в цьому випадку об'єктом аналізу стають об'єднані політичні угруповання, що складаються з осіб, котрі входять до різних інститутів, угруповань, здатних впливати на перебіг подій у політиці.

Основною складністю цього типу ситуаційного аналізу є необхідність пошуку всередині політичного простору впливових угруповань-„невидимок”, що намагаються не афішувати свою діяльність. Щоб аналіз політичної ситуації був повним, необхідно виявити усі найвпливовіші номенклатурно-політичні угруповання, котрі, як правило, конкурують одне з одним. Саме конфлікти між політичними угрупованнями

найчастіше лежать в основі поточного політичного процесу.

При здійсненні загального аналізу політичної ситуації оптимальним є поєднання двох зазначених підходів. Вертикальний і горизонтальний аналіз гармонійно доповнюють одне одного: перший являє собою аналіз „видимих”, офіційних відносин у політичній системі, а другий – спробу дослідити „підводні” течії політичного процесу.

Повний аналіз політичної ситуації є відносно штучним продуктом. Це, в першу чергу, пояснюється тим, що така робота потребує забагато часу, наслідком чого в сучасних швидкоплинних умовах є неминуча істотна зміна об'єкта аналізу до моменту його закінчення. У цьому зв'язку повний ситуаційний аналіз вимагає концентрації значних аналітичних ресурсів у досить короткий проміжок часу. Звичайно, гостроактуальність – невід'ємна і необхідна умова будь-якого ситуаційного аналізу, але при проведенні детального аналізу всієї політичної ситуації фактор плинності набуває особливого значення. Адже в цьому випадку за короткий час необхідно врахувати набагато більше факторів, ніж, наприклад, при аналізі якогось фрагмента політичної ситуації.

Внаслідок усього цього на аналітичну групу, яка здійснює повний ситуаційний аналіз, завжди чигає небезпека опинитися в ролі Ахілла з відомої апорії Зенона „Ахілл і черепаха” – на момент, коли ситуація буде цілком проаналізована, об'єкт дослідження вже встигне змінитися, відтак виникає необхідність аналізу вже зовсім іншої ситуації. Отже, проведення загального ситуаційного аналізу вимагає особливих аналітичних ресурсів, якими забезпечені далеко не всі суб'єкти політичного аналізу. Тому значно частіше практикується аналіз певної частини політичної ситуації. На відміну від загального аналізу, такий тип ситуаційного аналізу можна назвати фрагментарним. Він, як і загальний аналіз, також може бути двох типів, причому перший досить нагадує інституціональний аналіз – він також розглядає діяльність окремих політичних інститутів, однак його об'єктом є лише один із них. Наприклад, можна розглядати винятковий стан президентської влади, функціонування парламенту чи окремих його палат, діяльність уряду, політичних партій, ЗМІ.

Відзначимо, що такий тип аналізу, як і обидва види загального аналізу політичної ситуації, звичайно розрахований на кількох замовників, причому в багатьох випадках їх коло відносно широке. Деякі ситуаційні аналізи навіть здійснюються або замовляються ЗМІ, що не суперечить суті ситуаційного аналізу – адже ЗМІ також є одним із суб'єктів політичного аналізу.

Більш тверду прив'язку до клієнта має другий тип фрагментарного ситуаційного аналізу – він пов'язаний з описом ситуації, необхідним для вирішення якогось конкретного, локального завдання. У цьому випадку немає необхідності здійснювати детальний аналіз всієї політичної ситуації

- адже замовника цікавить тільки той її фрагмент, що безпосередньо стосується визначеної мети. Саме від цієї мети й залежить вибір фрагмента політичної ситуації, який підлягає аналізу. Так, якщо певна комерційна структура шукає шляхів для лобістської діяльності, то їй необхідно з'ясувати: які канали лобізму є найбільш перспективними; визначити розклад сил в органах влади (насамперед у структурах законодавчої і виконавчої); виявити центри прийняття найважливіших рішень.

Необхідно підкреслити, що саме на цьому типі ситуаційного аналізу акцентують увагу західні дослідники, причому для них він є практично єдиною формою аналізу політичної ситуації. Тим самим західні вчені істотно звужують рамки ситуаційного аналізу - подібний обмежувальний підхід до розуміння політичної ситуації багато в чому пов'язаний з особливістю розгляду політичного аналізу в західній політології, що ототожнює його винятково з процесом прийняття політичних рішень. На нашу думку, таке розуміння політичного аналізу значно обмежує сферу його застосування. Логічним наслідком редукування політичного аналізу винятково до прийняття рішень є фактична заміна західними авторами ситуаційного аналізу аналізом проблеми, що вимагає вирішення. Наприклад, у Д. Веймера та А. Вайнінга йдеться про аналіз проблеми [7 с. 183], у К. Паттона і Д. Савічі - про розуміння, визначення й деталізацію проблеми [8. с. 26 - 29], а в Л. Пала - про визначення проблеми й формулювання першочергових завдань [9, с. 118 - 119].

В результаті ситуаційний аналіз стає лише першим етапом ухвалення рішення, за яким у короткі проміжки часу впливають інші стадії цього процесу. Відтак ситуаційний аналіз втрачає унікальність як самостійна процедура, що, на нашу думку, не зовсім справедливо. Ми вже показали, що ситуаційний аналіз далеко не завжди пов'язаний з конкретною проблемою, котра вимагає негайного вирішення.

У зв'язку з цим доцільно запропонувати ще одну класифікацію типів політичного аналізу, виокремивши **проблемний і діагностичний ситуаційний аналіз**. Таке групування проводиться вже не за об'єктами, а, скоріше, за завданнями і цілями ситуаційного аналізу. Перший жорстко пов'язаний з певною проблемою і завжди результується у виробленні оптимального рішення; саме цей тип ситуаційного політичного аналізу розглядається західною політичною наукою. Діагностичний тип, що цілком випав із сфери її уваги, необхідний політичному акторові для того, щоб він був обізнаний про останні дії своїх союзників і конкурентів, мав уявлення про їх потенціал, реальне розміщення сил на політичній арені, внутрішньогрупову боротьбу правлячої еліти, настрої електорату тощо. Діагностичний аналіз не піддає розглядові проблеми, які вже постали перед політичним актором, але дозволяє виявити потенційні можливості виникнення проблемних ситуацій, а також прозондувати можливість

оптимізації діяльності політичного суб'єкта на певних напрямках.

У принципі діагностичний і проблемний аналіз можуть доповнювати одне одного: якщо після проведення першого виявляється ще не помічена до цього проблема, то тоді необхідно перейти до здійснення другого з виходом на безпосереднє її вирішення. У цьому випадку ситуаційний аналіз дійсно є першою стадією процесу ухвалення політичного рішення. Однак аналіз зовсім не обов'язково має втілюватися в політичному рішенні – він може бути цілком самостійною процедурою. Так, якщо при діагностичному аналізі не встановлено негативних чинників, спроможних ускладнити функціонування політичного суб'єкта на певному напрямі, то такий аналіз може й не супроводжуватися рішенням.

Нарешті, ухвалення політичного рішення може впливати з результатів ситуаційного аналізу, але ці процедури будуть розділені як у часі, так і з огляду на їх виконавців, що дозволяє говорити про зовсім різні процеси. Справді, найчастіше аналітики складають ситуаційні аналізи, не маючи уявлення про цілі, які переслідує клієнт. При цьому актор, отримавши від однієї групи аналітиків діагностичний ситуаційний аналіз, може доручити розробку рішення на його основі іншій аналітичній групі або ж спробувати прийняти рішення власними силами.

Особливо підкреслимо те, що існування діагностичного аналізу доводить унікальність аналізу ситуаційного. Справді, якщо ситуаційний аналіз може бути самостійною процедурою і не знаходити продовження в прийнятті політичних рішень і здійсненні політичного прогнозування, то ні політичне рішення, ні політичний прогноз неможливі без опори на результати ситуаційного аналізу. Навіть суто інтуїтивні рішення припускають їх здійснення шляхом короткострокового, але все ж аналізу ситуації. При цьому недоліки в проведенні ситуаційного аналізу неминуче позначаються на якості рішень і прогнозів.

Отже, політична ситуація – це багатовимірний вираз статичної цілісності політичного процесу. Аналіз політичної ситуації залежить не тільки від її складності, а й від поставленої проблеми аналізу. Внаслідок цього аналітик найчастіше виступає в ролі фахівця, який інтерпретує ситуацію і формує практичні рекомендації відповідно до вимог певної особи чи групи осіб, зацікавлених у цілеспрямованому впливі на неї.

Вивчення тенденцій, напрямів розвитку політичної ситуації уможливлює прогнозування внутрішньої і зовнішньої політики, своєчасне запобігання конфліктів, збереження стабільності політичного становища в межах соціального простору дії. Аналіз політичної ситуації подано в типізованому вигляді. Кожен його тип має власну нішу в аналітичній практиці політичного експерта і забезпечує можливість вирішення практичних завдань відповідно до запитів певного суб'єкта політики. Тому зрозуміло, що вдосконалення методології аналізу політичної ситуації потребує як ґрунтовнішого дослідження теоретичних засад

визначення самої політичної ситуації, так і вироблення процедур її аналізу. Спрямованість наступних досліджень має враховувати як структурно-функціональні особливості внутрішньої суперечності становлення політичної ситуації, так і наявний аналітичний арсенал політичної практики, розробка якого має відбуватися в цілісному зв'язку із загальними теоретичними основами політичної науки.

Література:

1. **Валевський О.** Методологічні засади аналізу державної політики. // Філософська думка, 2000. - №5 - С. 59 – 81.
2. **Демидов А. И. Федосеев А. А.** Основы политологии. - М.: Высш. шк., 1995. - 271с.
3. **Коваленко А. О.** Політичний аналіз і прогнозування. - К.: Наук. світ, 2002. - 210 с.
4. **Симонов К. В.** Политический анализ. - М.: Логос, 2002. - 152с.
5. **Соловьев А. И.** Политология. - М.: Аспект пресс, 2001. - 559 с.
6. **Хрусталеv М.** Теория политики и политический анализ. - М.: Центр, 1992. - 366 с.
7. **Weimer D., Vining A.** Policy Analysis: Concepts and Practice. - Englewood Cliffs, 1992. - 654 p.
8. **Patton C., Sawicki D.** Basic Methods of Policy Analysis and Planning. - Englewood Cliffs, 1986. - 486 p.
9. **Pal L.** Public Policy Analysis: An Introduction. - Scarborough, 1992. - 422 p.

Інститут президентства в Україні в контексті конституційної реформи

Марина Зелінська,
аспірант кафедри політології
історичного факультету
Донецького національного університету

У статті розкривається сутність та основний зміст інституту президентства в Україні після внесення змін до чинної Конституції. Автор простежує етапи конституційної реформи, загосрює увагу на змінах повноважень Президента.

З часів здобуття Україною незалежності інститут президентства в країні неодноразово зазнавав змін. Це пов'язано з багатьма факторами, зокрема зі зміною політичної системи, чинного законодавства, необхідністю давати відповіді на кризові політичні ситуації, а також постійним „перетягуванням” повноважень гілками влади. Однак всі ці процеси завжди мали еволюційний характер. Можна сперечатися, чи була пропозиція екс-президента України Л. Кучми про необхідність реформування політичної системи шляхом внесення змін до Основного Закону наслідком природних еволюційних процесів, чи це, можливо, була ще одна спроба домогтися більших повноважень для себе, але ця подія безумовно вплинула на політичні процеси і мала серйозні наслідки.

Запровадження конституційної реформи не лише, якщо спрощувати її основний зміст, змінює форму інституту президентського правління, перетворюючи Україну на парламентсько-президентську республіку. Це матиме значно глибші наслідки, які відгукнуться на взаємовідносинах гілок влади, принципі функціонування основних політичних інститутів та виявлять, наскільки спроможна українська держава діяти за демократичними методами і відповідати європейським стандартам конституційного права.

Якщо проаналізуємо хоча б побіжно вітчизняну історіографію, то побачимо, що питання інституту президентства в рамках конституційної реформи в цілісному вигляді та з урахуванням усіх її етапів і проектів не розглядалося. Було багато спроб аналізу основних положень реформи (чи будь-якого проекту), наслідків впровадження реформи в майбутньому

на політичну систему України, але окремо саме перспективи інституту президентства у зв'язку зі змінами Конституції недостатньо, на наш погляд, окреслені.

Стаття В. Речицького і Є. Захарова „Конституційна реформа 2004 року і права людини” [11] є цікавою з точки зору юридичного тлумачення прийнятих змін до Конституції України та їх наслідків для системи державного права. Автори дають і рекомендації, спрямовані на вдосконалення вже прийнятих норм, зосереджуючи увагу на принципово інших темах, зокрема реформуванні системи судової влади. Критичне осмислення основних положень прийнятого проекту №4180 міститься у статті І. Коліушка та В. Тимошука „А ви читали проект 4180? Критична оцінка „політичної реформи” [12], де акцентується увага на вадах законопроекту та проблемах, що можуть виникнути з його виконанням. Можемо побачити, що цей юридичний документ містить чимало правових колізій, які згодом можуть призвести до розбалансування гілок влади та відносин між ними. Матеріали „круглого столу” [6], на якому обговорювалися аспекти політичної реформи, цікаві різноманіттю думок щодо основного змісту реформи, майбутнього державного устрою України та шляхів втілення змін, які пропонуються фахівцями.

Джерельною базою цієї статті є законодавчі акти, що розкривають основні правові категорії інституту президентства в Україні, а також Конституція України (чинна та оновлена), яка визначає основні положення статусу Президента України.

Метою нашої праці є висвітлення етапів конституційної реформи (тобто внесення змін до чинної Конституції) та впливу цих змін на подальший розвиток інституту президентства в Україні і коло реальних повноважень Президента.

Завдання роботи – визначити основні положення запропонованих проектів змін до Конституції, проаналізувати зміст конституційної реформи, розкрити змістові частини положень Конституції щодо Президента України після внесення відповідних змін.

Основними методологічними підходами, які використовуються у цій статті, є системний та структурно-функціональний підходи.

Конституція України наділяє Президента повноваженнями, які залишаються дуже широкими, навіть попри те, що глава держави був виведений за межі виконавчої влади. Проте, незважаючи на конституційне тлумачення статусу Президента України, розподіл державної влади не досить чітко окреслює функції її гілок. Проблема є невідповідність політичної практики зафіксованим в Конституції нормам. Фактично владні можливості Президента ширші, а парламенту – вужчі, ніж це передбачено Основним Законом. Саме це призводить до

конкуренції гілок влади. Можливо, наслідком такої боротьби за ще більший вплив було рішення Президента Л. Кучми у 2000 році провести Всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Суперечності між Президентом і парламентом намагалися вирішити, використовуючи інструменти плебісцитної демократії. Після виборів 1999 року Л. Кучма підписав Указ, яким передбачалося провести 16 квітня 2000 року Всеукраїнський референдум. На всенародне обговорення виносилося шість питань. Однак після розгляду цих питань Конституційний Суд України прийняв рішення про невідповідність двох з них нормам Конституції.

Формально референдум 2000 року вважався „референдумом за народною ініціативою”, оскільки його ініціювала певна група громадян, яка „спромоглася” протягом одного місяця зібрати 3 мільйони підписів у двох третинах областей (по 100 тисяч в кожній) на підтримку своєї ініціативи. Але вже побіжне знайомство із запитаннями, що виносились на референдум, свідчить, що „народ”, який ініціював його, був явно на боці Президента, а не парламенту. Пропонувалося: 1) надати Президентові додаткові повноваження для дострокового розпуску Верховної Ради у випадку, якщо вона (а) протягом місяця не зможе сформувати постійно діючу парламентську більшість і (б) протягом трьох місяців не затвердить поданий Кабінетом Міністрів проект Державного бюджету; 2) обмежити недоторканість народних депутатів України; 3) зменшити кількість народних депутатів України з 450 до 300; 4) запровадити двопалатний парламент, в якому одна з палат представляла б інтереси регіонів [1].

Повторимо, що Конституційний Суд України вилучив з переліку запитання, що стосувалися виразу недовіри Верховній Раді України XIV скликання саме народом, а це давало Президентові змогу розпустити парламент. Друге запитання, з яким не погодився Конституційний Суд, стосувалося прийняття Конституції на всенародному референдумі [2].

Всі запитання, винесені на голосування, отримали підтримку населення. Проте, оскільки процедура прийняття законів щодо внесення змін до чинної Конституції включає в себе подання відповідного законопроекту та подання його до Конституційного Суду винятково Верховною Радою України, то постало питання, хто й коли запропонує відповідний закон. За Конституцією правом законодавчої ініціативи володіють народні депутати, Кабінет Міністрів, Національний Банк і Президент. Саме на цьому етапі реалізація конституційної реформи була припинена майже на два роки.

Фактично, спроби влади „зламати” Конституцію України почалися саме в часи ініціації референдуму. Тоді проект реформи був зорієнтований на значне посилення авторитарних засад в державному управлінні та посилення й без того надміру централізованої політичної

системи. Як показали подальші події, ця спроба була політично короткозорою і юридично недосконалою. Вона була вкрай критично оцінена європейськими політичними структурами й експертами, її ініціаторам не вдалося переконати широкі верстви української громадськості в доцільності такого реформування [3].

24 серпня 2002 року Президент Л. Кучма у своєму зверненні з нагоди Дня незалежності знову заявив про необхідність конституційної реформи. Положення її були сформульовані в законопроекті „Про внесення змін до Конституції України”, винесеному на всенародне обговорювання 5 березня 2003 року [4]. Назвемо основні тези цього документа.

1. Чинна система влади не може повною мірою гарантувати належне забезпечення конституційних прав і свобод громадян. Не діє ефективно механізм представництва інтересів різних верств населення у формуванні та здійсненні державної політики.

2. На тлі недостатньої сформованості соціально-класових відносин та незадовільного матеріального становища широких верств населення політична сфера дедалі більше стає предметом впливу окремих політико-адміністративних та олігархічних груп. Якщо ці тенденції не зупинити, то представницька влада стане ареною зіткнення корпоративних інтересів вузького кола так званих політико-економічних холдингів.

3. Все це сприяє формуванню сублегальних владних структур, які приватизують найважливіші функції держави, комерціалізують діяльність багатьох соціальних інститутів. З огляду на це, Президент оцінює систему влади у формі президентсько-парламентської моделі правління як недосконалу та глибоко конфліктну в сучасних умовах. Унеможливленню системного внутрішнього конфлікту між гілками влади й покликана сприяти політична реформа, спрямована на створення ефективною та відповідальною системи влади за типом якісного європейського інструмента управління суспільством [5].

У виступі Президента України з нагоди щорічного Послання до Верховної Ради визначено процедуру послідовних кроків конституційної реформи, яка передбачала: внесення Презентом пропозицій щодо змісту політичної реформи; всенародне обговорення цих пропозицій; проведення „круглого столу” з питань політичної реформи (це мало бути основним інструментом досягнення компромісу між всіма основними політичними силами стосовно базових принципів та механізмів нової політичної моделі України); розгляд узгоджених пропозицій Конституційним Судом України; проведення відповідної міжнародної експертизи; схвалення узгоджених пропозицій конституційною більшістю Верховної Ради України; проведення Всеукраїнського референдуму, на якому мали бути затверджені зміни до Конституції, попередньо ухвалені Верховною Радою [6].

Згодом у Верховній Раді відбулися парламентські слухання „Реформа

політичної системи в Україні: мета й концептуальні засади конституційних змін”, що свідчило про те, що до реформи тепер вже були залучені народні депутати, які могли зрушити з місця справу реформування, маючи необхідні законодавчі важелі. В обговоренні основних проблем та змісту майбутньої політичної реформи певних успіхів досяг „круглий стіл” на тему „Конституційна реформа: шляхи впровадження”, участь в якому брав не лише тодішній Президент Л. Кучма, а й чимало політиків і вчених. Підсумком цих обговорень можна назвати усвідомлення необхідності зближення різних позицій та прийняття реальних рішень щодо втілення реформи (етапи, регламент та зміни до тексту запропонованого проекту тощо).

У зверненні до співвітчизників 19 червня 2003 року Л. Кучма звернув увагу на те, що заради прийняття конституційної реформи він відмовився від кількох основних пунктів запропонованого ним проекту. „Перше. У новому проекті я знімаю пропозицію про запровадження в Україні двопалатного парламенту. Хоча я не переглядаю свого переконання щодо необхідності верхньої палати як, насамперед, виразника інтересів регіонів. Але перенесемо цю проблему на майбутнє. Тим більше, що вилучити її повністю з порядку денного – значить, суперечити позиції суспільства, яке розділилося з цього питання порівно – „ЗА” і „ПРОТИ”.

Друге. Оскільки не запроваджується друга палата, можна погодитися зі збереженням нинішньої кількості народних депутатів. Правда, соціологічні опитування показують, що народ – за скорочення.

Третє. Я відмовляюсь від норми прямого прийняття законів всенародним референдумом” [7].

Це було сказано з приводу винесення законопроекту на розгляд у Верховну Раду. Однак вже через кілька днів Л. Кучма відкликав запропонований ним проект через те, що деякі народні депутати намагалися блокувати проходження проекту на голосування, пропонували свої версії реформи або ж жорстко критикували президентський проект. „Парламентом обрано шлях вирішення питань надзвичайної державної ваги, який, з правової точки зору, викликає великі сумніви. За таких умов навіть позитивне рішення про внесення змін до Конституції України ставиться під серйозну загрозу. Як глава держави, гарант додержання Конституції України я не можу з цим погодитись,” – наголосив Л. Кучма [8].

Схвалений Конституційним Судом документ №4105 – „законопроект Медведчука – Симоненка” передбачав, що президентські вибори 2004 року відбуватимуться всенародно, а починаючи з 2006 року главу держави обиратиме Верховна Рада. За проектом №4105 конституційної реформи передбачається зберегти за Президентом такі важелі впливу, зокрема – на Верховну раду: 1) право законодавчої ініціативи; 2) право визнавати деякі законопроекти як невідкладні, які парламент мусить

форми політичної влади

форми політичної влади

розглядати позачергово; 3) право вето; 4) право вимагати скликання позачергової сесії Верховної Ради; 5) право достроково припиняти повноваження Верховної Ради, якщо а) не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій протягом місяця, б) протягом двох місяців після відставки Кабінету Міністрів не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів, в) протягом місяця однієї сесії не можуть розпочатися пленарні засідання; 6) право звертатися до Конституційного Суду про конституційність законів Верховної Ради України; 7) внесення на пропозицію коаліції депутатських фракцій подання про призначення Прем'єр-міністра; 8) внесення подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України та Голови Служби безпеки України; 9) найважливіше – Президент України обирається Верховною Радою.

Можна зробити висновок, що цей законопроект хоча й наближає державу до парламентської моделі, проте містить ряд недоліків. По-перше, це підзвітність уряду перед парламентом і Президентом одночасно, що може призвести не лише до суперечок у питаннях відповідальності у своїх діях, а й взагалі до нехтування цією відповідальністю через те, що не передбачено конкретного контролюючого органу. Прем'єр за цією моделлю залежатиме від парламенту лише один раз – при призначенні. Тобто, якщо більшість матиме номінальний та\або тимчасовий характер, то Прем'єр може залишатися на своїй посаді без остраху бути звільненим Президентом, який вже не має на нього впливу. До того ж норма, за якою Президент має право призначати лише двох міністрів, може спричинити розкол в уряді, а також обумовлює „половинчатість” повноважень Президента. Про право парламенту обирати Президента можна сперечатися (враховуючи Статтю 103 чинної Конституції, за якою Президент обирається шляхом прямого виборчого права) [9], однак є рішення Конституційного Суду щодо цього питання, в якому вказано, що це не становить загрозу правам людини в Україні.

Легітимність проекту №4180, підготовленого парламентською більшістю, теж підтвердив Конституційний Суд України. Головною відмінністю цього проекту від попереднього було те, що він пропонував норму, згідно з якою Президент мав обиратися Верховною Радою в останній четвер жовтня 2004 року, а наступні вибори Президента проводитимуться 2007 року. 23 червня 2004 року Верховна Рада України ухвалила в першому читанні законопроект №4180 „Про внесення змін до Конституції України”. Цей законопроект, як і його попередник – законопроект №4105, що не отримав підтримки конституційної більшості парламенту 8 квітня 2004 року, передбачав обрання Президента на основі прямих всеукраїнських виборів строком на 5 років (хоча при першому розгляді у Верховній Раді 10 грудня 2003 року цей законопроект встановлював, що „Президент України обирається Верховною Радою

України”).

Рішення щодо втілення нової концепції інституту президентства в Україні було прийняте 8 грудня 2004 року в складних умовах, під загрозою гострої політичної кризи. Верховна Рада прийняла рішення про внесення змін до законопроекту №4180 „Про внесення змін до Конституції України”, який був ухвалений парламентською більшістю і комуністами 24 грудня 2003 року. Задля цього було вирішено провести позачергову сесію парламенту. Оновлена Конституція мала набути чинності з 1 вересня 2005 року, якщо до того часу депутати змогли б внести зміни до Основного Закону щодо місцевого самоврядування (законопроект 3207-1). В іншому випадку Закон „Про внесення змін до Конституції України” [10] починає реально діяти з 1 січня 2006 року. З цього моменту Україна стає парламентсько-президентською республікою. Конституційний статус Президента зазнає суттєвих змін. Їх можна кваліфікувати як суттєві обмеження повноважень Президента.

Якщо говорити про зміни, що торкаються безпосередньо інституту президентства в оновленій Конституції, то їх можна певним чином узагальнити. Бачимо, що коаліція депутатських фракцій, яка повинна сформуватися протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, вносить пропозиції Президентові України щодо кандидатури Прем’єр-міністра, а також пропонує кандидатури міністрів. Верховна Рада отримала право призначати Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голову Фонду державного майна України. Президент одержує додаткові можливості розпустити Верховну Раду, якщо протягом місяця не буде сформовано коаліцію, про яку йшлося вище, та якщо протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України. Рішення щодо відставки Прем’єр-міністра та членів Кабінету Міністрів приймає Верховна Рада. Відтепер Президент має право внести пропозицію до Верховної Ради щодо відповідальності та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів.

Президента України обирають на всезагальних національних виборах строком на 5 років. Пропозицію щодо обрання Президента парламентом було відкинуто, хоча за таких обставин Україна ставала б парламентською республікою.

Хоча фінальна версія української конституційної реформи стала найбільш поміркованою з усіх, що пропонувалися раніше, про її ефективність можна буде судити, вочевидь, не найближчим часом. Загалом нова конституційна схема є відносно простою. Відтепер Президент керуватиме зовнішньою політикою країни, обороною, внутрішньою безпекою, а також головами місцевих державних адміністрацій. Решту справ внутрішнього політичного менеджменту

вирішуватиме Кабінет Міністрів і Рада національної безпеки і оборони. Послаблення президентської влади очевидне, як того й добивалися реформатори [11].

Однак бачимо, що законом запроваджується внутрішньо суперечливий порядок формування Кабінету Міністрів. Одні члени уряду – Міністр оборони, Міністр закордонних справ – мають призначатися Верховною Радою за поданням Президента (нарівні з Прем'єр-міністром). Інші – за поданням Прем'єр-міністра. Такий підхід остаточно підриває основи діяльності уряду як „єдиної команди”, легалізує мінімальний вплив Кабінету Міністрів на сферу оборони та закордонних справ і в принципі стає „унікальним” у світовій конституційній практиці.

Нетиповою для глави держави є пропонована законом участь Президента навіть у процедурі призначення Міністра оборони та Міністра закордонних справ. У будь-якій країні, зокрема, й з класичною парламентською формою правління, члени уряду отримують легітимацію (формальне призначення на посаду або звільнення з посади відповідним правовим актом) від глави держави. Звільнити цих міністрів, як і інших членів уряду, Верховна Рада за законом взагалі може без будь-якого погодження з Прем'єр-міністром чи главою держави, простою більшістю від конституційного складу. Це одне з найнебезпечніших та найдеструктивніших положень даного закону, яке суттєво послаблює Кабінет Міністрів, особливо зважаючи на рівень політико-правової культури українського політикуму та лобістську діяльність окремих народних депутатів.

Загроза одноосібного звільнення (без потреби отримання згоди від іншого політичного суб'єкта), яка раніше робила членів уряду „слухняними слугами Президента”, тепер змушуватиме членів Кабінету Міністрів бути „лояльними” до окремих лобістських груп народних депутатів. За такого підходу важко очікувати від міністрів принциповості у питаннях реформ. Зважаючи ж, що кадрові повноваження щодо призначення та звільнення з посад голів місцевих держадміністрацій залишаються у компетенції Президента, закон „розриває” виконавчу владу між главою держави і парламентом, залишає дуже мало управлінських інструментів для уряду.

Щодо Голови Служби безпеки України, для якого Законом передбачено можливість звільнення лише за згодою парламенту, ситуація могла би бути протилежною. Президент, відповідно до Конституції, забезпечує національну безпеку. СБУ є основним органом, який повинен забезпечувати виконання цієї функції Президента, і тому саме главі держави має підпорядковуватись ця спецслужба [12].

В таких умовах є проблематичною стабільність та ефективність функціонування виконавчої влади зокрема і держави загалом. Саме про це говорив М. Катеринчук, не лише даючи оцінку майбутнім змінам, а й

прогножуючи дії НСНУ: „В прийнятому „конституційному пакеті” є ряд моментів, які не лише дискусійні, але й відверто шкідливі для молодії української демократії. Але оскільки це був єдиний можливий в той момент компроміс, то він повинен прожити деякий час. Правда, згідно з рішенням Конституційного Суду, ми будемо пропонувати суспільству та парламенту новий законопроект – він вже підготовлений. Його суть зводиться до: усе, що робить Президент, влада, повинно бути направлено на розбудову політичної моделі, яка дозволить проводити реформи, а не лише отримувати владу заради самої влади” [13].

Це ще раз вказує не лише на те, що прийняті зміни далекі від ідеальних (як і будь-які зміни законодавства, що завжди викликають хвилю конструктивної\неконструктивної критики), а й на те, що завжди знайдуться політичні сили, які намагатимуться змінити існуючий стан речей задля досягнення власних цілей. Проте робити це можна буде тільки тоді, коли держава побачить реальні результати реформування Конституції і вони не діятимуть або ж не вдовольнять більшість населення країни. Діяти попри законодавчі норми може виявитися шкідливим як для політичної системи України, так і для її іміджу на світовій арені. Можливо, усвідомлюючи всі негативні наслідки відмови від виконання політичної реформи, Президент В. Ющенко запевнив Верховну Раду перед процедурою призначення Ю. Єханурова на посаду Прем’єр-міністра: „Що стосується політичної реформи. Я як Президент даю гарантію, що хід політичної реформи буде таким, як передбачалося. Не буду здійснювати дій деструктивного характеру. Те, що підтверджено на папері... Я буду стороною, що виконує ці дії” [14].

Можливо, зміни, яких зазнала Конституція України протягом зими 2004 року, будуть спроможні відбудувати або ж поліпшити політичні інститути в державі. Курс на відмову від президентсько-парламентської республіки і побудову парламентсько-президентської моделі органічно пов’язується з модернізацією конституційного статусу органів державної влади. Проте зміна форми правління в державі є питанням скоріш еволюційним, ніж революційним. На це впливає дуже багато факторів, а саме – готовність усіх учасників політичного процесу до змін, уміння знаходити компроміси заради суспільної злагоди, доцільність цих кроків саме в нинішній період і в такому їх вигляді. Тому, з одного боку, можемо пишатися тим, що сприйняли введення в дію конституційної реформи, а з іншого – ще не має реальних наслідків цих змін, а отож зарано робити висновки щодо працездатності нової Конституції в реальному житті.

Література:

1. Рагозин Н. П. Очерки современной демократии. Украинские

проблеми в контексте міжнародного опыта. – Донецьк, „Донбасс”, 2003. – С. 225.

2. **Лінецький С. В., Мельник М. І., Ришелюк А. М.** Конституційне законодавство України (Законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення): Збірник нормативних актів. – К., 2000. – С. 800.

3. **Речицький В.** Конституційна реформа як симптом політичної компрометації \ Політична реформа: експертний аналіз – Харків, Фоліо, 2004. – С. 47.

4. Проект Закону України „Про внесення змін до Конституції України” (винесений на всенародне обговорення 5 березня 2003 року) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30 – Ст. 141.

5. **Рибкало В. А.** Етапи становлення, динаміка та пріоритети політичної реформи в Україні \ Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід: збірник наукових праць / За наук. ред. Розпутенка І. В. – К.: „К.І.С.”, 2003. – С. 49.

6. Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності: Мат. „круглого столу”. – К.: НІСД, 2003. – С. 58.

7. Звернення Президента // <http://www.reforma.org.ua/address/>

8. Суспільство прагне рішучих змін // Президентський вісник. – 2004. – 31 березня. – С. 1.

9. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 липня 1996 року. – К.: ЮРИНКОМ, 1996. – С. 44.

10. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222 – IV від 08.12.2004 року. – Харків, „ФОЛІО”, 2005.

11. **Речицький В., Захаров Є.** Конституційна реформа 2004 року і права людини // Права людини. – 2005. – № 7 (31). – С. 2.

12. **Коліушко І., Тимошук В.** А ви читали проект 4180? Критична оцінка „політичної реформи” // <http://www.golosiyiv.kiev.ua>

13. **Катеринчук М.** Парторг // Киевский телеграф. – 2005. – 28 октября – 3 ноября. – С. 4

14. **Ющенко В.** В стране задействован циничный план разрушения власти // Товарищ. – 2005. – №75 (762). – С. 3.

Фундаментальна загроза національній безпеці

Іван Шаблінський,
політолог
(м. Севастополь)

В новітніх суспільно-історичних умовах, коли формується „унітарний антропокосмічний науково-техно-натурний комплекс з автономними закономірностями функціонування і самозмінення” [10, с. 20], ми повинні сприяти забезпеченню за практичною політикою права бути „більше мистецтвом гармонізації і стабілізації, ніж мистецтвом дисгармонізації і дестабілізації” [10, с. 3]. Під останнім треба розуміти „мистецтво” насильства – деструктивної дії, спрямованої на досягнення мети з втратами суспільних ресурсів.

Українське суспільство перебуває нині під тиском стереотипів поведінки, в яких присутні, а іноді й домінують елементи насильства, успадковані від історичного минулого, і які, на жаль, продовжують культивуватися в модернових формах на всьому пострадянському просторі. Російські, зокрема, дослідники насильства вважають: „Насильство, що панувало у постреволюційній Росії, творили і вожді, і звичайні люди, у яких визріло розуміння, що це прекрасний засіб перерозподілу власності і взагалі перебудови життя... Списки на відстріл письменників готувалися саме в Спілці письменників, а не на Луб’янці” [27, с. 57].

В умовах демократії ХХІ століття насильницька традиція продовжує тяжіти над нами. За даними ООН за останні десять років понад півмільйона жінок з країн колишнього СРСР було продано в сексуальне рабство в більше, ніж 50 країн світу. В РФ кожні 40 хвилин від насильства в сімейних стосунках гине одна жінка. В результаті домашнього насильства в Росії за рік гине понад 14 тисяч осіб [19, с. 1]. В Україні щодоби вбивають 11 осіб (3960 на рік), гвалтують 9 жінок (3140 на рік), від наркотиків гине 329 осіб (118440 на рік) [16].

Статистичний метод дослідження проблеми насильства дозволяє простежити масштаби втрат ресурсів суспільства від цього страшного

соціального явища, проти якого й досі не знайдено більш-менш дієвих засобів боротьби. Метод дослідження насильства як соціального процесу, що має певні фази розвитку, особливості та форми прояву, дозволяє побачити це явище в динаміці, виявити його формулу і напрацювати певний інструментарій для нейтралізації його руйнівній дії. Проте без визначення генетичного походження насильства як суто суспільного явища обидва методи будуть малоефективними.

Насильство, як соціальна деструкція, було і поки що залишається загрозою для кожної людини, для кожного суспільного осередку і держави; воно має глобальний характер. Деструктивні процеси здатні охоплювати (коли немає адекватної конструктивної реакції) все суспільство. Елементи деструктивного впливу – насильства є головними складовими будь-якої загрози чи виклику національній безпеці незалежно від того, зовнішній чи внутрішній характер вони мають. Загроза національній безпеці – це загроза суспільству як системі, державі – як системоутворюючому соціальному інституту і, безумовно, кожному членові суспільства окремо.

У багатьох випадках загроза національній безпеці міститься не стільки в деструктивних впливах, скільки в нездатності суспільно-державної системи, окремих членів суспільства нейтралізувати їх, забезпечивши невразливість від них і в подальшому перейти до вирішення протиріч ненасильницькими методами на базі конструктивної взаємодії.

Класичний погляд на насильство спирається на те, „що „примус”, фізичний або психічний, є основою практично всіх об’єднань у спільноти” [5, с. 146]. Хоча в межах цього погляду також побутує думка, що „далеко не всі політичні утворення можна вважати однаковою мірою „експансивними” у розумінні прагнення... вдаватися до насильства” [4, с. 87].

Історія свідчить, що всі суспільно-політичні катаклізми викликались неоптимальними виявами і реалізацією людської волі, проте поки що з перевагою конструктивного начала і творящої дії над деструктивним началом і руйнівною дією. „Насильство, як вид агресії, що відбувається тільки в суспільстві, є продуктом спотвореної, хворої свідомості людини, сумою негармонійно усвідомлених станів – хибно організованої психосоціальної енергії” [23, с. 89]. Відшукуючи причини насильства, дослідники й політики часто виводять його з „природи людини” і стверджують, що „в основі насильства лежить діюча в сучасності і тому реально фіксована причина” [3, с. 161 – 162], забуваючи уточнити якість цієї причини, котра визначається спотвореною підсвідомістю і свідомістю людини, тобто спотвореною архітектонікою людського розуму.

Треба зауважити, що в основі ненасильства як „вищої форми суспільно-політичних стосунків” [24, с. 125] також лежить „діюча” і „реально фіксована причина”. Якість цієї причини визначається

гармонійною архітектонікою людського розуму, вона є „виразом закономірностей побудови, притаманних конструктивній системі”, „принциповий взаємозв’язок” [2, с. 56], який характеризує „сильне” як „ключ до душевного здоров’я”, коли „позитивні сили його переважають над негативним полюсом” [14, с. 180], тобто елементи гармонії домінують над елементами дисгармонії, що забезпечує „розумне мислення” як „продуману, зрозумілу внутрішню єдність чуттєвих даних” [9, с. 188].

„Розум і воля у нас суть першопочаткові сили” [13, с. 93]. „Людський розум за природою своєю є архітектонічним, тобто він розглядає всі знання як такі, що належать до якоїсь можливої системи і тому допускає тільки такі принципи, які в крайньому випадку не заважають знанням, що існують, перебувати в одній системі разом з іншими знаннями” [12, с. 267].

Встановлення зв’язку негармонійної архітектоніки людського розуму з деструктивними процесами в суспільстві – з насильством, а його гармонійної архітектоніки з конструктивними суспільними процесами, які для зручності можна назвати „силою”, сприяє „вирішенню окремих завдань, пов’язаних між собою для людської думки аксіомою реальності світу” [6, с. 232].

Людський розум з його архітектонікою є „центральною комплексом”, що обумовлює „структури подій”, а також структури і оптимальність соціальних інститутів, в межах яких вони відбуваються. Людський розум творить „центральні події”, пов’язані з усіма іншими подіями „проміжними ланками, сумісними одна з одною в просторово-часовому відношенні” [18, с. 503]. Роль проміжних ланок виконують „пасіонарні поля”, структура і напруженість яких обумовлюються „біохімічною енергією” [8, с. 544] та архітектонікою людського розуму. В суспільних відносинах біохімічна енергія проявляється у вигляді „психосоціальної енергії” [20, с. 37], яку ми називаємо виявом людської волі, та корегується соціальними інститутами. Між окремою соціальною одиницею – носієм психосоціальної енергії і соціальним інститутом, в якому функціонує ієрархізована згідно, знову ж таки, з архітектонікою людського розуму сукупність носіїв психосоціальної енергії, встановлюється двосторонній зв’язок, виникає система – „ціле, що підтримує своє існування і виконує певні функції завдяки взаємодії між його частинами” [15, с. 22].

„Пасіонарні поля” формуються на базі біохімічної енергії, яка трансформується у „психосоціальну енергію” згідно з архітектонікою розуму людини і під впливом соціальних інститутів, що мають інтегральну архітектоніку і самі формуються на основі суми множини архітектонік (соціальної суми) носіїв психосоціальної енергії. „Пасіонарні поля” мають власну структуру, рівень напруженості, просторово-часову орієнтацію. Їх сума складає соціальну дію – синтез цілей, моделей організації ресурсів для досягнення цих цілей та необхідні ресурси. Архітектоніка

людського розуму, відбиваючись в структурі „пасіонарних полів” та соціальної дії, що виникає внаслідок їх суми, обумовлює оптимальність або неоптимальність соціальних інститутів – їх конструктивність і деструктивність, тобто дії, які ми кваліфікуємо, відповідно, як „силу” чи „наси́льство”.

Архітектоніка кожного людського розуму має індивідуальні особливості, які визначають індивідуальність людини. Відповідно, кожен варіант негармонійної архітектоніки людського розуму і його прояви у вигляді насильства також має власні неповторні форми. Маючи різноманітні форми прояву, насильство як таке розпізнається дуже просто, бо про нього красномовно свідчать втрати ресурсів у найширшому розумінні. Негармонійна архітектоніка людського розуму в будь-яких варіантах в тій чи іншій мірі піддає руйнації „генетичні імперативи” як абсолютно жорстко задані програми” [21, с. 37], є основою „дегенеративного розуміння речей” і „принципово ігнорує різницю між причинами”, роблячи „універсум причинно-наслідкових і цільових зв’язків пласким... Пласке уявлення про світ супроводжується агресивним прагненням нав’язати його іншим”, відкидає „принцип абсолютної різниці між добром і злом, істиною і брехнею” [1, с. 264] і складає підґрунтя дегенеративного мислення, яке в різному ступені, але впливає на кожну людину. Негармонійна архітектоніка людського розуму і породжене нею дегенеративне мислення створюють „фальшиве гучання, яке пронизує цей світ”, схиляють „індивідуальну волю” до „власної загибелі через помилки у виборі” [11, с. 378].

Критичний аналіз здатен виявити елементи, що спотворюють природну архітектоніку людського розуму і вироблені на цій хибній основі цілі суспільного розвитку, що не є корисними для суспільства, а також діючі неоптимальні моделі організації ресурсів, що втілюються в соціальних інститутах, і запобігти втратам ресурсів. Саме тому „критичний розум – єдина відома на сьогодні альтернатива насильству” [17, с. 318].

Ієрархія взаємозалежності складових (мета, ресурси та модель організації ресурсів), що в синтезі породжують суспільну дію (силу чи насильство), формується згідно з архітектонічною природою людського розуму і має, відповідно, гармонійну структуру, що функціонує відповідно до конструктивних (творящих) основ, або спотворену структуру, що функціонує згідно з деструктивними (дегенеративними) основами. Спотворена архітектоніка людського розуму породжує нечітко сформовані цілі і ресурсовтратні моделі організації ресурсів. Вона є підґрунтям масштабних дисфункцій системоутворюючих соціальних інститутів, породжує „невідповідність наукової, концептуальної картини світу”, призводить до „помилки практичного гатунку”, а також відновлюється в „епістемологічній шизофренії”, яка „лежить в основі

багатьох історичних поразок” [22, с.7] і тому це робить насильство фундаментальною загрозою для особистості, суспільства і держави – для національної безпеки.

Архітектонічна природа людського розуму є наріжним каменем інституціоналізації суспільства. Вона набувала свого розвитку разом з інституціоналізацією, сприяла їй і водночас ставала досконалішою завдяки інституціоналізації. Ми не можемо думати про людський розум „поза можливістю його зв'язку з іншими предметами”. Щоб пізнати його, ми маємо „конче пізнати його властивості внутрішні”, тобто його архітектуру, згідно з якою відбувається „взаємне розташування предметів”, „утворюється стан речей” і „структура стану речей” [7, 26]. „Головна функція соціальних інститутів полягає в адекватному реагуванні на пасіонарні поля, що виникають внаслідок взаємодії окремих особистостей, а також стабілізації суспільних відносин з метою запобігання втрат і розпорошення ресурсів суспільства” [25, с. 48].

Архітектура людського розуму, спотворена обтяженою спадковістю або ж деструктивним соціокультурним впливом, чи то внаслідок впливу обох цих чинників у певній композиції, продукує цілі суспільного розвитку, суспільна корисність яких є сумнівною, із застосуванням для їх досягнення неоптимальних (ресурсовтратних) моделей організації суспільних ресурсів, які втілюються у насильницьких діях соціальних інститутів, в першу чергу – в діяльності держави як системоутворюючого соціального інституту, який має право легітимного насильства. „Насильство виступає як руйнівна за природою дія, що входить до негативної частини людської практики, ...яка може бути скерована на освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів, але із значними незворотними втратами ресурсів, іноді взагалі на межі і навіть за межею доцільності суспільно-політичної дії” [24, с. 124].

Насильство – суспільно-політична дія, породжена спотвореною архітектонікою людського розуму і реалізована через соціальні інститути, має ознаки, які характеризують її як фундаментальну загрозу національній безпеці: 1) нездатність до творячої цілеспрямованої дії (до досягнення суспільно корисної мети) в межах позитивної людської практики; 2) амбівалентність мотивів діяльності; 3) постійну високу потенційну здатність до конфлікту, до безкомпромісних рішень і, відповідно, їх жорсткої реалізації (до втрати суспільних ресурсів); 4) функціонування моделі організації ресурсів насильства на межі чи в стані дисбалансу; 5) несприйняття моделлю організації ресурсів насильства і його ресурсами динамічних трансформацій і перетворень в межах позитивної людської практики [26, с. 194].

В інформаційну добу перетворення людства на єдину глобальну силу супроводжує постійний руйнівний тиск насильства. Воно виникає на ґрунті суспільних негараздів, посилених генетичними вадами

архітекτονіки людського розуму і в умовах, коли в суспільстві провідну роль відіграє продукт інтелектуальної діяльності, може виникати і набирати глобальних масштабів внаслідок хибного технічного рішення. Розвиток зв'язку, центрів управління, вироблення і поширення інформації висувають питання про ймовірність виникнення інформаційного тоталітаризму і тероризму через акт „включення – виключення”. Виникнення можливості жорсткого управління і зростання ступеня його жорсткості до рівня тотального контролю над поведінкою і свідомістю окремої людини і цілих соціумів актуалізує питання про створення противаг жорсткому управлінню. Однією з таких противаг може бути „силова” картина світу. Вона має формуватися згідно з гармонійною архітектонікою людського розуму при головних завданнях: 1) максимально повне висвітлення втрат ресурсів внаслідок насильницьких дій соціальних інститутів; 2) визначення хибних цілей розвитку суспільства; 3) визначення неоптимальних моделей організації його ресурсів; 4) висвітлення негармонійних елементів архітекτονіки людського розуму як першопричини насильства.

В якості висновку можна зазначити, що **насильство є наслідком спотвореної архітекτονіки людського розуму, що втілюється в деструктивних діях соціальних інститутів, має різні форми і здатне охоплювати окремі особистості, суспільство і державу, становлячи фундаментальну загрозу національній безпеці.**

Література:

1. Антипенко Л. Г. Параллельным курсом: „черные технологии” терроризма и „черные технологии” в формировании исторического сознания. / Терроризм – угроза человечеству в XXI веке. – М.: Институт востоковедения РАН, Издательство „Крафт+”, 2003. – С. 255 - 265.
2. Архитектоника. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – 624 с.
3. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект. / „Політичний менеджмент”. Український науковий журнал. 2005, №5 (14). – С. 161 - 168.
4. Вебер, Макс. Політичні спільноти і господарство. / Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 87 - 103.
5. Вебер, Макс. Про деякі категорії соціології розуміння. / Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 104 - 156.
6. Вернадский В. И. Кристаллография. Избранные труды. – М.: Наука, 1988. – 344 с.
7. Вітгенштейн, Людвіг. Tractatus Logico-Philosophicus. Tractatus

Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – С. 5 - 86.

8. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2005. – 548 с.

9. Диалектика процесса познания. / Под ред. М. Н. Алексеева, А. М. Коршунова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 367 с.

10. Ильин В. В. Политическая антропология. / Под ред. В. В. Ильина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 254 с.

11. Иррационалистическая философия XIX века. Шопенгауэр Артур. / Хрестоматия по философии: Учебное пособие для высших учебных заведений. Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – С. 363 - 383.

12. Кант, Иммануїл. Критика чистого розуму. – Симферополь: „Реноме”, 2003. – 464 с.

13. Кант, Иммануїл. О применении телеологических принципов в философии. / Соч. в 6-ти т., Т. 5 / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса. – М.: Мысль, 1966. – 564 с.

14. Клонингер С. Теории личности: познание человека. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 720с.

15. О’Коннор Джозеф, Мак-Дермотт Ян. Искусство системного мышления. Творческий подход к решению проблем и его основные стратегии. Пер. с англ. – К.: „София”, 2001. – 304 с.

16. Політична реклама блоку НДП, 1-й Національний канал. – 9.02.2006.

17. Поппер К. Разум или революция? / Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. / Сост. Д. Г. Лахути и др.; пер. с англ. Д. Г. Лахути; вступ. ст. и общ. ред. В. Н. Садовского. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 464 с.

18. Рассел, Бертран. Человеческое познание: Его сфера и границы: Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с.

19. Совет Европы поддерживает Россию. Крымская правда. Общественно-политическая независимая русская газета Украины. – 23.06.2004. – №115 (23490).

20. Сорокин П. А. Общая социология. / Человек. Цивилизация. Общество. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – С. 25 - 220.

21. Уилсон, Роберт А. Психология эволюции. Перевод с англ. – К.: „Janus books”, 1998, СПб.: „Экслибрис”, 2002. – 304 с.

22. Фурсов А. И. Серия изданий: Мир. Хаос. Порядок. Введение в серию. / Дехийо Л. Хрупкий баланс: четыре столетия борьбы за господство в Европе. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2005. – С. 6 - 26.

23. Шаблінський І. І. „Агресія” і „наси́льство” – поняття не тотожні. / „Політичний менеджмент”. Український науковий журнал. 2004, №5 (8). – С. 82 - 91.

24. **Шаблінський І. І.** Розуміння сили. / „Політичний менеджмент”. Український науковий журнал. 2003. – №1 (1). – С. 120 - 127.
25. **Шаблінський І. І.** Розуміння сили в контексті національної безпеки. / К.: Стратегічна панорама. – Щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – №3, 2005. – С. 46 - 50.
26. **Шаблінський І. І.** Розуміння сили. Нова філософія сили. – Севастополь: СВМІ ім. П. С. Нахімова, 2004. – 215 с.
27. **Шестаков В.** Террор – мировая война. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 320 с.

Законодавчі аспекти управління національною безпекою за рубежом

Артем Біденко,
аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

Стаття є частиною дослідження автора щодо вад українського законодавства у сфері управління національною безпекою. Вивчення документів західних країн свідчить, що рецепти вирішення цієї проблеми є, існують і відповідні механізми. Аналіз форм правління, подібних до української, також дає можливість моделювати відповідні рішення. Пропонується перелік питань, які необхідно вирішити Україні для уникнення потенційних загроз.

Для кращого розуміння шляху, який мають подолати українські законодавці у сфері забезпечення національної безпеки, варто ознайомитися з практикою іноземних держав, особливо тих, які вже встановили чіткі стандарти захисту своєї національної безпеки, і досвідом яких може скористуватися Україна.

Нині в українській і російській науковій літературі відбуваються гострі дискусії щодо суті національної безпеки, змісту основних загроз та реакції на них. Однак дуже мало комплексних досліджень з проблематики управління системою національної безпеки та її елементами. Хоча існують праці, які висвітлюють окремі аспекти означеної теми (М. Безруков, О. Белов, О. Гончаренко, А. Кокошин, В. Мірошніченко, Н. Нижник, В. Паламарчук).

Брак уваги до аналізу системи управління, що склалася у нас, часто не дозволяє реалізувати вже поставлені завдання національної безпеки на рівні держави. Та й самі завдання часом формулюються без врахування структурних можливостей української вертикалі влади, без аналізу ризиків і пріоритетів. В результаті українське законодавство у сфері національної безпеки, яке відображає суперечки про її сутність і перспективи, також має багато хиб. Якщо сказати простіше, то вхід у систему, вихід, внутрішні процеси та очікуваний результат не збігаються

з ряду параметрів, що призводить до часткового колапсу і неможливості не тільки швидко і ефективно реагувати на загрози, але й забезпечувати суспільство та органи влади необхідною інформацією. Звичайно, суть проблеми не тільки в самому законодавстві, але саме в ньому найочевиднішими стають прорахунки, яких допустилися при імплементації рішень про створення системи національної безпеки.

Мета цієї розвідки – на прикладі інших країн проаналізувати на законодавчому рівні конкретні обриси, розміщення і взаємодію елементів національної безпеки, їх вертикальні і горизонтальні залежності, форми зв'язків та їх можливості, порівняти з деякими міжнародними стандартами й запропонувати деякі рекомендації, які можна було б використовувати в законодавчій діяльності.

Завдання дослідження – не тільки зрозуміти організаційну структуру системи управління національною безпекою за кордоном та виявити її особливості, а й звернути увагу на рішення, які вже виправдали себе в інших країнах і могли б використовуватися в українських реаліях.

Новизна роботи полягає в системному погляді на функціонування інститутів, що безпосередньо відповідають за координацію систем національної безпеки і можуть брати на себе відповідні повноваження в кризові періоди.

Один з прикладів ефективної організації системи національної безпеки демонструють Сполучені Штати Америки, де Рада національної безпеки стала прикладом для урядів багатьох країн.

В США основоположним документом у сфері захисту національної безпеки є Закон про національну безпеку 1947 року (National Security Act of 1947), який, на відміну від українських відповідників, менше опікується питаннями термінологічними, а більше – організаційними. В цьому документі немає визначень поняття „національна безпека” і навіть „загрози національній безпеці”, серед дефініцій – лише поняття „розвідка”, „підрозділ”, „керівник” тощо. Сенса, який вкладається в термін „національна безпека”, на думку американців, постійно змінюється, і тому, залежно від політичної кон'юнктури, пропонується те чи інше бачення загроз та інтересів у зверненнях президента США чи спеціально розроблених документах. Наприклад, принциповим для політики Дж. Буша-молодшого став документ „Стратегія національної безпеки США” (вересень 2002 року), в якому було визначено основні напрями роботи Білого дому. Мав відповідну стратегію і Б. Клінтон, яка також пропонувала політичний погляд на проблеми безпеки. Саме до таких документів найближче стоять українські законодавчі акти, пропонуючи, по суті, декларативні цілі та терміни.

Однак законів, подібних до тих, що діють в США, в Україні й досі не

ухвалено. Так, в американському Законі про національну безпеку перший розділ присвячено координації національної безпеки – тобто управлінню цією системою. Відповідні підрозділи називаються: „Рада національної безпеки”, „Керівник Центральної розвідки”, „Центральне розвідувальне управління”, „Рада безпеки національних ресурсів”, „Щорічна доповідь з розвідки” тощо. Як бачимо, тут немає чіткого розподілу на суб’єкти і об’єкти (бо це й не принципово), натомість розписано як елементи в системі національної безпеки, так і їх функції та механізми керування ними. Отже, підхід є суто системним, в якому всі частини (чи то Рада нацбезпеки, чи то доповідь ЦРУ) є рівноцінно важливими і незамінними. Варто звернути увагу й на розподіл повноважень у сфері національної безпеки – повністю питання контролю і координації не віддано жодному органу, відповідальність перед президентом, парламентом несуть усі інституції, зазначені в цьому розділі.

Функції Ради національної безпеки (National Security Council) – „надавати поради президентові щодо внутрішньої, міжнародної та воєнної політики, які належать до сфери національної безпеки, а також сприяти ефективній кооперації військових служб та управлінь в уряді щодо питань національної безпеки”. У законі (а він у кілька разів більший за український відповідник) дуже чітко розписано структуру РНБ, функції та відповідальність кожного з відділів, причому йдеться про досить конкретні визначення.

Ось, наприклад, функції Комітету з міжнародної розвідки, створеного в рамках РНБ: а) ідентифікувати розвідувальні заходи, необхідні для того, щоби президент виконував свої обов’язки у сфері національної безпеки; б) розробляти пріоритети (в тому числі фінансові) щодо програм, проектів та заходів для виконання цих обов’язків президента; в) розробляти політику, пов’язану з координуванням розвідки: аналізувати відповідні ролі та місії для суб’єктів розвідки, а також вказувати на відповідні цілі для збирання розвідувальної інформації.

Для виконання цих функцій комітет: а) розробляє щорічний огляд інтересів національної безпеки США; б) щороку, а також коли це необхідно РНБ, ідентифікує розвідувальну інформацію та встановлює пріоритети щодо її збирання й аналізу; в) розробляє щорічний огляд суб’єктів розвідки з метою визначення успішної їх діяльності і збирання, аналізу та передачі інформації.

Детально розписані й функції та завдання Комітету транснаціональних загроз, який визначає ці загрози, розробляє відповідну стратегію, здійснює моніторинг її імплементації. Так само детально визначено функції й інших комітетів, відділів, їх керівників тощо.

Як бачимо, попри те, що Рада національної безпеки законодавчо є лише „радником” президента США, її функції можна однозначно назвати координуючими, а також такими, що допомагають президентові

контролювати підлеглі йому управління. Тут недоцільно аналізувати ефективність діяльності РНБ США, однак рівень юридичної чіткості та однозначності в основному законі з питань національної безпеки дозволяє говорити про залежність системи лише від політичних моментів та людського фактора: правильно обраних пріоритетів, правильно призначених керівників. Перехресної відповідальності, а тим більше – безвідповідальності не спостерігається.

Цікавий досвід регулювання системи управління національною безпекою бачимо в Туреччині. Ще 1933 року в цій країні було створено Генеральний секретаріат Головної ради з оборони (Supreme Defense Council General Secretariat) – зародка нинішньої Ради національної безпеки, яка від того часу зазнавала серйозних змін. І кожна реформа системи супроводжувалася відповідними нормативними актами.

Так, 1933 року цей орган було створено президентським указом, який набув силу закону. В обов'язки Головної ради з оборони входила підготовка „політики національної оборони”, національна мобілізація тощо. Відтоді й до 2004 року РНБ Туреччини була головним органом впливу військових на державну політику. Навіть після Другої світової війни, а саме 1949 року, було промудрено закон, аналогічний документові 1933 року, а з 1961 року цей орган став конституційним, одержавши назву Рада національної безпеки. 11 грудня 1962 року було ухвалено закон №129, яким було остаточно затверджено структуру РНБ і генерального секретаріату, а також було надано їй право визначати внутрішню, зовнішню та оборонну політику. Військові Туреччини взяли країну під свій контроль, легітимізувавши його на законодавчому рівні.

Певні зміни в статусі РНБ відбулися 1980 року в результаті військового перевороту. Так, 12 вересня того ж року було створено Раду національної безпеки (це був не конституційний орган, а аналог революційного директорату), яка складалася з п'яти членів і, по суті, була виконавчим органом влади. Її керівником став генерал Еврен, пізніше визнаний главою держави. Через десять днів РНБ призначила новий уряд й висунула перед Консультативною асамблеєю завдання розробити конституцію, яка б заклала основи Третьої республіки в Туреччині.

У своєму нинішньому статусі РНБ Туреччини було сформовано законом №2945 від 9 листопада 1983 року відповідно до конституції 1982 року. Саме ця конституція визначила, що головує в РНБ президент, до неї входять також прем'єр-міністр, начальник генерального штабу, міністр оборони, міністр внутрішніх справ, міністр зовнішніх справ, начальник наземних військ, начальник морських військ, начальник повітряних військ та генеральний начальник жандармерії. При необхідності на засідання РНБ можуть запрошуватися й інші посадовці. Було введено посаду генерального секретаря РНБ, хоча він на засіданнях не має права голосу. Порядок денний засідань РНБ готує президент

країни. Рішення ухвалюються більшістю голосів, вони мають рекомендаційний характер для уряду.

Втім, РНБ залишалася вкрай мілітаризованою структурою, навіть будучи консультативним органом. Коло її повноважень було надзвичайно широким. По суті, це був орган, який продовжував визначати державну політику з великої кількості питань. Це не задовольняло Європейський Союз і деякі політичні сили всередині країни, тому з середини 1980-х років розпочався процес демілітаризації РНБ. В липні 2004 року парламент ухвалив низку законів, які зменшили роль військових у житті країни, в тому числі й в РНБ. Цей орган перестав бути частиною виконавчої гілки влади і реально перетворився на її секретаріат, адміністрацію. Згідно з цією реформою, вперше за всю історію РНБ її секретаріат очолила цивільна особа – професійний дипломат Алпоган. Очевидно, що взірцем тут стала американська РНБ, але досвід роботи РНБ в якості авторитарного органу є показовим.

Інший цікавий для України приклад – система управління національною безпекою в Польщі. Польським відповідником РНБОУ є Рада національної безпеки (Rada Bezpieczeństwa Narodowego), створена відповідно до Статті 135 Конституції Республіки Польща: „Дорадчим органом Президента РП з питань зовнішньої і внутрішньої національної безпеки є РНБ”. В рамках РНБ створено Бюро національної безпеки (БНБ), яке виконує функції секретаріату Ради, тобто організовує її роботу й оцінює ситуацію.

РНБ Польщі, до якої входять не тільки представники уряду, але й маршалки сенату і сейму, опікується такими питаннями: визначення основних засад національної безпеки, принципів і засад міжнародної політики, принципів розвитку збройних сил, проблем внутрішньої безпеки, загроз внутрішній безпеці і засобів протидії їм. Однак ці функції та завдання залишаються законодавчо не розписаними. Але цьому є пояснення: Рада нацбезпеки справді відіграє лише дорадчу роль. Так, в Стратегії національної безпеки Республіки Польща (8 вересня 2003 року) взагалі не згадано такі інституції, як РНБ чи БНБ. Цікаво те, що Рада національної безпеки, конституційний орган, навіть в реальному житті виступає лише як комісія найвищих посадовців держави з питань державної безпеки. Натомість її „апарат” – Бюро національної безпеки (нині його очолює Є. Бар), засноване 2002 року, реально набуває рис „державного аналітичного центру” (think tank), який, згідно з указом президента РП від 17 грудня 2004 року „Про питання організації Бюро національної безпеки”, забезпечує президента інформацією та сприяє тому, щоб президент міг повноцінно виконувати свої конституційні функції з питань безпеки і оборони. Детально ж завдання БНБ розписані стосовно його відділів: кабінету директора БНБ, департаменту керівництва президента РП збройними силами, департаменту

обслуговування Ради національної безпеки, відділу аналізу, відділу управління в умовах кризи. Кожна структура виконує свої чітко окреслені функції. Так, Кабінет директора БНБ забезпечує: організаційне обслуговування керівництва Бюро; співпрацю з урядом з питань безпеки; організацію міжнародних зв'язків Бюро; організацію надходження інформації до Бюро тощо.

На жаль, відкритої інформації про діяльність відділу управління в умовах кризи немає, однак його наявність вже свідчить про реалістичний підхід поляків до потенційних загроз національній безпеці.

Як бачимо, президентським указом закріплено досить чітку структуру та визначено функції департаментів БНБ. Відповідно забезпечується й відповідальність (в тому числі адміністративна) за ухвалені рішення та забезпечується чітка послідовність роботи.

В Україні ж ані Закон про РНБОУ, ані укази президентів не встановлюють структуру цього органу (є лише згадки про надання штатного розкладу і списку відділів), і навіть Секретар РНБОУ має широкі повноваження: координує, збирає, організовує.

Приклад Польщі цікавий нам і тим, що на конституційному рівні надвідомчий орган, який управляє системою безпеки, є досить слабким і відіграє роль дорадчого, консультативного. Однак на практиці апарат цього органу – Бюро національної безпеки – створений та функціонує для підтримки президента, і, відповідно, має дуже чітко окреслені повноваження. Те, що в Польщі немає закону, як у США, не завадило створити ефективну систему, в якій президент і уряд відповідають за національну безпеку (згідно з конституцією), але БНБ і РНБ забезпечують координацію дій та загальне управління цією системою.

Ще один приклад створення ефективної системи управління національною безпекою бачимо у Великій Британії. Ця типово парламентська держава випрацювала власний тип управління безпекою, який дуже відрізняється від тих, що діють у країнах з сильною президентською владою. Його суть – у розпорошенні завдань і функцій, а також відповідальності по різних структурах і управліннях. Причому існує значна кількість надвідомчих рад і комітетів, які не перетинаються одне з одним, але забезпечують загальне функціонування системи національної безпеки. Очевидно, одна з причин цього – багатовікова історія англійського парламентаризму, протягом якої вдалося випрацювати ефективні зв'язки і формули.

У Великій Британії система управління національною безпекою має назву „механізми національної безпеки” або „механізми національної розвідки” (National Security Machinery or National Intelligence Machinery) [1]. Прем'єр-міністр країни відповідає за весь механізм безпеки. В цьому його дорадником є координатор з питань безпеки і розвідки, який координує діяльність різних агенцій. Міністри відповідають за безпеку

Законодавчі аспекти управління національною безпекою в зарубіжних країнах

Артем Біденко

у своїх секторах.

Існують окремі структури для координації безпеки в різних галузях. Так, для захисту інформаційних баз даних 1999 року створено Центр з координації безпеки національної інфраструктури (National Infrastructure Security Coordination Centre) – для проведення міжвідомчих заходів з мінімізації загроз національній інформаційній інфраструктурі. В парламенті функціонує комітет з розвідки та безпеки, який вивчає діяльність адміністрації та витрати відповідних управлінь. Цей комітет щороку подає доповіді прем'єр-міністру, а також забезпечує доповіді ad hoc. Існує також міністерський комітет з розвідувальних служб (Ministerial Committee on the Intelligence Services (IS)), який очолюється прем'єр-міністром і є однією з найвищих рад з питань безпеки та розвідки, котра має право контролювати виконання рішень відповідними управліннями.

Не менш поважаним є Офіційний комітет Кабінету міністрів з питань безпеки (Cabinet Official Committee on Security (SO)), який контролює діяльність спецслужб, встановлює пріоритети національної безпеки, розподіляє їх між відомствами й управліннями, а також надає інформацію і поради міністру Кабінету міністрів, що відповідає за внутрішню безпеку країни. До цього комітету входять керівники Скарбниці, МЗС, МВС, Міністерства оборони та інші посадовці.

Нарешті, Комітет з розвідки і безпеки (The Intelligence and Security Committee (ISC)), до якого входять дев'ять парламентарів за призначенням прем'єр-міністра після консультацій з лідером опозиції. Цей комітет контролює витрати й результати роботи спецслужб та інших структур, відповідальних за безпеку. Щороку комітет подає доповіді прем'єр-міністру, а той передає доповідь парламенту.

Вся ця складна система регулюється масою законодавчих актів, найголовнішими з яких є Закон про Службу безпеки 1987 року та Закон про служби розвідки 1994 року. Ці та інші документи складені в англосаксонській манері, яка існує і в законодавстві США: мінімум термінологічних суперечностей, максимум конкретики щодо завдань, функцій і відповідальності.

Відтак, у Великій Британії немає єдиного координуючого та контролюючого органу в системі управління національною безпекою, але всі завдання вирішуються ефективно і послідовно завдяки чіткому розподілу обов'язків.

Як бачимо, в світі існує чимало варіантів ефективної системи управління національною безпекою. Роль РНБ залежить переважно від форми правління. Так, президентські республіки делегують більше повноважень цьому координуючому органу (а воєнізовані та авторитарні режими – навіть надмір повноважень), тоді як парламентські республіки часто розмивають саме поняття єдиної ради національної безпеки. Іноді

для вирішення відповідних проблеми необхідно мінімум „витрат” (160 чоловік апарату РНБ США), а іноді – навпаки, створюється складний бюрократичний апарат, який розростається за законами Паркінсона (Велика Британія). Україна ж поки не змогла визначитися, яку схему необхідно реалізовувати їй, і тому на юридичному рівні використовує досить загальні та неконкретні настанови. Як стверджує експерт Центру конфліктології Британської військової академії Дж. Шер, „Україна успадкувала не лише органи безпеки СРСР, але й культуру управління... Управлінська практика в більшості країн – членів НАТО кардинально відрізняється... Багато ініціатив започатковується та виконується комітетами на проміжному рівні, що за своєю структурою є цивільно-військовими чи міжвідомчими з доступом до всієї інформації в межах їх компетенції. В результаті вибудовується прозоре співробітництво між ідеями знизу та директивами згори. Такий принцип прийняття рішень допомагає долати інституційні бар'єри та з'єднувати структури” [7]. Очевидно, саме до такого ідеалу сьогодні необхідно прямувати вітчизняній сфері безпеки.

А рецепти вже пропонувалися неодноразово – багатьма знаними українськими та зарубіжними фахівцями [2]. Можна лише узагальнити їх в такому порядку:

- Україна потребує чіткої ієрархії інститутів національної безпеки та законодавчих актів, потребує визначення та регламентації повноважень Ради національної безпеки і оборони України;
- саме розуміння національної безпеки і системи управління нею має змінитися: годі шукати точних визначень для плінних процесів, необхідно навчитися управляти ними – для цього необхідно створити ефективні механізми та визначити відповідальність;
- необхідно визначити загрози національним інтересам, з'ясувати пріоритети та розподілити обов'язки між державними управліннями.

Отже, найважливішими завданнями на порядку денному управління національною безпекою має стати зміна в ставленні до національної безпеки як до широкого кола питань, зміна ставлення до РНБОУ як до політичного органу та зміна до системи стримувань і противаг як до вигадки західних демократів. Україна потребує обмеження повноважень РНБОУ, визначення її статусу (центр рішень чи консультативний орган?), забезпечення відповідальності і чіткої структури управління. Тільки в цьому випадку зможемо говорити про ефективне вирішення проблем, які постають з виникненням загрози національним інтересам.

Література:

1. National Intelligence Machinery. – Available from <http://www.tso.co.uk/bookshop>.

**Законодавчі аспекти управління національною безпекою
в зарубіжних країнах**

Артем Біденко

2. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції національної безпеки України. – К.: НІСД, Серія „Національна безпека”. – 2001. – Випуск 4.

3. Горбулін В. П., Белов О. Ф., Лисицин Е. М. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України. // Стратегічна панорама. – 1999. – №3. – С. 12 - 19.

4. Лисицин Э., Джангузин Р., Гончаренко А. Гражданский контроль и система национальной безопасности Украины. // Зеркало недели. – №35 (410). – 2002. – 14 - 20 сентября.

5. Мирошниченко В. М. Организация управления и обеспечение национальной безопасности Российской Федерации. – М.: Издательство „Экзамен”, 2002. – 256 с.

6. Рахманин С. Административный тупик. // Зеркало недели. – № 10 (538). – 2005. – 19 - 25 марта.

7. Шер Дж. Військова та безпекова реформа в Україні: західний погляд. // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2.

Корупція у суспільстві, що тансформується

Соціологічний аналіз

Андрій Бова,

кандидат соціологічних наук,

начальник відділу

Державного науково-дослідного інституту

МВС України

Явище корупції привертає пильну увагу політиків, журналістів, науковців, представників правоохоронних органів, усієї громадськості. Існує чимало економічних та політологічних підходів до пояснення механізмів зловживання владою, використання з вигодою посадового становища, підкупу чиновників [див.: 1; 2]¹. У цій публікації робиться наголос на провідній ролі неформальних зв'язків (соціальному капіталі) у відтворенні корупційних практик в соціальному житті України [див.: 3 – 5].

Трансформаційні процеси, що розгорнулись у багатьох постсоціалістичних країнах, характеризуються, зокрема, поширенням на їх теренах корупції. Соціальну основу цього явища складають неформальні зв'язки, які не втратили своєї сили з часів горезвісного блату – своєрідної форми міжособистісної комунікації, котра компенсувала вади офіційної системи управління та функціонування соціальних інститутів. Неформальний соціальний капітал у вигляді знайомств, родинних і дружніх зв'язків (вони передбачають високий рівень довіри всередині мережі й майже повну недовіру до інших членів суспільства) був важливим ресурсом у радянській перерозподільчій економіці. Неформальні відносини передбачають певний взаємний обмін послугами у межах неофіційних норм, що конкурують з правом і діють у відносно замкнених соціальних мережах. У випадку протиправної діяльності таких мереж соціальний капітал набуває вже негативного

¹ Складена 2002 року за участі автора бібліографія з теми корупції включала близько 700 статей і монографій російською та українською мовами.

забарвлення.

Метою цієї праці є окреслення в загальному вигляді стану і тенденцій корупції в суспільстві, що трансформується. Важливим джерелом інформації про поширеність корупції в країні є її суб'єктивні оцінки. В Україні було проведено кілька обстежень громадської думки з цієї проблеми (Київський міжнародний інститут соціології, Центр соціальних експертиз і прогнозів, Центр соціального прогнозування, центр „Соціальний моніторинг”, центр „Академія”, Інститут досліджень регіонального розвитку України, коаліція організацій „Громадяни за прозоре суспільство”, Міжнародна фундація виборчих систем). З середини 1990-х років корупція в країні вивчається в межах крос-національних соціологічних досліджень (опитування експертів, підприємців, населення, а також складання інтегральних рейтингів корупції на підставі математичного узагальнення даних), ряд з яких має моніторинговий характер.

У цій публікації при аналізі ми віддаємо перевагу результатам деяких крос-національних обстежень громадської думки підприємців та населення, які проживають у країні, а не опитуванням невеликої кількості експертів та інтегральним рейтингом корупції, що складаються для кожної країни за неоднаковою кількістю різних досліджень. Порівняння даних в різних країнах можливе лише в межах проектів, здійснених за єдиною методикою у певному регіоні, адже навіть показники, одержані в одній країні різними дослідниками, можуть не співпадати. Слід також зауважити, що в опитуваннях респонденти з різних країн можуть мати різний ступінь „самоконтролю” та „відвертості” з інтерв'юером, а, отже, навіть широка громадська думка не завжди точно віддзеркалює стан корупції, а фіксує лише загальні тенденції.

Відомі історики, економісти і соціологи — М. Джилас, О. Зінов'єв, М. Восленський, О. Шкаратан, Т. Заславська, Р. Ривкіна, Є. Стариков, В. Радаєв, Г. Попов — мають багато спільного в поглядах на фактичні владні відносини: клієнтарна ієрархія в колишньому СРСР сприяла виникненню стійких міжособистісних відносин, цінностей і конвенцій, що легітимізують (визнають) вигідність приналежності до формальних корпорацій і неформальних мереж, як регламентували доступ до „дарунків” редистрибутивної системи. У верхніх стратах існував високий рівень соціальної солідарності, завдяки якій правлячі групи забезпечували монолітність своїх лав, виникала кругова порука тощо.

Цінність неформального соціального капіталу значно зросла під час номенклатурної приватизації. Так, у багатьох країнах СНД внаслідок обміну права на управління державною власністю на право володіння нею утворилося кілька впливових політико-економічних груп. Наступним кроком новоявлених політико-економічних угруповань стало намагання привласнити функції державних інститутів та подальше скуповування

економіки. Звичайно, у різних транзитивних суспільствах ці процеси мали свої особливості, позаяк у науковій літературі для позначення аспектів політико-економічних змін, характеристики тіньового перерозподілу власності певними суб'єктами (компаніями приватного сектора, політиками, політико-економічними групами) та збагачення почали вживатися такі терміни, як „капіталізм приятелів”, „мафіозний або бандитський капіталізм”, „скупка або захоплення держави” (State Capture), „клептократія”, „номенклатурна олігархія”, „плутократія”, „бандократія”, „бюрократично-олігархічна держава” тощо.

За результатами широкомасштабного „Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств”, здійсненого Світовим банком та ЄБРР, Україна 1999 року помітно вирізнялася серед інших посткомуністичних країн масштабами: захоплення держави – ступенем використання суб'єктами (окремими особами, компаніями приватного сектора й навіть політиками) практики незаконних і непрозорих виплат посадовим особам з метою впливу на процес формування державними інститутами законів, указів і положень; адміністративної корупції – ступенем використання фірмами практики незаконних та непрозорих виплат посадовим особам з метою забезпечити „скоректоване” виконання чинних норм і положень, які запроваджувалися державою і впливали на діяльність фірм (так званий „хабар-податок”); впливу – міри, в якій фірми здатні впливати на формування державними інститутами законів, указів і положень без використання незаконних і непрозорих „приватних виплат посадовим особам” (таблиця 1) [6; 7]².

1999 року в Україні, зокрема, налічувалося 17,9 % фірм-„скупниць”, що надавали незаконні платежі державним чиновникам з метою впливу на зміст нових нормативно-правових актів, 2002 року було 15,3 % таких компаній (відповідні середні значення 1999 року по 24 КІЕ становлять 17,3 %, 2002 року по 26 КІЕ – 22,1 %). 1999 року середні сукупні суми хабарів від виручки фірми складали 4,4 % (середнє значення по 24 КІЕ – 2,9 %), 2002 року – 2,2 % (середнє значення по 26 КІЕ – 1,6 %). В Україні 1999 року 14 % фірм використовували альтернативні шляхи впливу на законодавчу та виконавчу владу без сплати додаткових платежів (загалом по 22 КІЕ налічувалося 6 % впливових фірм). 1999 року 32 % опитаних бізнесменів безпосередньо відчували на діяльності своєї фірми практику „купівлі” законів, указів, судових рішень за цивільними та кримінальними справами, нормативних актів Національного банку, нелегальних внесків до політичних партій; 2002 року – 18 % (відповідні значення для 22 КІЕ 1999 року склали 20 %,

² Окремі дані розраховані самостійно на підставі інформаційної бази опитування: info.worldbank.org/governance/beeps/ та info.worldbank.org/governance/beep2002/

Корупція у суспільстві, що трансформується

Андрій Бова

для 26 КІЕ 2002 року – 24 %).

Таблиця 1

Характеристика адміністративної корупції
та захоплення держави
(1999, 2002 рр.)

Крайна Деякі прояви корупції	Відсоток фірм, для яких корупція є значною або дуже значною перешкодою для стану і розвитку бізнесу		Середній відсоток сукупних сум хабарів від виручки (адміністративна корупція)		Відсоток фірм, які будь- коли надавали неофіційний додатковий платіж або подарунок для впливу на зміст нових нормативно- правових актів (скупка держави)	
	1999	2002	1999	2002	1999	2002
Албанія	82,1	69,7	4,0	3,3	26,1	32,7
Болгарія	54,3	53,7	2,1	1,9	12,7	32,2
Хорватія	55,9	44,5	1,1	0,6	21,5	33
Сербія і Чорногорія	–	33	–	1,5	–	32,1
Македонія	52,1	49	2,1	0,7	13,4	28,7
Боснія і Герцеговина	60,7	58,4	2,1	1,0	21	49,3
Чехія	36,1	28,2	2,5	0,9	11,2	15,9
Угорщина	28,5	23,5	1,7	0,9	7,9	23,8
Естонія	21,7	16,8	1,6	0,3	11,7	31,3
Латвія	40,2	29,5	1,4	0,9	24,7	18,7
Литва	53	38,5	2,8	0,7	25,7	12,3
Польща	39,4	49,9	1,6	1,2	17,5	19,9
Румунія	57,3	56,1	3,2	2,6	21,3	21,6
Словаччина	49,2	50	2,5	1,4	21,2	21,1
Словенія	15,6	18,3	1,4	0,9	19,1	16,1
Вірменія	27,1	27,6	4,6	0,9	7,3	7,4
Азербайджан	57,7	37,6	5,7	2,7	40	12,5
Грузія	72	66,1	4,3	2,7	29,5	30,6
Молдова	68	59,2	4,0	2,1	20	13,9
Білорусь	22,3	37,5	1,3	1,5	1,8	8,7
Україна	46,6	54	4,4	2,2	17,9	15,3
Росія	50,5	29,1	2,8	1,4	14,7	16,9
Казахстан	52,7	33,6	3,1	2,1	9,7	10,8
Узбекистан	41,2	23	4,4	1,4	7	11,8
Таджикистан	–	38,5	–	2,5	–	33,1
Киргистан	84,2	44,6	5,3	3,6	13,2	25,8
Середнє	48,7	41,1	2,9	1,6	17,3	22,1

Опитування невеликої вибірки керівників підприємств, проведені під егідою Світового економічного форуму 2004 року, свідчать про масштаби привласнення держави в Україні: хабарі в здійсненні урядової політики (відповідь на запитання „Як часто, на Вашу думку, фірми у сфері вашої галузі здійснюють недокументовані додаткові платежі або хабарі, пов'язані з впливом на право, політику, регулювання або декрети для досягнення ділового інтересу?” (для усіх запитань вживалася 7-бальна шкала, де „1” означає „зазвичай”, „7” – „ніколи, не має місця”) – 3,7 бала (в середньому для 17 КІПЕ – 3,98)); поширеність нелегальних внесків у політиці („Як часто здійснюються нелегальні внески до політичних партій у вашій країні?”) – 2,3 бала (відповідно для КІПЕ – 2,83); нецільове використання державних коштів (відповідь на запитання „У вашій країні зміна спрямованості громадських фондів компаніями, індивідами або групами здійснюється за допомогою корупції?”) – 2,8 бала (3,25); рівень судової незалежності („У вашій країні судова влада є незалежною від політичних впливів членів уряду, громадян або фірм?” („1” – ні, повністю залежна, „7” – так, цілком незалежна) – 2,2 бала (3,22); фаворитизм у прийнятті рішень урядовими чиновниками (відповідь на запитання: „При ухваленні рішень щодо політики та контрактів урядові посадові особи („1” – „зазвичай сильно пов'язані з фірмами та індивідуумами”, 7 – є „нейтральними до фірм та індивідуумів”)?” – 2,5 бала (в середньому для КІПЕ 2,81 бала) [8, с. 531 – 550].

В інших вітчизняних емпіричних дослідженнях підприємці також відмічають негативний вплив приватизації держави у вигляді вибіркового застосування законодавства з політичних причин і нерівність у ставленні податкової системи до суб'єктів підприємництва [9, с. 85]. Результати опитування Міжнародною фінансовою корпорацією більше 2000 підприємців в Україні 2002 року засвідчили, що недобросовісну конкуренцію вважає великою або дуже великою перешкодою для бізнесу 56 % респондентів, втручання місцевих органів виконавчої влади в підприємницьку діяльність – 40 %, центральних органів виконавчої влади – 35 % опитаних [10, с. 17]. Недобросовісна конкуренція має вияв, зокрема, у неправомірному зборі або поширенні конфіденційної інформації, змові інших учасників ринку, використанні неправдивої інформації при реєстрації товару на митниці, неправомірному використанні торгових марок, спеціальній затримці товару на митниці.

Місцеві органи влади також причетні до дискримінаційного бізнес-середовища. Їхні дії полягають, насамперед, в ухваленні рішень (спеціальні умови оподаткування, доступ до земельних ділянок та будівель, іншої інфраструктури, надання кредитів тощо) на користь привілейованих суб'єктів підприємництва. Лише близько 20 % підприємців 2000 та 2002 року погоджувалися з тим, що місцеві органи влади забезпечують рівні умови для бізнесу [10, с. 19 – 24]. Це теж

опосередковано може свідчити про рівень приватизації держави, концентрованого поєднання влади і власності в руках окремих політико-економічних груп.

Результати „Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств”, здійсненого Світовим банком 2002 року, засвідчили: 55 % українських компаній відмітило, що значний та вирішальний вплив на формування правового поля здійснюють індивіди або групи з тісними зв'язками з політичними лідерами, 48 % – домінуючі компанії або конгломерати в ключових секторах економіки, по 33 % – міжнародні агентства з розвитку та іноземні уряди й регіональна влада, 30 % – організована злочинність.

В обстеженні Світового банку 1999 року 47 % підприємців в Україні визнали корупцію великою та значною перешкодою для стану і розвитку бізнесу (в середньому для 24 КРЕ – 48,7 %), 2002 року – 54 % (для 26 КРЕ – 41,1 %) (**таблиця 2**). В дослідженні Міжнародної фінансової корпорації на корупцію як на велику і дуже велику перешкоду вказало 2000 року 46 % українських підприємців, 2001 – 39 %, 2002 – 51 %, 2003 року – 72 % опитаних [10, с. 104; 11, с. 6].

Світовий економічний форум на підставі узагальнення відповідей підприємців на три запитання щодо частоти сплати недокументованих додаткових платежів або хабарів, пов'язаних з отриманням дозволу на імпорт та експорт, щорічною сплатою податків, доступом до послуг комунальних служб, розраховується індекс корупції (вимірюється від 1 до 7 балів, де „1” – „хабарі даються зазвичай”, а „7” – „хабарі не мають місця”) обчислює індекс корупції. Його значення для України становило 2002 року 3,58 бала (в середньому для 12 КРЕ – 4,91), 2003 року – 3,61 (для 14 КРЕ – 4,88), 2004 року – 3,93 бала (в середньому для 17 КРЕ – 4,84 бала).

В широкомасштабних соціологічних дослідженнях населення надає оцінки поширеності корумпованості різних установ та організацій, причин корупції та заходів боротьби з нею, особистого досвіду, пов'язаного з блатом та корупцією, тощо. При аналізі даних окремих обстежень громадської думки зупинимось насамперед на з'ясуванні кількості осіб, які дають хабарі внаслідок здириництва або для підкупу.

Наслідки „побутового” хабарництва відчують на собі не лише підприємці, а й населення. Широкомасштабні обстеження громадської думки засвідчили, що корупція є одним із найпоширеніших видів правопорушень. Подані в **таблиці 2** дані проекту „Клімат корупції” („GfK Прага”) засвідчили, що в Україні близько половини жителів давали хабарі зрідка, іноді або часто [12].

В результаті опитування респондентів, проведеного під егідою фонду „Інтелектуальна перспектива” в окремих регіонах України, з'ясовано, що 1999 року 34 % респондентів особисто зустрічалися з фактами корупції

[13, с. 33]. Зіткнувшись з випадками зловживань посадових осіб, громадяни або нічого не роблять (28 %), або шукають потрібних людей, які б допомогли вирішити питання (19 %), або дають хабара (18 %) [14, с. 16]. За результатами всеукраїнського опитування населення, проведеного центром „Соціальний моніторинг” 2002 року, протягом року 30 % респондентів доводилось „додатково платити за послуги” представникам державних органів [15, с. 10]. Як бачимо з **таблиці 2**, складеної за результатами проекту „Барометр світової корупції”, здійсненого 2004 року „Транспаренсі Інтернешнл”, 25 % респондентів в Україні заявили, що вони особисто або члени їх домогосподарств протягом року давали хабара у якійсь формі (середнє значення за 16 КІЕ становить 17 %)³.

Таблиця 2

Відсоток осіб, що давали хабара

Дослідження		„GfK Прага”		„Транспаренсі Інтернешнл”	
Крайна	Рік	2001	2003/2004	2004	2005
	Рік	2001	2003/2004	2004	2005
Албанія		–	–	30	–
Боснія та Герцеговина		–	24	13	6
Болгарія		18	24	6	7
Хорватія		20	19	9	7
Чехія		27	36	21	18
Естонія		–	27	6	–
Словаччина		53	51	–	–
Словенія		–	13	–	–
Угорщина		46	52	–	–
Латвія		–	–	18	–
Литва		–	58	32	28
Македонія		–	–	9	8
Польща		29	19	5	8
Румунія		56	58	25	22
Косово		–	–	11	9
Грузія		–	–	6	7
Молдова		–	–	32	29
Україна		49	55	25	13
Росія		28	35	21	17
Середнє		36	36	17	15

³ Дані занесено до однієї таблиці задля економії місця. Порівняння результатів проекту „GfK Прага” та „Транспаренсі Інтернешнл” неможливе, оскільки використано різні формулювання запитань.

„Барометр світової корупції” 2005 року засвідчив зменшення частки хабародавців в Україні до 13 % (середнє за 13 КІПЕ – 15 %) [16, с. 22; 17, с. 23].

Великого значення набуває питання, хто більше зацікавлений у хабарі. В опитувальнику „Транспаренсі Інтернешнл” (2005 р.) містилися три уточнюючі запитання для осіб, які давали минулого року хабар. На запитання „Вас прохали про хабар у тих випадках, коли Ви сплачували його?” відповіді розподілилися так: 23,6 % опитаних сплачували хабар, 72,7 % не просили про хабар, який вони все ж дали, 3,7 % респондентів було важко відповісти. Тобто, майже 3/4 хабародавців виявляли власну ініціативу у підкупі чиновника (хоча ситуація, коли у чверті респондентів просили хабар, говорить про усталену систему взаємовідносин). На запитання „Ви сплачували хабар, аби уникнути проблем з владою?” 14,3 % відповіли „так”, 72,3 % – ні (решта, 7,4 %, обрала альтернативу „важко відповісти”). На запитання „Ви сплачували хабар, аби отримати послуги, які Вам належать за законом?” відповіді були такими: 82 % сплачували хабар за законні послуги, 16 % – ні, 2 % респондентів утрималися від однозначної відповіді (дані надано „TNS-Україна”; представлено відсоток респондентів від тих, хто відповів на те чи те запитання). Можна зробити висновок, що хабар є стимулом для роботи осіб, що мають за законом надавати ті чи ті послуги.

Відповіді на запитання „Європейського соціального дослідження” (2005 р.) свідчать, що у 12,4 % (по масиву з 24-х країн – 3 %) громадян України протягом минулих п’яти років чиновники просили про послугу або хабар за виконання своєї роботи один раз у 12,4 % громадян України (по масиву з 24 країн – 3 %), двічі – у 11,6 % (1,4 %), три – чотири рази – у 4 % (0,6 %), п’ять або більше разів – у 4,5 % (0,5 %), ніколи не просили – у 67,5 % (94,5 %) – (представлено відсотки без урахування тих, хто не дав відповідь з різних причин) [18]. В Україні багато осіб, які не змогли відповісти на це запитання або відхилили його, – 36,2 %, в середньому за масивом – 8 %. За останні п’ять років доводилося пропонувати послуги або хабар чиновникам за виконання їх роботи один раз 7,5 % респондентів в Україні (в середньому за масивом з 24-х країн – 1,4 %), двічі – 3,6 % (0,5 %), три – чотири рази – 1,8 % (0,2 %), п’ять або шість разів – 1,6 % (0,2 %) ніколи не доводилося – 72,5 % (91,5 %), а не мали такого досвіду 13 % (по масиву в цілому – 6,2 %). 6,6 % респондентів з України не відповіли на це запитання або відхилили його (в середньому по вибірці – 6,6 %). Отже, жертвами вимагання хабара в Україні стали 32,5 % респондентів, тоді як вдавалися до підкупу 14,5 % опитаних. При цьому варто наголосити, що респондентам ставилося запитання про віддалені у часі події, частина з яких просто забувається. З іншого боку, загальною тенденцією є відвертіша розмова людини про вимагання хабара, ніж про власну ініціативу у підкупі.

В межах нашої теми потребує уточнення поширення явища блату, завдяки якому можуть встановлюватися корупційні зв'язки. В „Європейському соціальному дослідженні” також ставилося ряд запитань про мережі неформальної підтримки, одне з яких звучало так: „Припустимо, Ви вирішили отримати пільги або послуги, на які не маєте права. Як Ви вважаєте, скількох своїх друзів або родичів Ви могли б попросити про допомогу та підтримку у подібній ситуації?” У 28,5 % українців немає таких друзів (в середньому по 24 країнах, в яких було проведене опитування, – 42,9 %), у 30,3 % – небагато (в середньому по масиву – 29,4 %), у 6,2 % – досить багато (відповідно 6,5 %), у 1,3 % – більшість таких друзів (2,6 %), 33,7 % – ніколи б так не вчинило (по масиву в цілому – 18,5 %). Як свідчать підсумки дослідження, за кількістю потрібних друзів українці практично не відрізняються від загальноєвропейського рівня.

За деякими наведеними в таблицях даними корупція у нашій країні має не вищий рівень, ніж у нових членах Європейського Союзу або в країнах, що незабаром приєднуються до нього (до того ж, проблема корупції виявляє свою актуальність як у соціологічних дослідженнях, так і в кримінальних розслідуваннях і на Заході [див.: 19; 20, с. 15; 21]). У цьому контексті варто наголосити на постійній діагностиці стану корупції в державі як складовій аналітичного забезпечення антикорупційної політики держави.

Неформальний соціальний капітал відіграв велику роль не лише в мобілізації і консолідації прагматичної частини старої правлячої еліти, а й у підвищенні соціального статусу представників злочинного світу. Кримінальні елементи завдяки високій солідарності всередині мережі й контактам з бюрократією домоглися легалізації тіньових доходів і перерозподілу надприбутку.

Варто підкреслити, що для груп, які привласнюють контроль над фінансовими і політичними ресурсами, характерні ще більші, у порівнянні з радянською системою, згуртованість, усвідомлення власних інтересів і здатність до їх захисту. Останньому сприяє боротьба кланів за перманентний перерозподіл власності, сфер впливу, доступу до державних активів, що ведеться не завжди легальними методами. Сьогодні існує низка чинників, які обумовлюють живучість неформальних відносин як на побутовому рівні, так і у вищих ешелонах влади, а також глибоку тінізацію різних сфер суспільства.

Великі фірми, що раніше були в державній власності, зберегли зв'язки з чиновниками і можуть використовувати цей вид ресурсу для впливу на нормативно-правову і регуляторну діяльність. Переплетення приватних інтересів деяких чиновників з успішними лобістськими прагненнями окремих бізнес-структур дозволило останнім одержувати надприбутки, забезпечені державними субсидіями і різними пільгами (з

оподатковування, митних платежів, негрошових форм розрахунків тощо) чи монопольним становищем на ринку. Нині такий поширений в Україні злочин, як незаконне відшкодування податку на додану вартість, часом пов'язується з виплатою незаконних комісійних чиновникам. У приватнопідприємницькому середовищі особливої цінності набувають знайомства з працівниками податкової служби, місцевих органів влади й міліції. Відтак можна вести мову про певну комерціалізацію неформальних відносин, яка ґрунтується на відносинах залежності.

Виникнення ж малих підприємств призвело до формування в ряді випадків певної сімейності бізнесу, оформленню замкнених соціальних мереж у єдиний економічний простір. Працевлаштування родичів та знайомих у комерційні й державні структури залишається поки що реалією політичної й корпоративно-бізнесової культури. Поширення блату на побутовому рівні стимулюється й зниженням ефективності діяльності органів влади, коли можливість отримання послуг майже невіддільна від необхідності виходу на „потрібних людей” для вирішення певних питань. Крім того, трансформація економіки сприяла розшаруванню суспільства, зниженню загального життєвого рівня та послабленню нормативної регуляції, що, у свою чергу, активізує механізми кооперації для спільного подолання труднощів.

У політиці й державному управлінні часто спостерігаємо й дієвість горезвісних „адмінресурсу”, „телефонного права”, що посилює недовіру і відчуженість населення. Хоча новоявлені владні групи, якщо порівнювати їх з колишньою номенклатурою, втратили монополію на ідеологію, монолітність і закритість, вона все ще вдається до нетранспарентних методів управління та розв'язання конфліктів. Зберігаються рецидиви експлуатації посадового статусу для одержання ренти, використання влади як бізнесу. Бюрократичне середовище може також сприяти клієнтелізму, експлуатуючи таку якість особи, як відданість (призначення „своїх” людей, купівля посад) і відтісняючи професійний менеджмент на другий план.

Таким чином, неформальні відносини, як своєрідна форма суспільного договору між учасниками тіньових ринків, на пострадянському просторі мають певну функціональність. Можна припустити, що якщо інститути держави не виконують своїх завдань або економічна діяльність суб'єктів у межах формальних правил призводить до великих трансакційних витрат (забезпечення дотримання договорів, безпеки бізнесу тощо), то з'являються владні клани (на основі квазі-сімейно-партійної, регіонально-галузевої, фінансово-адміністративної спільності або їх комбінацій), які гарантують, організовують і впорядковують виробництво, обмін і перерозподіл ресурсів, створюючи значні переваги для окремих суб'єктів.

Аналізуючи сьогодинішній стан українського політичного й соціально-економічного життя, можна виокремити низку факторів, які обумовлюють

зміцнення неформальних відносин. Наша економіка є змішаною. У ній можна знайти і яскраві ознаки ринку, і залишки редистрибутивної системи, а також натурального господарства й самозабезпечення. Регулюють такі відносини не лише норми права, а й традиції та різні неформальні конвенції. Відповідно, численні акти соціального обміну здійснюються не так у правовій формі, як у межах, визнаних суб'єктами комунікації домовленостей, перетворюючи їх на інституційний феномен. Перехідний період стимулював процеси взаємопідтримки, коли, наприклад, влаштування на хорошу роботу залежить від наявності знайомств. При цьому, до неформального капіталу звертаються в найвідповідальніших моментах життя. Отже, такі відносини стають важливим ресурсом, який значною мірою обумовлює соціальну структуру суспільства.

Трансформація блату загалом відбувається в руслі ринкової економіки, сприяючи системній корупції, коли клієнт і чиновник встановлюють довгострокові дружньо-довірчі, але водночас і комерційні контакти. Цей процес призводить до зростання негативного соціального капіталу, посилення корпоративності різних груп інтересів, підвищення ролі ієрархічних посередницьких мереж, що гарантують виконання домовленостей і конвенцій, беруть активну участь у позаекономічному присвоєнні. Тим часом, переважна більшість населення існує в умовах не лише обмеженості ресурсів (фінансових, матеріальних, інформаційних, культурних), а й обмеженості доступу до мереж, що їх розподіляють. Така ситуація створює для одних груп умови соціальної винятковості (за допомогою контролю ресурсів, тіньової приватизації, регламентації доступу до закритих мереж), для інших — соціального виключення (з виробництва, соціальної сфери, впливу на формування влади тощо). Усе це сприяє клановій солідарності і лояльності, ізоляції індивідів від соціально-політичного життя соціуму та участі в демократичних перетвореннях.

Література:

1. Социально-экономические аспекты коррупции. Серия: Экономические и социальные проблемы России. — М.: ИНИОН РАН. — 1998.
2. **Роуз-Аккерман С.** Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы: Пер. с англ. О. А. Алякринского. — М.: Логос, 2003.
3. **Леденева А.** Неформальная сфера и блат: гражданское общество или (пост) советская корпоративность? // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2. — Осень.
4. **Роуз Р.** Достижение целей в квазисовременном обществе. // Общественные науки и современность. — 2002. — №3.

5. **Бова А. А.** Социальный капитал трансформирующегося общества: опыт социологического исследования. // Украина: гражданское общество в контексте европейской интеграции. / Отв. ред.: Л. Н. Синельникова, Л. Ф. Компанцева, Г. А. Петровская. — Луганск: Знание, 2004.

6. **Хелманн Дж., Джонс Г., Кауфманн Д.** Лови момент, прихвати немного государства. Скупка государства, коррупция и влияние в странах с переходной экономикой. // Рабочие документы по исследованию экономической политики, № 2444. — Нью-Йорк: Всемирный банк. — 2000. — сентябрь.

7. **Gray C., Hellman J., Ryterman R.** Anticorruption in Transition 2. Corruption in Enterprise-State Interactions in Europe and Central Asia 1999–2002. — Washington, DC: The World Bank, 2004.

8. Global Competitiveness Report 2004–2005 / М. Е. Porter, К. Schwab, Х. Sala-I-Martin, А. Lopez-Carlos — N.Y., 2004. — October.

9. **Паляниця А.** Дослідження бізнес-середовища України. — S.L., 2004.

10. Бізнес-середовище в Україні. / Міжнародна Фінансова Корпорація. — S.L., 2003. — вересень.

11. Бізнес-середовище в Україні. / Міжнародна Фінансова Корпорація. — S.L., 2004. — грудень.

12. Corruption climate — www.gfk.ru/etc/files/pdf/corruption_climate.pdf [28.10.2005].

13. **Сасенко Ю. І., Привалов Ю. О., Мімандусова Г. І. та ін.** Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. Звіт 4. Вплив нелегальної економіки на доход. — К.: Благодійний фонд „Інтелектуальна перспектива”, 2000.

14. Ставлення громадян України до проблеми прозорості суспільства та корупції. — К.: Партнерство за прозоре суспільство, 2002.

15. Громадська думка щодо корупції та хабарництва в Україні / Інформаційні матеріали до презентації даних. Центр „Соціальний моніторинг”, Український інститут соціальних досліджень. — К., 2003. — 15 січня.

16. **Hodess R., Wolkers M.** Global Corruption Barometer 2004. Report on the Transparency International. — Berlin, 2004. — 9 December.

17. Global Corruption Barometer 2005. Report on the Transparency International. — Berlin, 2005. — 9 December.

18. Розраховано самостійно з урахуванням дизайн-ефекту вибірок. Масиви даних розміщені за адресою <http://ess.nsd.uib.no/> [17.03.2006].

19. Транспэрэнси Інтернэшнл публікує новий індекс взяточдателів. Пресс-релиз. — Берлін, 2002. — 14 мая.

20. Борьба с коррупцией в правоохранительных органах ФРГ // Борьба с преступностью за рубежом. — 2003. — №5.

21. Коррупция: легализация или борьба? // Борьба с преступностью за рубежом. — 2006. — №1.

Феномени соціальних перетворень

Сергій Біляцький,

кандидат економічних наук,

старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин

НАН України,

Наталія Ярова,

кандидат фізико-математичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин

НАН України

**Дивись, як хитається на вісі стривожений світ;
дивись, як земля і море у всьому їх огромі,
і небо з його глибоким склепінням, і вся природа
тремтить у сподіванні на прийдешній вік.
Вергілій**

Особливістю періоду, який ми переживаємо, є константа флюїдності: стабільність повсюди відступає перед натиском нескінченних змін. Нестабільність, мінливість соціального калейдоскопу (парадокс!) стають визначальною прикметою сучасності. Інтенсивно трансформуються суспільні інститути, динамічно змінюється соціальне, культурне довкілля людини, а відтак і її погляди на сутність і мету буття. Грунтуючись на працях відомих дослідників цього феномена [1 – 3], ми робимо спробу сформулювати певну аналітичну конструкцію, показати, як нинішній матеріальний світ прискорено змінюється, а ці зміни примушують змінюватися й нас. І це відбувається не тільки на рівні споживчої поведінки, але й у морально-етичному та соціально-громадянському плані.

I

Коли аналізуєш радикальні зміни на нашій планеті, тим більше, коли намагаєшся окинути поглядом їх динамічний горизонт, то мимоволі губишся, відчуваєш бідність своєї мови, бо не знаходиш в ній адекватних категорій для визначення глибоко прихованих феноменів, а також і тих,

що з'являються вибухово. Ймовірно, не випадково в останні десятиліття рясно плодяться частки „пост”, „нео”, „анти”, які фіксують новизну, але, по суті, нічого не говорять про її характер. Навіть звичний джентльменський набір – постіндустріальне та інформаційне суспільство, соціальний постмодернізм і новий світовий порядок, кінець історії та зіткнення цивілізацій – нагадує скоріше ярмарку марнослів'я, аніж провидіння. В цій низці, однак, існує поняття, яке, з кожним роком набираючи ваги, стає все багатограннішим, поліфонічним, неоднозначним. Це – **глобалізація**.

Першим та миттєвим наслідком процесів глобалізації для України стала поява в країні **світових брендів і торгових марок**. Про існування багатьох з них ми знали досить добре й раніше, однак люди середнього і старшого віку погодяться, що вони були доступні лише невеликому прошарку населення, який час від часу мав нагоду (чи дозвіл) побувати за кордоном або ж користувався доступом до спеціальних магазинів-розподільників. Сьогодні ці бренди й торгові марки широко представлені на всій нашій території. І виявляється, що глобалізація – це не просто теорія, тому що „глобальні” товари і продукти таких компаній, як „Pepsi” і „Coca-Cola”, „Marlboro” і „Kent”, „Levi's” і „Adidas”, не тільки продаються, але й виробляються в Україні.

Брендуванням товарів і продуктів переймаються тепер і місцеві виробники, гарячково вишуковуючи свої ніші на локальних ринках. **Регіональні бренди** успішно конкурують з національними та світовими в регіонах України, особливо з таких категорій товарів, як кондитерська продукція, майонези, сири, ковбаси, горілка тощо. Тобто, тут глобалізація вплинула не стільки на зміст, скільки на форму просування товарів і послуг.

Існує ще один феномен глобалізації, який призвів до того, що такі колись суто національні продукти, як піца, йогурт, гамбургер, стали загальносвітовими, а тепер, потрапивши до України, швидко стали й у нас звичними товарами масового попиту.

За останні п'ять років чисельність українських покупців, які погоджуються платити дорожче за екологічно чисті продукти, зросла майже на 20 %. Згідно з опитуваннями, 57 % громадян України підтвердили свою згоду платити більше за екологічно здорове харчування.

Турбота про здорове харчування призвела до того, що під впливом екологів (іноді виправдано, іноді й ні) в Україні утворились два товарні ринки: з одного боку, величезна кількість, наприклад, систем очищення води, а з іншого – питної води у пляшках. За оцінками маркетологів, середній українець споживає 18 літрів такої води на рік. Якщо врахувати, що в Росії цей показник дорівнює 20 літрам, у Польщі – 50, а в Чехії – 85, то потенціал зростання оцінюється дуже високо [4 – 7].

Ритм життя, особливо у міських і промислових агломераціях,

безперервно прискорюється. Соціологи вважають, що мотивація до збагачення безпосередньо впливає на характер і тривалість терміну зайнятості активного населення. Не дивина, мабуть, те, що чим сильнішою є мотивація, тим очевиднішими є наслідки. Сьогодні частка бідного населення у сільській місцевості України оцінюється у 32,4 %, а у містах – 15,9 %. При тому, що в Києві ця частка складає всього 7,6 %, а в інших містах у середньому 17 %.

Зайнятість та інтенсивність праці примушує людей скорочувати час, який витрачається на невиробничі процеси, наприклад, на приготування їжі. Наслідок: за чотири останні роки удвічі зросли витрати населення (з 2 % до 4 %) на харчування поза домівкою. Той, хто не полишає цієї звички, переходить на напівфабрикати й заморожені овочі. Зростання сегменту заморожених овочів складає в середньому 25 % на рік.

Услід за зміною смаків, найпростіших споживчих потреб і звичок відбуваються зміни й соціально-поведінкового характеру. Так, явним є все більша заклопотаність проблемою здоров'я, здорового способу життя. Все більше людей відмовляється від тютюнопаління, споживання міцних спиртних напоїв. Все більше стає охочих відвідувати фітнес-клуби, спортивні центри.

Після досить тривалого періоду елементарного виживання 75 – 80 % населення починає задовольняти свої базові потреби. Тобто, старе гасло „Хліба й видовищ!” спрацьовує і тепер: отримавши „хліб”, населення шукає розваг. Якщо раніше головними складовими розваг були численні в Києві казино та нічні бари, то зараз цей спектр дозвілля швидко диверсифікується. Зростає кількість торговельно-розважальних комплексів з багатозальними кінотеатрами, боулінгами, танцзалами. З'явилися й зовсім нові для України види спортивних і розважальних ігор: гольф, пейнтбол, керлінг тощо. Все частіше активна частина населення відвідує ресторани, виїздить на відпочинок за кордон, захоплюється екстремальними видами спорту.

Експерти відзначають, що чоловіки все більше клопочуться про свою зовнішність. Вони не тільки ретельніше стежать за модою, краще й дорожче вдягаються, але й купують більше косметичної продукції, у зв'язку з чим з'явилися цілі лінії чоловічих шампунів, лосьйонів і кремів. У Києві та інших великих містах навіть відкрилися спеціалізовані чоловічі салони краси.

З іншого боку, за оцінками маркетологів, жінки зрівнялися з чоловіками за придбанням електронної техніки Hi-Fi і наздоганяють їх за покупками автомобілів-позадорожників. Зміни в харчуванні, способі життя призвели до того, що за останні десятиліття середній українець став вищим, його взуття – ширшим. Однак маємо і негатив – ожиріння, на яке страждає сьогодні вже кожний четвертий наш співвітчизник.

II

Екс-президент США Б. Клінтон із спортзалу школи рідного Арканзасу повідомив нації, що в його країні школярів з надлишковою вагою близько 30 % і що вони – „перше покоління американців, які через переїдання та недостатню фізичну активність житимуть менше, ніж їхні батьки”. Б. Клінтон має намір за десять років змінити таку тенденцію. Ця заява миттєво викликала купу коментарів. Адже Б. Клінтон і сам багато років боровся із зайвою вагою. Люди, що не вірять в успіх нового починання, впевнені, що свій виступ екс-президент відзначив ленчем у сусідньому McDonald's. Ті ж, хто вірить, підкреслюють, що Б. Клінтон знає, про що говорить: у юності він важив під 100 кілограмів.

Вдатися до пропаганди здорового способу життя екс-президента змусили проблеми з серцем: після аортокоронарного шунтування він дуже схуд. „Лікарі пояснили, – зізнався Клінтон телеканалові Ей-Бі-Сі, – що проблема в тому, що я роками харчувався неправильно”. „Неправильно” – це м'яко сказано. Його пристрасть до пишних піц, соковитих гамбургерів, попкорну (одне слово, до всього, що в Америці зветься junk food) можна порівняти хіба що з його захопленням джоггингом. В нього Б. Клінтон (звичайно, у супроводі охоронців у краватках) примудряється грати скрізь – на Тверській у Москві, на авіаносці у відкритому морі та навіть, як подекуять, по дорозі до того ж McDonald's.

Зараз екс-президент прозрів. Може, Америка і не схудне, але кар'єра Б. Клінтона як борця за політкоректність у харчуванні забезпечена.

В гонитві за матеріальними цінностями українці, звичайно, чимало втрачають. Наприклад, ми вже не читаємо більше за всіх у світі. За даними дослідницької компанії „NOP World”, ми сьогодні за цим показником опинились на сьомому місці у світі (7,1 години на тиждень). Лідери рейтингу – індійці – витрачають на читання 10,7 години на тиждень. Високі показники мають також Китай, Таїланд, Філіппіни, Єгипет, Чехія. Втіхою для нас може бути хіба те, що американці опинились аж на 23 місці (5,7 години).

III

Світ навколо нас став жорсткішим (якщо не жорстокішим). Відчуття божевілля світу, агресивності середовища і не завжди радісних змін не полишає багатьох українців. І ця думка зовсім не видається безпідставною.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, число психічних захворювань у розвинених країнах, порівняно з 1960-ми роками, зросло у 10 – 15 разів і складає 5 – 10 % проти 0,4 – 0,8 %. Достеменно встановлено, що на депресію страждає майже 3 % населення Землі, тобто близько 100 мільйонів чоловік. Процент хворих на шизофренію

сягає 1,4 %.

„Цивілізоване благополуччя”, якого ми прагнемо, збільшує, а не зменшує ці цифри. У світовому рейтингу суїцидів (а це, до певної міри, теж діагноз психічного здоров'я країни) ми успішно просуваємось до його верхніх рядків. На 100 000 населення Латвія лідирує з цифрою 42,5. В Україні цей показник сягає 36,8, а у США – 13.

Отже, є над чим поміркувати, враховуючи те, що можна говорити про національну схильність до психічних зривів, депресій, суїциду. В тих же США 90 % суїцидальної поведінки припадає на людей з білим кольором шкіри.

Ще одна характерна риса сьогодення – конфлікт поколінь. Він розгортається завше там, де руйнуються традиційні для певного суспільства соціальні інститути – сімейні, станові, бюрократичні, коли покоління опиняються ніби на історичному перехресті.

В Російській імперії після реформ 1860-х років, які відкрили доступ до освіти представникам усіх станів, з'явилась велика кількість освіченої молоді, котра не могла знайти собі застосування. Надлишок інтелігенції обумовив те, що віковий конфлікт трансформувався в конфлікт соціально-політичний, а слово „студент” стало синонімом слова „революціонер”. Приблизно те ж саме відбулося й у Німеччині наприкінці XIX століття. Зародився опозиційний молодіжний рух із своєю ідеологією. Відтоді бунт проти влади батьків, вчителів, чиновників – проти всіх старших за віком – дістав назву „порятунок внутрішньої свободи”, молодь стала не віковою групою, а політичною силою із своєю молодіжною культурою.

Соціальні зміни спровокували молодіжний бунт навіть в Китаї, де державно-бюрократична система протягом багатьох віків була жорстко пов'язана з віком. Класичний приклад використання молоді для відсторонення від влади старшого покоління – Китай епохи „культурної революції”, коли, відгукнувшись на заклик Мао Цзедунa, молодь розправила із старшим поколінням партійно-бюрократичного апарату.

В СРСР періоду застою, як, зокрема, в колоніальній Африці, спостерігався розклад традиційної системи зміни поколінь. Всі командні пости зосереджувалися в руках представників старшого покоління. Всі атрибути соціального престижу – наукові та почесні звання, урядові нагороди – були пов'язані з досягненням певного віку. На думку деяких політологів, перебудова в СРСР розпочалася як бунт „других секретарів”, яким було по 40 років, проти „перших секретарів”, яким було далеко за 60.

Будь-які різкі зміни – соціально-економічні, технічні чи культурні – призводять до того, що диктатура старих змінюється на диктатуру молодих.

Сучасному підлітку важко відчувати повагу до батька, який не знає, як працювати з електронною поштою. Замість того, щоб гордитися

прожитими роками, сучасна людина будь-якими засобами прагне продовжити молодість: виснажує себе фізичними вправами та дієтами, намагається бути в курсі молодіжних захоплень і нових віянь. Молодіжна мода диктує дорослим, як одягатися, яку музику слухати та які телепередачі дивитися. Але це ще півбіди. Набагато серйозніші наслідки з'являються тоді, коли культ молодості вторгається у сферу бізнесу і професійної кар'єри.

Кілька років тому в США поширилась ідеологія „згоряння менеджера” до 40 років. Для неї знайшли й теоретичне підґрунтя („криза середнього віку”), а також й емпіричні докази (уповільнення у сорокарічних швидкості перебігу нервових процесів та обміну речовин).

Лише недавно американці опам'яталися і дали задній хід. Вони зрозуміли, що коли на тлі неухильного зростання тривалості життя проповідувати соціальну смерть у 40 років, то в суспільстві незабаром залишаться одні соціальні мерці. Було ухвалено закони, що забороняють дискримінацію за віковою ознакою при прийомі на роботу, а спеціалісти з управління людськими ресурсами запропонували нову теорію: вік ідеального топ-менеджера становить 56 – 57 років. Це підтверджено емпіричними дослідженнями: саме таким є середній вік керівників найбільших американських корпорацій.

Що ж стосується України, то тут ліміт для професійної кар'єри зовсім жорсткий. Якщо довіряти останнім опитуванням, то на більш-менш пристойну посаду можуть розраховувати лише 30-тилітні особи: всі, кому за 40, несуть на собі невинуватий відбиток радянського минулого й підозрюються в ганебних зв'язках з попереднім режимом. Типові фігури вітчизняного бізнесу – це 27-річний директор великого банку або 30-тирічний власник промислового підприємства.

І ще один феномен нашого часу – трудовоголік.

Праця по 14 годин на добу, 6 днів на тиждень, 5 – 6 хвилин на обід, 5 днів відпустки на рік. Ось технічні параметри трудовоголіка. Може здаватися, що такий ритм забезпечує успіх. Але це не так. Трудовоголізм нагадує хворобу. На початковій стадії він може бути навіть на благо. Адже й отрута змії у невеликій дозі – ліки.

Бізнес – це робота на результат. Менеджерові, який розпочинає кар'єру, важливо продемонструвати шефу, що він завжди готовий взятися за вирішення будь-яких завдань, „кинутися на амбразуру”. Так набувається досвід, що, зрозуміло, дуже корисно на старті. Але для сталого кар'єрного зростання такий підхід невинуватаний. Не можна керуватися принципом „орати з ранку до ночі”, хапаючись на роботі за все підряд. Стаханівські методи не підходять для сталого, планомірного розвитку кар'єри.

Бізнес розвивається шаленими темпами. Сьогодні перемагає той, хто має уяву про багато речей, але спеціалізується на одній дисципліні. Хто

вважає, що може досягти успіху лише завзяттям, має зрозуміти: уявна універсальність трудоголіка, така корисна на старті його кар'єри, з часом стає тягарем. Всього – багато, але нічого – досконально. Тому для кар'єрного зростання трудоголізм небезпечний. І ще небезпечніший він для здоров'я. А коли немає здоров'я, то про яку кар'єру може йтися?

IV

Економісти, звичайно ж, не можуть робити прогнозів стосовно очікуваних наукових проривів, спроможних змінити все обличчя цивілізації. Але на 15 років прогнози в межах діючої соціально-економічної парадигми цілком закономірні й можуть бути корисними для маркетингу [8].

Французькі й американські спеціалісти вважають, що відеокасети закінчать своє існування в 2006 – 2007 роках. Їх убивцями стануть DVD, оскільки вони мають багато переваг. Уже з 2005 року великі фірми переходять винятково на адресний випуск касет. Відеомагнітофон і касети найдовше залишаються в дитячих кімнатах, що пояснюється їх дешевизною і простотою.

Швидкий кінець телебаченню (2010 рік) в його нинішньому форматі пророкує Б. Гейтс. У його інтерпретації телевізор перетвориться на різновид комп'ютера, підключеного до Інтернету (або до іншої мережі). Користувач складатиме індивідуальну програму передач, яку зможе отримувати в зручний для нього час. Проте такий прогноз Б. Гейтса нам здається передчасним. Сам Інтернет перебуває нині у важкому стані (в нинішньому його форматі). Наявні в Інтернеті відеопрограми поки що далекі від досконалості. Крім того, цифровий формат телебачення повинен надати йому другого дихання. Свое слово скаже й телереклама та різноманітні системи промивання мозків. Нам здається, що існуванню телебачення (на сучасному рівні технологій) ніщо не загрожує протягом найближчих 50 років.

Знаний спеціаліст з Інтернету Х. Карі (Фінляндія) вважає, що до 2007 року сучасний Інтернет припинить існування під дією спаму та вірусів. Спам-листи вже сьогодні складають 80 % обсягу електронної пошти. Вони ж є головними носіями вірусів. Незважаючи на жорсткі заходи, що застосовуються до хакерів і спамерів, ці особи поведуться все зухваліше. Нова мережа (такий собі Інтернет-2) має бути захищена від незаконних вторгнень комерційними методами, але це вже приведе до кінця демократії в мережі [9].

Мобільні телефони завдали смертельного удару таксофонам. Таксофони тепер прагнуть схрещувати з доступом до Інтернету. Обмежена кількість таксофонів залишається як найбільш надійний вид зв'язку в надзвичайних умовах, коли мобільний зв'язок перевантажений.

Фотоапарати з фотоплівками, як вважають експерти таких фірм, як

Kodak, зникнуть до 2007 – 2008 року й будуть замінені цифровими. До того часу ціни на цифрову фототехніку зрівняються з цінами на техніку з фотоплівками. Поступово зникне і традиційний кінематограф. У багатьох фільмах замість живих акторів вже зараз грають їх віртуальні колеги. Навчилися навіть „повертати до життя” відомих акторів (так було з Л. Олів'є у фільмі „Небесний капітан”). Цифрові технології заміщують і звичайну кіноплівку – до 2008 року, на думку експертів, заміна буде вже повною.

Паперові книги теж приречені на заміну електронними технологіями. У будь-якому випадку це, в першу чергу, стосується технічної літератури. Повне відмирання книги навряд чи станеться – це вже ціла культура, а не тільки носій інформації.

Щодо інших галузей техніки, то варто згадати виробництво побутових роботів – їх просування на ринок затрималось через дешеву імміграцію із слаборозвинених країн. Проте вже до 2007 року очікується значне (в 7 разів) збільшення випуску домашніх роботів.

Варто підкреслити, що всі прогнози, які стосуються енергетики та інших базових ресурсів (нових видів), поки що не справдилися. Така ж доля спіткала й прогнози стосовно штучного інтелекту.

V

Швидкість змін у житті людства невинно зростає. Глобальна економіка сприяє миттєвому розповсюдженню нових продуктів та ідей по всьому світу. За 5 років мобільна телефонія (кінець 2004 року) зросла з 10 до 100 мільйонів абонентів. Широкополосному доступу до Інтернету для цього знадобилось три роки. Розвиток епідемії споживацтва в розвинених країнах різко скорочує життєвий цикл товарів та ідей – скорочує терміни розробок і просувань. Так, ще 5 років тому нова модель Audi створювалась за 60 місяців, зараз – за 40. Від дизайнерського задуму до початку продажу нової моделі одягу минає всього три тижні.

2003 року людство отримало інформацію, яка дорівнює 500 тисячам бібліотек конгресу США, – інформаційне перевантаження призводить до збільшення собівартості продукції та робить дорожчим її просування. В інформаційній штовханні традиційні методи маркетингу вже не спрацьовують. Освіта – товар, який швидко псується. Половина знань інженера старіє за 5 років, лікаря – за 7.

Зростаючі темпи змін вимагають нових підходів до ведення всіх складових бізнесу, потрібні нові ідеї. Виникли протиріччя між зростаючою кількістю та складністю проблем і спроможністю людей (сьогодні) вирішувати ці проблеми. Помилки при вирішенні проблем коштують дорого – список „Топ 100” за останні 15 років змінився на 80 %.

Для тих, хто працює на щільному усталеному ринку, креативні рішення – єдиний спосіб вирватися вперед: потрібні нові ідеї в бізнесі

та його просуванні. Для економіки необхідний творчий працівник у масовому масштабі – потрібно „демократизувати” творчість, тобто розробити масові технології творчості, а точніше – технології пошуку та вирішення проблем, нового стилю мислення.

Fortune називає найбільш затребуваною професією початку XXI століття менеджера з швидкого прийняття рішень (експерт із зміни діяльності компанії). В Україні таких спеціалістів називають менеджерами з стратегічного мислення та прийняття рішень.

З початку 1990-х років компанії Заходу розпочали війну за талановиті голови. Ситуація нагадує стан у європейському футболі. По суті, всі таланти розкуплені, тасується одна колода. Розширити її пропонується за рахунок „інших” – за культурою, галуззю бізнесу, професією, сексуальною орієнтацією, особистим досвідом тощо. Іноді введення такого „блазня при дворі” допомагає, але частіше – ні.

Пропонується також масове залучення працівників до пошуку новацій за рахунок створення для них сприятливих умов (конкурси ідей, корпоративні університети тощо). Однак цей метод, як і попередній, жодного разу не привів до помітних бізнес-проривів. В Японії та США пропонується шукати талановитих людей серед молоді, починаючи зі шкільного віку. В США здійснюється „Проект Едісона”, куди до 2010 року буде відібрано з приватних шкіл 2 мільйони дітей.

Відбір творчих людей досить успішно здійснювався в СРСР через державні школи спеціального спрямування, зарахування до яких відбувалося за жорсткими тестами креативності. В Україні такі проекти отримали вузько комерційну спрямованість і розумних результатів не дають.

Ні шкільна, ні вища освіта не вчать системно (з урахуванням віддалених наслідків) вирішувати, а тим більше шукати проблеми. Способів такого навчання креативності – мислити інакше, ніж інші, людство поки що не вигадало. Найрозумніше – не заважати людині належати собі.

VI

Спостерігається наростання хвилі консерватизму. Консерватизм означає прихильність до старого, настановлення на збереження існуючого. У наш час це спостерігається в різних сферах життєдіяльності – побуті, сімейно-шлюбних відносинах, у мистецтві тощо.

Ринок, з яким пов’язувалося багато сподівань, як виявилось, є дуже складною конструкцією, котра не складається сама собою – тут необхідні значні організаторські зусилля з боку держави. Державної підтримки потребує і підприємництво. Зрозуміло, що при цьому важливо захистити законом підприємців від сваволі чиновників, а потужною правоохоронною системою – від тиску організованої злочинності.

Ідея сильної держави як засобу організації громадянського суспільства, єднання його у щось цілісне – це теж ідея консерватизму.

Сила держави не в численності її апарату, а в компетентності, чесності і самовідданості людей, які входять до складу цього апарату. Тому йдеться про інтелектуальну та моральну силу держави. Зрозуміло, що сильна держава неможлива і без примусу економічного та й фізичного, коли постає загроза для порядку, який панує в суспільстві.

Навряд чи можна висунути якесь вагоме заперечення проти ідеалів, що висуваються лібералами, які у нас прозиваються демократами. Йдеться лише про те, що радикальні революційні намагання перетворити дійсність з позицій цих абстрактно правильних ідеалів призвели до погіршення умов життя народу, до деградації суспільства. І це зрозуміло, якщо пам'ятати, що для радикалів усіх кольорів та відтінків характерним є спрощений погляд на можливість трансформації суспільства. В цьому радикальні ліберали подібні до радикалів- більшовиків.

Слід ще раз підкреслити тезу консерватизму про те, що **людина не має права з легкістю брати на себе місію перетворення світу через обмеженість людського розуму, принципово не здатного передбачити всі наслідки свого втручання. Тому завжди при здійсненні будь-яких соціальних проектів необхідно бути готовими до появи неочікуваних негативних наслідків. Суспільство не технічна система, параметри якої добре відомі та елементи якої можна легко замінити, а організм, який відзначається підвищеною складністю.** Тому до суспільних трансформацій більше підходить поняття „вирощувати”, ніж „робити”. Розвиток соціуму повинен бути природним процесом росту, який тільки спрямовується на основі врахування внутрішніх особливостей, тенденцій соціального організму. Тут небажані круті злами (революційні зсуви), що руйнують соціальну тканину, залишаючи важко загоювані рани та рубці. Поступовість, обережність у соціальних перетвореннях, перевага „творення” зростання – також традиційні лозунги консерваторів.

Кожній країні властивий **свій** консерватизм. У посткомуністичних суспільствах переважною формою консерватизму залишається консерватизм соціалістичний. Зрозуміло, існує і консерватизм, що виражається у намаганні відродити докомуністичне, дореволюційне минуле, але він менше представлений у суспільній думці та політичній практиці, хоча й не втратив перспективи.

VII

Чи змінилися ми в цьому швидкоплинному світі? Об'єктивну відповідь на це запитання нам самим, на жаль, не дати. Та й хто зможе адекватно це виміряти й оцінити? У нових поколінь будуть свої проблеми та завдання... А нам належить жити далі і розвиватися разом з усім світом, і це, мабуть, головне наше надбання на межі віків і тисячоліть, коли нам

випало жити, працювати, відчувати і виражати свої з певною мірою об'єктивності почуття.

Лише не так давно прийшло усвідомлення різниці між глобалізацією як тенденцією, котра визначається могутністю цивілізації, її спроможністю ефективно проєціювати себе у планетарному масштабі, і глобалізмом як визначальним цивілізаційним стандартом, світоглядом, що має свої темні сторони і породжує свою антитезу – антитоталітарний порив, що захищає право на альтернативне прочитання майбутнього, – ідеологію та рух антиглобалізму. Інтегруючи тенденції індивідуалізації і комунітаризації, рафіновані інтелектуальні дискусії та спонтанний ідеологічний кіч, він перетворює феноменологію протесту проти гримас глобального капіталізму в неоднорідну субстанцію з різними наслідками, окреслюючи в такий спосіб край потенційного джерела влади.

Незважаючи на карикатурно змальований у ЗМІ образ, антиглобалізм швидко заповнює певний вакуум, який дістався йому у спадок від антитоталітарних поривів минулого – антифашизму, антиімперіалізму, антикомунізму. При цьому сам феномен, здається, зростає на дріжджах багатолікого лівого руху [10]. Однак не все так просто й однозначно.

Людина інтерпретується як істота, що спонукається одночасно інстинктом, почуттями і розумом. Зло сприймається як щось притаманне природі людини, а не певним соціальним порядком. Суспільство стоїть вище окремого індивіда, і права людини впливають з її обов'язків.

Соціальна організація складна, багатогранна, ієрархічна, її спрощення не допустиме. Краще підтримувати існуючі інститути та спосіб правління, які втілюють мудрість попередніх поколінь, ніж неапробовані новації. Намагання ліквідувати існуюче зло зазвичай приводять до ще більшого безладдя [11].

Зміни, що відбуваються, можна, звичайно, пояснити посиленою прагматизацією буття сучасної людини. Справді, нерідко доводиться стикатися з такою точкою зору: довгий час у світі домінували цінності, а нині переважають інтереси, тобто відбувається спрощення цивілізації. На перший погляд, справи йдуть саме таким чином. Однак чи можна всю феноменологію змін обійняти подібною раціоналізацією? Мабуть, ні, це було б поверховим прочитанням ситуації: крім явного спрощення та навіть примітивізації деяких сторін життя ми маємо справу з інтенсивним процесом соціальної творчості, із зміною соціокультурних очікувань, з різними проявами енергійного та специфічного світосприйняття, з оригінальним переосмисленням системи взаємовідносин у межах тріади **людина – світ – Бог**.

Література:

1. Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура.

Ідеологія. Особливість: Методологічно-світоглядний аналіз. – К., 2002.

2. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 264 с.

3. Полянська В. Впорядкування політичної комунікації та процес реалізації символічної політики // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.

4. Статистичний щорічник України. – Київ, 2001.

5. Статистичний щорічник України. – Київ, 2002.

6. Статистичний щорічник України. – Київ, 2003.

7. Статистичний щорічник України. – Київ, 2004.

8. Зуев А., Мясникова Л. Впереди цифровая революция // Свободная мысль – XXI. – 2003. – №5.

9. Зуев А. Безопасность в виртуальном пространстве // МЭиМО. – 2003. – №9. – С. 13 – 16.

10. Антиглобалистское движение: Тенденции и перспективы // МЭиМО. – 2002. – №2.

11. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. – М.: ООО „Изд-во АСТ”. – 2002. – С. 5 – 7.

Сутнісні засади соціал-демократії в політичних поглядах В. Левинського

Лариса Кобута,

асистент кафедри політології

Інституту історії та політології

Прикарпатського національного університету

ім. В. Стефаника

Стаття присвячена висвітленню концептуальних підходів Володимира Левинського на сутнісні засади соціал-демократичної ідеї, розкриває розуміння ним специфіки соціал-демократії та перспектив її реалізації в українському суспільстві на початку XX століття.

Одним із актуальних завдань сучасної вітчизняної науки є об'єктивна ретроспектива українського суспільно-політичного руху як фактора національно-політичного та державного поступу нашого народу. Важливою складовою цього руху є ідейно-політичні концепції вчених, політичних та громадських діячів, творча спадщина яких не тільки збагатила, але й в значній мірі визначила розвиток української суспільно-політичної думки.

Пильну увагу сучасних дослідників привертає, зокрема, постать Володимира Левинського (1880 – 1953 рр.), активного учасника суспільно-політичного руху першої половини XX століття, одного з провідних лідерів, ідеологів і теоретиків Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (УСДП), публіциста й науковця, значний творчий доробок якого був присвячений розвитку соціалістичної теорії з врахуванням національної специфіки. В радянський період ім'я цього діяча перебувало під ідеологічною забороною, тому об'єктивна оцінка ідейних поглядів В. Левинського на проблеми соціального визволення українського народу практично не знайшла відображення у розвідках вітчизняних науковців.

Мета цієї публікації – розкрити специфіку теоретичних підходів В. Левинського до базових засад соціал-демократії. Джерельною основою статті стали праці В. Левинського „Що таке соціалізм” (1907 р.), „Селянство і соціалдемократія” (1910 р.), „Хто такі українські націонал-

демократи?” (1911 р.), які свого часу відіграли значну роль у популяризації соціал-демократичних ідей на українських землях, мали вплив на становлення української соціал-демократії в Східній Галичині.

Формування основних ідейних принципів соціал-демократичної доктрини припало на кінець XIX – першу половину XX століття – період надзвичайно динамічний і драматичний в історії європейської і світової цивілізації. Головним стимулом утвердження та інституціалізації соціал-демократії стало зростання у той час ролі та впливу робітничого руху в індустріально розвинутих країнах Європи [2, с. 305]. Якщо спочатку соціал-демократія поділяла найважливіші орієнтації марксизму на ліквідацію капіталізму та докорінну перебудову суспільства на принципах усупільнення засобів виробництва, диктатури пролетаріату, загальної рівності, то поступово її представники прийшли до усвідомлення ефективності суспільних трансформацій еволюційним шляхом, визнання суспільно-політичних інститутів держави та використання парламентських механізмів впливу [5, с. 220].

Важливим фактором процесу дистанціювання провідників європейського робітничого руху від радикальних гасел марксистської ідеології була поява „ревізійністської” та „реформістської” течій, пов’язаних з діяльністю представників німецької та австрійської соціал-демократії Е. Бернштейна, К. Каутського, О. Бауера, К. Реннера. Вони виступали лідерами та ідеологами найбільш потужних та впливових на той час європейських соціал-демократичних організацій – Соціал-демократичної партії Німеччини та Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА). Ефективне використання цими партіями можливостей парламентаризму та конституційно-демократичних засад суспільного життя для захисту своїх програмово-ідеологічних постулатів на початку XX століття стали одним із чинників зміцнення демократичного (реформістського) напрямку соціал-демократії. Зокрема, СДРПА 1901 року першою на рівні партійної програми переглянула деякі важливі принципи марксизму, продемонструвавши таким чином готовність домагатися досягнення соціалізму за допомогою парламентських, демократичних методів [12, с. 24 - 25]. В цьому полягала визначальна різниця між австрійською соціал-демократією і російськими соціал-демократичними організаціями, які залишалися на позиціях радикального („ортодоксального”) марксизму.

Як і австрійська соціал-демократія, УСДП, що була складовою частиною СДРПА, визнавала революційну за суттю основну мету робітничого руху – запровадження соціалізму, але відмовлялася від найрадикальніших, насильницьких засобів її досягнення. Частина представників УСДП сповідувала основні ідейні настанови австрійських соціал-демократів, часто йдучи у фарватері їх політики та ідейно-теоретичних підходів [3, с. 51 - 52]. Ідеї поступової соціалізації засобів

виробництва, здобуття влади парламентським шляхом, збереження та використання чинних державних інститутів як інструментів суспільної трансформації свідчили про значний вплив австрійської соціал-демократії на галицьких українських соціалістів.

Ці підходи соціалістичної ідеології були засвоєні і творчо опрацьовані В. Левинським – з врахуванням специфіки становища українського народу. У розпал боротьби західноукраїнського суспільства за запровадження загального виборчого права у 1905 році В. Левинський під егідою УСДП опублікував агітаційну брошуру „Про загальне виборче право” [8], в якій висловлював відверту прихильність до загальнодемократичних принципів політичної боротьби. Він обґрунтовував позитивне значення демократичних форм волевиявлення внаслідок запровадження загального виборчого права до законодавчих та представницьких органів держави різних рівнів, розглядав можливі перспективи приходу до політичної влади представників трудових мас і, відповідно, використання ними законодавчих механізмів державної влади для забезпечення суспільних перетворень.

В своїх працях В. Левинський прагнув чітко окреслити протиріччя тогочасного буржуазного суспільства та дати основні характеристики соціалізму як суспільного устрою. Він обґрунтовував умови поширення соціалістичних ідей на українські землі, необхідність революційної боротьби трудових мас за соціальне визволення. Його прості схеми викладу марксистського обриса нового справедливого ладу були швидше прийомом популяризації соціалістичних ідей для малоосвічених верств українського населення, ніж ґрунтовним аналізом базових основ соціалізму. Але цей виклад не був доктринальним, схоластичним переказом постулатів марксистського вчення, а творчою прив'язкою основних принципів соціалізму до проблем і перспектив українського суспільства.

Відзначаючи об'єктивність природи соціалізму, В. Левинський писав: „Соціалізм – то ніяка затаскана наука, його не винайшов ані не відкрив сей або той чоловік, котрому захотілося реформувати світ. Соціалізм – то загальний вираз дійсних громадських відносин, всюди, в усіх країнах, де тільки є бідність, нужда, визиск і неволя працюючих мас” [10, с. 4].

Пояснюючи глибинний зміст соціальних відносин буржуазного суспільства, що зумовлювали антагонізм інтересів різних верств і класів, В. Левинський зосереджував увагу на головній причині цього протистояння, якою вважав приватну власність на засоби виробництва. „Прокляттям є... теперішній капіталістичний лад для робочого люду”, відзначав В. Левинський. Він наголошував, що корінь цього прокляття криється у способі та принципах приватного володіння основними засобами „витворювання продукції” незначною „купкою людей панів-капіталістів”, які шляхом визиску найманої робочої сили забезпечували

собі багатство і панування [11, с. 20 – 21].

Як антитезу буржуазному ладу він подавав бачення соціалістичного устрою, „де не буде праці одних на других, але всіх для спільного добра і щастя, де свободний розвиток кожної людини буде умовою свободного розвитку всіх” [11, с. 25]. Його настання В. Левинський пов’язував з результатами організованої політичної боротьби трудових мас, що зумовлювалася логікою внутрішнього розвитку самого капіталізму. Концентрація капіталу посилювала економічний і політичний вплив буржуазії, звужуючи її кількісний склад, і, навпаки, зумовлювала зростання пролетаризованої маси. Взаємини між ними, на переконання В. Левинського, неминуче вели до загострення класового протистояння та ідеологічної боротьби, адже „в міру зросту і розвитку капіталістичної продукції і акумуляції капіталу росте теж сила обох цих (робітників і капіталістів – **Л. К.**) антагоністичних клас” [7, с. 13 – 14]. Наголошуючи, що таке протистояння як „об’єктивна історична тенденція капіталізму, яка проявляється в кожній країні капіталістичної цивілізації як історична конечність” мало закономірну основу, В. Левинський доходив висновку, що в „в лоні капіталізму живе його грабар” [7, с. 14].

Базовою умовою становлення соціалістичного ладу В. Левинський вважав усуспільнення власності на основні засоби виробництва, що, на його думку, дозволило б не тільки ліквідувати майнову і соціальну нерівність, але й забезпечити умови продуктивної праці: „Весь маєток має належати до одного і до всіх. Як се буде, тоді і праця буде приязна, бо кожний буде знати, що вона йде на користь його спільного добра” [11, с. 39]. Розглядаючи способи усуспільнення приватної власності на засоби виробництва, В. Левинський не вважав експропріацію або ж інші радикальні дії обов’язковими методами. „Вивласнення”, на його думку, могло відбутися як на компенсаційній, так і на безоплатній основі і в значній мірі залежало „єдино від поведення самих фабрикантів і дідичів”, тобто від позиції лояльності чи протидії колишніх власників засобів виробництва до нової політичної влади [9, с. 73].

Приділяючи увагу питанню суспільної власності, В. Левинський обмежувався загальним означенням цього поняття, не вдаючись до характеристики конкретних форм цієї власності, але й не асоціюючи її винятково з власністю державною. Суспільна власність на засоби виробництва і колективні форми господарювання він розглядав і як мету, і як спосіб запровадження соціалістичних відносин: „Колективізм, себто передача засобів продукції і праці, землі, фабрик, копалень і средств комунікації та транспорту, на власність всього суспільства, – се один із засадничих постулатів соціалістичної доктрини, се остаточна ціль пролетаріату” [9, с. 72].

Позиції В. Левинського явно перегукувалися з підходами лідерів австромарксизму О. Бауера і К. Каутського. Перший у праці „Шлях до

соціалізму” теж наголошував, що „експропріація експропріаторів являється першою умовою соціалістичного ладу”, хоч і вважав, що вона не повинна проводитися в формі насильницької конфіскації капіталістичної та земельної власності, бо це „могло загрожувати практичним винищенням засобів продукції” і неминуче відбилось б на матеріальному та соціальному становищі народних мас [1, с. 41 – 42]. Тому робився висновок про доцільність використання податкових форм як найоптимальнішого способу вирішення питання усупільнення, із зведенням до мінімуму адміністративних чи примусових методів.

Підхід до дилеми „конфіскація чи викуп?” К. Каутського теж не давав однозначної відповіді, та все ж німецький соціал-демократ більше схилився до варіанту відшкодування [4, с. 96]. На його переконання, „серед великих перемін, які викликає соціальна революція, експропріація засобів продукції відносно проста справа” і основні труднощі, що чекають пролетарський режим, „лежать не в області власності, лиш в області продукції” [4, с. 100], тобто в системі соціалістичного виробництва та господарювання після завоювання пролетарськими масами політичної влади.

Отже, щодо перспектив становлення соціально-економічних підвалин соціалістичного суспільства погляди В. Левинського співвідносилися з підходами представників поміркованого марксизму. На тоді це був свідомий вибір європейського соціал-демократичного світогляду, хоча той же О. Бауер, наприклад, свою реформаційну концепцію соціалізації основних засобів виробництва почав детально розробляти тільки після подій 1917 року в Росії, тобто після більшовицької практики радикальної експропріації експропріаторів [12, с. 92 – 93].

Враховуючи специфіку стратифікації тодішнього галицького українського суспільства, В. Левинський зосереджував увагу і на проблемах вирішення українською соціал-демократією аграрного питання. На початку XX століття у Східній Галичині понад три четверті населення жило за рахунок сільського господарства. І В. Левинський усвідомлював, що аграрне питання є надзвичайно важливим і актуальним. Він підкреслював, що спектр можливого вибору між поступовим реформуванням аграрних відносин в умовах капіталістичного виробництва (еволюційним шляхом) та докорінними змінами форми власності на землю і характеру організації праці та виробничого процесу в сільському господарстві (революцією) досить широкий, а тому необхідно знайти правильну відповідь. В. Левинський виокремлював основні домінанти, які, на його думку, мали бути спільними (базовими) для соціалістів різних країн: захист класових інтересів безземельних та малоземельних селян, боротьба за розширення громадського землеволодіння як перехідної форми до колективізму, необхідність врахування своєрідності аграрних і суспільних відносин в кожній країні

і, відповідно, застосування оптимальних для цієї країни методів вирішення проблеми [9, с. 42 - 43].

Акцент В.Левинського на спролетаризовану верству сільського населення – потенційну для соціал-демократії електоральну частину українського селянства, обумовлювався, до певної міри, вузькопартійним підходом, оскільки ідеї широкого усупільнення землі в Україні, особливо в Галичині, популярними не були. Але позиція В. Левинського, з точки зору здійсненого ним певного теоретичного обґрунтування політики УСДП, не була позбавлена логіки. Адже соціальна диференціація українського суспільства і поява безземельного сільського пролетаря відображали об'єктивні тенденції суспільно-економічного розвитку, отже, й партійні програми українських соціалістичних партій мали „виставляти такі домагання, які змагають до поліпшення долі сього пролетаріату” [9, с. 30].

Проникнення в українське село соціалістичних ідей, в тому числі й гасел класової боротьби, повинні були знайти у селян належний відгомін і розуміння, адже „дрібний галицький хлоп (селянин – **Л. К.**) по своєму положенню пів-пролетар, зглядно будучий пролетар” [9, с. 24]. Отже, В. Левинський вбачав у верстві безземельних та малоземельних селян ту соціальну групу, чий економічний інтерес відрізнявся від інтересу заможного селянства, а класовий інтерес перегукувався з інтересом міського пролетаря. Тому чисельність і соціальні запити цієї частини селянства, внаслідок поглиблення протиріч капіталістичного розвитку, повинні були невпинно зростати, а разом з ними зростала б і політична активність цих людей. Тож завдання української соціал-демократії полягало в проведенні послідовної роботи на селі з метою формування власного електорального поля.

У проблемі вибору між колективною і приватною власністю на землю В. Левинський, на підставі соціально-економічного аналізу розвитку буржуазного виробництва, намагався обґрунтувати доцільність колективних форм власності й господарювання. Він не ставив категорично питання про націоналізацію селянської землі, заявляючи, що „було б смішним, якби про се хотіла соціалдемократія хоч би думати”, але вважав, що завдання соціал-демократії „лежить в тому, щоби показати дрібному селянинові всі користи спільної власности і спільного, товариського землеволодіння” [9, с. 74].

Основний аргумент В. Левинського: дрібнотоварне селянське господарство не зможе конкурувати з великим приватним аграрним господарством. Тому вихід вбачається в переході до колективних форм господарювання – „дрібноселянських кооперативів і кооперативних союзів”, котрі за правильної організації праці та застосування передової агротехніки, пропорційного підходу щодо отримання і розподілу доходів „привчать і приготують” селянина до „будучої соціалістичної господарки”

[9, с. 75].

Соціалізація землі могла бути реалізована в результаті закономірного розвитку капіталістичних відносин на селі та формування відповідних економічних передумов, які неможливо прискорити політичними методами. В. Левинський підкреслював це, звертаючи увагу на політичну складову пропонованих методів розв'язання аграрного питання найбільш радикальними представниками російських соціалістичних партій есерів і більшовиків. Він чітко заявляв, що „перескочити” за тих умов аграрного розвитку Росії з „сучасного громадського ладу в соціалістичний” було неможливо і утопічно, і наголошував, що „історія не знає скаків” і об'єктивною передумовою для соціалістичного устрою повинен стати „розвиток капіталізму до найвищих щаблів” [9, с. 54 - 55].

Соціалістичні перетворення безпосередньо могли „наступити тільки при диктатурі пролетаріату, коли він (пролетаріат – **Л. К.**) захопить в свої руки політичну владу”, і тоді усупільнення засобів виробництва та праці ставало „першим ділом пролетаріату” [9, с. 72].

У цьому випадку термін „диктатура пролетаріату” В. Левинський вжив не як означення форми пролетарської держави, що за допомогою революційного насильства утворює владу революційного робітничого класу (як вона трактувалося російськими більшовиками), а як безпосередній прихід до політичної влади пролетаріату, тобто як початок здійснення соціалістичних перетворень. Взагалі у довоєнний (до 1914 року) період у його працях марксистське положення про диктатуру пролетаріату не розглядалося, що можна пояснити тією ж орієнтацією на соціал-демократичні (реформістські) підходи соціалістичної теорії представників австромарксистського напрямку. Так, О. Бауер зазначав, що „передумовою соціальної революції є здобуття пролетаріатом політичної влади... революційними засобами. Але після здобуття політичної влади перед пролетаріатом постає зовсім нове завдання, яке не можна вже виконати тими засобами, які є підходами до політичної революції” [1, с. 8].

Оскільки на початку XX століття австрійські соціал-демократи вважали політичну революцію необхідною умовою проведення революції соціальної (це досить виразно обґрунтував К. Каутський [4, с. 8 - 11]), то В. Левинський розглядав різні форми і засоби пролетарської боротьби: страйки, бойкоти та революцію, не надаючи пріоритету тільки політичним методам. Він підкреслював, що „робочий люд мусить докладати усіх сил, щоби політичну і економічну боротьбу вести рівночасно”, в першу чергу акцентуючи увагу на необхідності самоорганізації трудівників, створенні відповідних організаційних структур: „Робітники і мужики... мусять освідомитися... повинні організуватися в спілки й товариства” [11, с. 33]. Важливою формою політичної діяльності соціалістів вважав боротьбу за представницькі мандати в державних і самоврядних органах,

„щоби при виборах до думи, сойму, рад повітових, громадських – вибирати не панів, а своїх розумних людей” [11, с. 35].

Взагалі у поглядах В. Левинського, незважаючи на застосування ним принципів марксистської методології у поясненні складних процесів суспільного життя, проглядалася схильність до сприйняття демократичних форм розв’язання гострих суспільних проблем. Він наголошував на важливості розвитку демократії, її основних критеріїв і цінностей. Питання соціального визволення народу в цілому тісно пов’язувалося з необхідністю утвердження демократичних принципів як на рівні політичної свідомості, так і на рівні практичної роботи соціал-демократів. З цієї нагоди він відзначав: „Коли ходить о інтереси української демократії, то скажемо, що інтереси українського пролетаріату і селянства нині в багатьох сходяться, тому що сучасна українська демократія далеко не виборола собі тих прав, які здобули собі демократії інших народів, от хоч би польська, чеська” [9, с. 8].

Потребу демократичних перетворень на користь загальноукраїнської справи В. Левинський декларував як пріоритетну, що мала б стояти над суто партійним, ідеологічним підходом. Спільними інтересами різних верств він визначав „інтереси перш усього політичної природи, такі політичні домагання, в яких здобуттю заінтересована вся українська демократія, весь український народ... що мають на меті забезпечити політичну рівноправність українців у державі і краю, домагане заведення загального голосування до сойму, рад повітових і громад, домагане національної автономії українського народу” [9, с. 8].

Загальнодемократичний підхід В. Левинського повинен був ілюструвати готовність соціал-демократів до політичного компромісу у тих випадках, коли інтереси розвитку демократії в цілому сприяли національному поступу українців. Це він наголошував, зокрема, у статті „Ера демократичного парламенту в житті галицько-українського суспільства”, опублікованій в теоретичному журналі партії „Наш голос” [6].

Однак реалізація такого підходу соціал-демократів з іншими українськими політичними силами Східної Галичини, особливо у взаєминах з націонал-демократами, була швидше декларацією про наміри, ніж практичною політикою. Про це свідчили критика В. Левинським діяльності українських націонал-демократів, його звинувачення на адресу „міщанських” партій за їх загравання та „лакейство” перед австрійськими державними й адміністративними органами, за войовничу протидію українським соціалістам, висловлені в брошурі „Хто такі українські націонал-демократи?” [10, с. 6 - 7]. Ця суперечність між загальнотеоретичними підходами та лінією практичної роботи В. Левинського була відображенням складності взаємин в українському політичному середовищі.

Отже, науково-теоретичні погляди В. Левинського на засади української соціал-демократії переважно відповідали тим ідеологічним принципам, які на рубежі XIX – XX століть знайшли достатнє обґрунтування у працях представників західноєвропейської соціал-демократичної думки.

В. Левинський в цілому поділяв ідейні концепції соціал-реформізму і парламентаризму, хоча вважав, що перетворення суспільства на соціалістичних засадах можливе як шляхом реформ, легальних форм політичної діяльності, так і шляхом революційних заходів. Революцію він розглядав як спосіб отримання трудовими масами політичної влади, але ідеї диктатури пролетаріату і масового революційного насильства були для нього неприйнятні. Важливим для успіху соціалістичних перетворень в українському суспільстві вважав необхідність вирішення аграрного питання, розглядав українське селянство як природного союзника робітника і потенційного симпатика ідей соціальної рівності і справедливості.

Література:

1. Бауер О. Шлях до соціалізму. – Берлін, Київ, 1920.
2. Гаджиев К. С. Политическая наука. 2-е изд. – М., 1995.
3. Жерноклеєв О. С. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899 – 1918). Вид. 2-ге, доп. – К., 2000.
4. Каутський К. Соціальна революція: Перекл. з 3-го нім. вид. – Берлін, Київ, 1920.
5. Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби: Посібник. – К., 2003.
6. Левинський В. Ера демократичного парламенту в житті галицько-українського суспільства // Наш голос. – 1911. – №9 – 10 – С. 397 – 417.
7. Левинський В. Капіталізм і імперіялізм. – Відень, 1920.
8. Левинський В. Про загальне виборче право. – Львів, 1905.
9. Левинський В. Селянство і соціалдемократія. – Львів, 1910.
10. Левинський В. Хто такі українські націонал-демократи? – Львів, 1911.
11. Левинський В. Що таке соціалізм. – П-г, 1917.
12. Швейцер В. Я. Социал-демократия Австрии. Критика политических концепций и программ. – М., 1987.

Наукова школа політичної лінгвістики

Юрій Ганжуров,
кандидат історичних наук

Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

Проблема політичної мови і мовної політики в Україні тривалий час лишалася не тільки очевидною для багатьох суспільствознавців, але й такою, що обминалась дослідниками: вони розуміли, з яким, образно кажучи, Еверестом інтелектуального сходження доведеться мати справу. Саме тому створення фундаментальної монографії „Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики” в контексті соціальної потреби становлення вітчизняної школи комунікативістики можна вважати надзвичайною подією в еволюції форм наукового знання.

Автор книги — доктор історичних наук професор Л. Нагорна своєю працею переконливо довела, що міждисциплінарна варіативність у моделюванні нових напрямів політичних досліджень залежить, передусім, від досвіду і професійної майстерності вченого упорядковувати тезаурус наукових шкіл. Цим, власне, і пояснюється усталена обережність політичної науки щодо освоєння лінгвістичних напрацювань. При цьому, діагностуючи природний страх перед своєрідною модою на міждисциплінарність як звичне побоювання, що внаслідок суміщення різнорідних об'єктів дослідження міждисциплінарність може обернутися своєрідною недодисциплінарністю, Л. Нагорна пропонує оригінальний варіант моделювання політичної лінгвістики як субдисципліни. В його основі — функціональна індексація її складових, коли автор всебічно розкриває об'єднувальну сутність політичної лінгвістики за рахунок включення у її сферу напрацювань етнополітології, лінгвокультурології, соціолінгвістики тощо. Адже саме вони перебувають в епіцентрі міждисциплінарних досліджень, спрямованих на виявлення атрибутів і соціокультурних смислів етнічності і мови, як і механізмів взаємодії етносів і влади [с. 60 – 62].

Не буде перебільшенням твердження, що Л. Нагорна вперше в історії вітчизняної політичної науки застосувала комплексний метод дослідження артикуляції соціальної потреби, зокрема (а, можливо, й

передусім) етнічних мотивацій різними засобами комунікації. Власне, адаптація відстороненої від лексичних визначально-зображуваних рис конкретної спільноти моделі Г. Ласуела до українських реалій на рівні міжінституціональних, соціокультурних, політичних, правових тощо зв'язків актуалізує проблему визначення змістових ознак політичного дискурсу в Україні, його типологічні характеристики у напрямі формування як власне політичної мови, так і спрямування політичного мовлення.

Важливо зазначити, що після виходу у світ монографії Л. Нагорної з'явилися підстави вважати твердження автора про те, що у політичній лінгвістиці досі домінують суто лінгвістичні підходи, які істотно обмежують її евристичні можливості, таким, що залишається актуальним, проте втратило свою наукову недоторканність саме завдяки відповідному дослідженню. Отже, інформаційна ніша в частині постановки проблеми понятійної ідентифікації політичної лінгвістики, визначальних категорій політичної комунікації та методики дискурс-аналізу у визначенні різних моделей функціонування мовних систем у політичному середовищі надійно, а головне — професійно опанована професором Л. Нагорною.

Водночас саме у такий спосіб відчинились двері для тих, хто не наважувався пройти цей шлях першим. Віднині наукова громадськість має досить збалансований понятійний апарат політичної лінгвістики.

Яким чином це вдалося зробити автору монографії? Відповідь, на нашу думку, міститься у родо-видовій демаркації предметного поля дослідження за змістовими, функціональними та конвенціональними ознаками політичного мовлення і мови політики за їх суб'єктно-об'єктними особливостями. Предметне поле політичної лінгвістики автор розглядає як сферу перетину політики й ідентичності, що концентруються навколо мовних проблем. При цьому наголошується: мовна політика в будь-якій державі, особливо в поліетнічній, це не просто регулювання мовного режиму, а балансування на грані різноспрямованих політичних завдань [с. 54].

У такому контексті використання досвіду політичної історії в аспекті мовної артикуляції політичних фігурантів вбачається вдалим і доречним методом ілюстративності авторських тез на користь наявності у політичній мові власного політичного коду і набору ключових слів — ідеологем, оскільки кожне політичне угруповання прагне виробити власну ідеологічно орієнтовану форму мовного спілкування [с. 83]. Така форма, за спостереженням Л. Нагорної, коригується як природою політичного режиму, так і конкретно-історичними умовами структуризації політичного дискурсу. У зв'язку з цим зазначимо, що при порівняльному аналізі комунікаторів політичних режимів автор монографії робить класичний з точки зору майстерності застосування кваліметричного методу спостереження прийом політичної ідентифікації влади за

комунікативною складовою політичної системи (Ф. Рудич). Себто квантифікація політичного мовлення за таких концептів може суттєво коригувати усталені схеми ідентифікації політичних режимів.

По суті, класифікація в частині типології політичних дискурсів (провладний, націоналістичний, комуно-популістський, ліберально-апологетичний, тоталітарно-нігілістичний), яку автор вважає до певної міри умовною [с. 47], можна визначати як цілком структурованою з огляду на еволюцію дискурсу — нова конфігурація людських стосунків не змінює в принципі комунікативну природу людини. Отже, й сам дискурс як продукт соціально-політичного розвитку завжди може бути ідентифікованим за згаданою класифікацією. При цьому зауважимо, що автор монографії влучно доводить таку закономірність: промовисті паралелі на рівні лексем відомих персоналій легко долають хронологічні паркани, що ґрунтуються на помилкових припущеннях історичної некоректності. Широка палітра комунікативних актів діагностики владних моделей на різних етапах не лише політичної історії України доводить стійку кореляцію між традицією і новацією.

Як слушно зазначає Л. Нагорна, мовні процеси розвиваються за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідальності тим реальним ідентифікаційним кодам, які переважають у даному суспільстві [с. 142]. Узагальнена цінність висловленої думки полягає передовсім у тому, що її автор має вагомий арсенал розтлумачення цього твердження на прикладах політичної історії України. Це, до речі, є уроком для політологів, чия сміливість та неупередженість суджень ґрунтується чомусь лише на запозиченнях із зарубіжних джерел — дається взнаки внутрішній цензор, який скеровує пошук наукової істини на терени комфортної безвідповідальності під надійним прикриттям відстороненого авторства джерельної бази.

У тому, що монографія Л. Нагорної демонструє якісно інший рівень опрацювання фактичного матеріалу, можна пересвідчитися, уважно вивчивши авторську систему індексів посилань: питома вага фактів вітчизняного походження, які виступають предметом аналітично-синтетичної критики, є домінуючою. Отже, йдеться про справді принциповий прорив в оцінюванні, узагальненні та структуризації інформаційних складових системи політичної комунікації України. І полягає він навіть не в авторській майстерності адаптації понять „фрейми”, „скрипти”, „когнітивні карти” тощо, котрі позначають смислові комбінації для з’ясування загального, часткового та особливого в сутності „оксамитової” монологічності Л. Кучми та „помаранчевої” гіпнотичності карнавальної ходи передвиборчих акцій В. Ющенка [с. 105, 114, 116]. Важливо, що розважлива метафоричність в оцінках поліваріативності політичної лінгвістики як форми міжінституціональних зв’язків, з одного боку, та вербальної сублимації електоральної поведінки з іншого, утворює

цілком оригінальну схему, що її застосовує Л. Нагорна для визначення рівня коливання соціуму на стилістичних терезах від дискурсивної нетерпимості до толерантності. І коли автор нагадує нам лексеми політичного мовлення передвиборчих перегонів на кшталт зображальних засобів військової тематики („солдати”, „комісари”, „десанти”, „вибухівка”, „стояти на смерть” тощо), то відповідь на причини поширення такого метафоричного мілітаризму й агресивності пропонується віднайти у масовокомунікативній природі політичної культури наших громадян. Саме через це вагомою вбачається думка Л. Нагорної, що перевести стилістику активної нетерпимості у дискурс толерантності — важливе завдання політичної еліти, від чого, зрештою, залежатиме доля демократії в Україні [с. 127].

При цьому варто усвідомлювати, що за браком консенсусу народу рушійною силою демократичного процесу може стати консенсус еліт, що прагнуть до консолідації суспільства (М. Михальченко). Тому має рацію Л. Нагорна, коли пише про соціальну потребу вміння політичних еліт домовлятися. Водночас сам спосіб моделювання мовлення ґрунтуватиметься на засадах співвідношення мовного суверенітету і громадянської ідентичності, оскільки мовна політика це, насамперед, турбота про культуру мови і культурний простір [с. 238]. У зв'язку з цим постає питання про складові такого простору і мотивації його артикуляції засобами політичної лінгвістики.

Висновок вченої про те, що мова майже завжди стоїть на першому місці серед маркерів, навколо яких концентрується етнічна солідарність, актуалізує питання стратифікації електоральної активності у виборчому процесі. Тому вбачається вчасним і конче важливим окреслення автором монографії наукового простору соціолінгвістики — дослідження мовлення у зв'язку із соціальним контекстом [с. 244]. Проте сам перебіг політичних подій в Україні, які не набули належного осмислення в контексті балансу доволі примітивного трактування навколотовних проблем по лінії Дніпра, з одного боку, та неупередженого аналізу причин існування мовних пріоритетів у сучасній Україні, з іншого боку, залишає цю проблему відкритою для політологів. Власне, сам факт домінування в українському суспільстві спрощених емоційних підходів до оцінок двомовності, можливо, є свідченням актуальності питання толерантності тлумачення цієї проблеми на рівні масової свідомості. Отже, ресурс політичного мовлення та механізми його застосування в процесі парламентських виборів засвідчать не лише високопрофесійний рівень оцінки Л. Нагорною соціальної дієздатності політичної лінгвістики, а й перспективи її еволюції в комунікативній складовій політичної системи України.

Афганістан: історіографія „тієї” війни

Борис Ткач,

генерал-лейтенант,

командуючий 40-ю армією в 1980 – 1982 роках

Червонописький С. В., Костира А. А. Історіографія війни в Афганістані (25 грудня 1979 – 15 лютого 1989 рр.). – К.: Міжрегіональний видавничий центр „Медінформ”, 2006. – 92 с.

Уважно стежу за публікаціями про афганську війну, отримую літературу від бойових побратимів з країн СНД. Однак книга „Історіографія війни в Афганістані (25 грудня 1979 – 15 лютого 1989 рр.)” справила чи не найбільше враження, розбурхала пам’ять.

Автори цієї книги – голова Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів), „афганець”, генерал-майор Сергій Червонописький і кандидат історичних наук Анатолій Костира вперше на пострадянському просторі зробили дуже вдалу спробу історіографічного огляду літератури про афганську війну. Як відомо, в історичній науці історіографія вважається, якщо порівнювати з авіацією, вищим пілотажем.

Писати про війну, тим більше про афганську, тяжко. Переpletіння політичних, воєнних, економічних, соціальних та інших її складових потребує детального аналізу кожної з них. Історики не просто вникнути в специфіку стратегії і тактики Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (далі – ОКРВ). Нам же, військовим, теж не просто розібратися в політичних хитрощах. А ось в рецензованій праці вдало поєднали зусилля професіонали – військовик та історик. Це обумовило об’єктивність, чіткість, точність аналізу майже всіх аспектів афганської війни: її генези, початку, перипетій, закінчення, ціни, яку сплатили за неї в цілому СРСР й Україна, стратегії і тактики, воєнно-політичних підсумків та уроків.

Автори зазначають, що бібліографія афганської війни налічує понад 300 найменувань. Однак це переважно меморіальна (Книги Пам’яті), художня (вірші, романи, повісті, нариси, оповідання) література. Історико-мемуарних праць замало. Тому основу історіографічного огляду складають: книга колективу авторів Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, праці О. Ляховського, Б. Громова, В.

Варенникова, М. Гареева, Д. Гая, В. Снегірьова, а також швейцарських дослідників П. Аллана і Д. Клея. Їх позиції, точки зору в основному й аналізують автори, зробивши при цьому понад 200 посилань на інші джерела: воєнно-історичні, мемуарні, меморіальні, художні книги, словники, довідники, підручники й посібники з політичної і новітньої історії, журнальні та газетні статті.

Історіографія – специфічна галузь історичної науки, так би мовити, її квінтесенція. Взнявшись за історіографічну працю, автори частіше не описують, не розкривають історичні події, а аналізують книги і статті про події, які вже вийшли друком. Тому специфіка історіографії виявляється і в багатьох посиланнях у тексті на вже опубліковані джерела. При цьому автори мало що додають від себе, а розкривають точки зору, концепції, підходи різних авторів з обраної теми.

Проте це не означає, що історіографи не мають своєї концептуальної позиції. Вони, зокрема, зазначають, що без повного висвітлення сутності адміністративно-командної системи радянської доби, виплеканої КПРС, дуже важко розібратися у справжніх мотивах і причинах війни в Афганістані. Порівнюють вони й цілі, завдання, підсумки воєн США у В'єтнамі та СРСР в Афганістані, бо чимало дослідників вважають їх тотожними. Цьому присвячено спеціальний розділ „Дивна війна”. В ньому, на основі визначення сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року таких понять, як „агресія”, „інтервенція”, „окупація”, на мою думку, автори переконливо доводять, що війна СРСР в Афганістані не підпадає під жодне з цих визначень. Однак автори не заперечують, що афганська війна була непотрібною, несправедливою, але загарбницькою, окупаційною вона не була.

В книзі виокремлюються два періоди становлення історіографії афганської війни: 1980 – 1990 роки (умовно визначений як літературно-публіцистичний) та 1990 і понині як мемуарно-історичний. Аналіз першого періоду знищує міф про те, що від самого початку війна тотально утаємничувалась і тільки перебудова зламала цю тенденцію. Справді, існував спеціальний циркуляр, а з 1985 року діяла й таємна постанова ЦК КПРС, на котру посилаються автори, які чітко регламентували, дозували інформацію про афганські події. Проте праці про ті події виходили, хоча й рясніли недовомками, прикрашенням дійсності.

І і II з'їзди народних депутатів СРСР, на яких у березні й грудні 1989 року розглядалися проблеми афганської війни, визнали рішення Політбюро ЦК КПРС про її початок політичною помилкою. Саме в 1990-х роках з'явилися важливі історико-мемуарні праці й відбулася поляризація ставлення до висвітлення афганської війни: від її вихваляння до повного заперечення. В книзі чітко визначено ті обмеження, які стримували в обох періодах повноцінне дослідження історії афганської війни.

В сучасній літературі спостерігаються дві тенденції: з одного боку, намагання відлакувати картину війни, з іншого – надати всім діям та зусиллям радянського керівництва, ОКРВ суто негативну оцінку. Однак існує ще одна група публікацій, в яких автори прагнуть бути максимально об'єктивними попри зміни політичного клімату. В цій ситуації, як мені здається, історіографам вдалося утриматися на позиціях історичної правди.

А тепер кілька слів суто про книгу. Вона невелика за обсягом, хоча й має 12 розділів, вступ, післямову, а також два додатки: коротку бібліографію та хронологію афганської війни. Однак це саме той випадок, коли словам тісно, а думкам просторо. Кожен розділ міг би стати окремою книгою. Читач же завжди, керуючись списком використаної літератури, зможе знайти необхідне йому джерело.

Не претендуючи на повний аналіз всіх висвітлених подій афганської війни, автори зупинились на тих її сторінках, котрі вони вважають визначальними або суперечливими: причини війни та мотиви, якими керувалися члени Політбюро ЦК КПРС, приймаючи рішення на введення військ до Афганістану, періодизація війни, стратегія і тактика ОКРВ, деякі підсумки та уроки війни без перемоги, її ціна. На основі статистичного дослідження, проведеного Міноборони Росії та оприлюдненого 1993 року в книзі „Гриф секретности снят”, автори спростовують нічим не підтверджені цифри втрат в Афганістані в сотні тисяч полеглих і поранених, десятки тисяч тих, хто зник безвісти, які наводяться в деяких книгах. Окрім того, автори вказують на плутанину в деяких джерелах щодо наших втрат, коли ототожнюють загальні втрати ОКРВ і 40-ї армії. Це стосується, зокрема, й кількості Героїв Радянського Союзу.

Автори наголошують, що неповне, суперечливе, недосконале висвітлення афганської війни в історико-мемуарній літературі має своїм наслідком неповне, а інколи помилкове відображення її на сторінках підручників та навчальних посібників, що призводить до значних виховних втрат. (В книзі здійснюється історіографічний аналіз близько 30 українських та російських підручників і посібників).

На основі аналізу літератури, політичної практики останніх років, автори з жалем констатують, що підсумки та уроки афганської війни нічому не навчили новітніх політиків. Свідомство тому – війна в Чечні та ескалація участі України в миротворчих операціях.

Ця книга засвідчує, що необхідно збільшувати знання як про позитивні, так і про негативні аспекти афганських подій. Настав час об'єктивного, наукового осмислення складних процесів афганської війни. І приємно відзначити, що вперше таку спробу зробили українські автори, взявшись за найскладнішу історіографічну проблематику.

Хоча моя рецензія не є суто науковою, але не можу не вказати на

деякі вади книги. По-перше, далеко не вся література, яка вийшла друком, проаналізована. Зокрема, не можу зрозуміти, чому автори обійшли увагою такі мемуари, як „Как это было” і „Секретный командарм” генерала Ю. Тухарінова, під керівництвом якого здійснювалося введення військ до Афганістану. По-друге, мабуть потрібно було детальніше виписати I і II з'їзди народних депутатів СРСР, на яких обговорювалася проблема афганської війни, активним учасником якої був С. Червонописький. Саме він, тоді майор повітряно-десантних військ у відставці, колишній перший комендант летовища в Кабулі, на I з'їзді дав відсіч нісенітній заяві академіка А. Сахарова про ніби існуючий таємний наказ радянській авіації знищувати наших воїнів, що опинились в оточенні, аби не допустити їх полонення. Як колишній командарм, з усією відповідальністю заявляю, що такого наказу не було в природі. По-третє, мені здається, що розміщення посилок на використанні джерела після кожного розділу, а не в кінці книги, спростило б сприймання матеріалу.

І останнє. Книги С. Червонописького, А. Костирі, В. Аблазова „Над Афганистаном безоблачное небо” і „Долгий путь из афганского плена и безвестия”, а також поетична збірка О. Єлагіна „Афганец я, и боль твою пойму...”, які вийшли друком наприкінці 2005 року, мають на титульному аркуші емблему Української спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів). Мабуть, це потрібно вважати початком формування „Бібліотечки УСВА”. Вважаю, що цю ініціативу необхідно всіляко підтримати, виробити план видання науково-дослідницьких, мемуарних, меморіальних, художніх праць українських авторів з афганської тематики, об'єднавши їх під загальною назвою „Бібліотечка УСВА” з єдиним логотипом.

Модерні болгарські терни парламентської демократії

Валерій Бебик,
доктор політичних наук

*Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії:
болгарський варіант: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2005.
– 328 с.*

Балкани – яскрава і неповторна культурно-емоційна карма Європи, викиди згустків енергії якої спричиняли народження і падіння величких імперій, детонували культурно-освітні вибухи (на кшталт слов'янської писемності) і світових війн. Тисячоліття, трагічна і різнобарвна історія країн і народів цього фантастичного регіону, на жаль, ще й досі недостатньо досліджувалася політологами. Ґрунтовною і, на нашу думку, дуже вдалою спробою заповнити цю лакуну сучасної політології є праця М. Мілової „На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант”.

Останні роки збагатили нас величезним досвідом соціально-політичних трансформацій, які відбуваються в країнах посткомуністичного простору. Кожна з них долає власний шлях державного будівництва – в рамках світових демократичних тенденцій.

Монографія М. Мілової присвячена малодослідженим в українській політологічній літературі процесам посткомуністичної трансформації Болгарії, яка є складовою політичних перетворень у Південно-Східній Європі і відображає регіональну специфіку та національні особливості цієї самобутньої балканської країни. У рецензованому дослідженні зроблено спробу змінити традиційне уявлення про Болгарію як „кращу ученицю в класі Брежнєва” (хоча ці тенденції проглядаються й нині у вигляді беззастережної орієнтації на США і ЄС; ментальність?), розкрити особливості сучасних політичних трансформацій у цій країні.

Структура монографії підкреслює логіку дослідження, а саме: стан комуністичного режиму напередодні краху, стартові можливості й процеси посткомуністичних перетворень, які характеризуються певною непослідовністю (аж до зворотності), але – поступовістю і досягненням позитивних результатів.

У першому розділі на широкому науковому і фактологічному матеріалі детально аналізуються характер і причини розвалу режиму Т. Живкова. На тлі загальновідомих висновків про Болгарію, в якій не було масового опору режимові, як не було й антитоталітарних виступів та організованої опозиції, автор доводить, що громадський протест еволюційно визрівав у свідомості громадян. Це проявлялося в появі багатьох суспільно-політичних організацій безпосередньо перед зміною режиму, які сприяли політизації суспільного простору Болгарії.

Заслуговує на увагу позиція автора в оцінці ролі Т. Живкова, яка, до речі, не в усьому збігається із загальноприйнятими стереотипами у вітчизняній та іноземній літературі. Зокрема, дослідниця доводить, що в Болгарії раніше, ніж в СРСР було зроблено спробу лібералізації економічного і політичного життя. Ініціатором багатьох реформ став сам комуністичний лідер країни. І те, що його дочку, вже за умов демократичних перетворень, обирали депутатом національного парламенту, тільки підтверджує, що суспільна свідомість (через психологічний феномен „перенесення”) оцінює діяльність Т. Живкова не так вже й негативно, як це здавалося декому на перших „революційних” етапах посткомуністичної історії Болгарії.

Падіння режиму Т. Живкова відбулося в результаті політичних дій „згори”, тобто дій політичної еліти, її „реформаторського крила”. Порівняно безболісна революція „згори” наклала відбиток на подальший розвиток подій, породила так званий „болгарський феномен”. Такий детальний аналіз попереднього режиму, з точки зору автора, необхідний, оскільки без розуміння змісту „спадщини” неможливо визначити стратегію перетворень. В окремих параграфах подано чимало (а може, й занадто?) історичного матеріалу, але без нього навряд чи можна було б розраховувати на об’єктивні висновки.

У другому розділі автор акцентує увагу на стартових особливостях болгарського переходу, який очолила пізньокмуністична політична еліта. Розглядаються причини відставання Болгарії у проведенні політичних та економічних реформ. Брак політично підготовленої нової еліти створив складні проблеми стосовно обрання стратегії та механізмів демократичного транзиту. Затятий і примітивний антикомунізм початкового етапу сприяв жорсткій поляризації сил та політичній нестабільності практично впродовж всього перехідного періоду. Процеси приватизації і реституції як головних інструментів переходу до ринку ґрунтовно змінили економічну і соціальну сфери та призвели до величезних „витрат”. Але вже сьогодні можна бачити успіхи, які дозволять Болгарії у найближчі роки стати частиною європейської спільноти, хоча цей процес не може бути безболісним.

Третій розділ монографії присвячено аналізу системи державних інститутів представницької та виконавчої гілок влади, які несуть головну

відповідальність за хід трансформації. Система президентського правління характеризується як „нейтральна” влада і становить значний інтерес в аспекті розбудови української державності та її політичної системи.

Суттєвим є висновок, що болгарський транзит у ліберальну демократію здійснюється державою, її владними структурами і віддзеркалює всі прикметні риси реформ „згори”. Суспільство знов опинилося в ролі того, хто „наздоганяє”, і має розвиватися в межах, визначених політикою держави. Іншими словами, держава не є виразником зрілих суспільних умов як у класичних політичних системах, а виступає „керівною силою”, що визначила основні напрями розвитку нових соціальних процесів.

У праці М. Мілової підкреслюється, що це не суто болгарське явище, а швидше прояв однієї із закономірностей посттоталітарного розвитку. Однак у Болгарії цей процес значно помітніший, і він може бути однією із загроз демократичним перетворенням. Вдалими, на нашу думку, є спроби порівняльного аналізу процесів формування системи нової влади з українським досвідом становлення і розвитку політичних структур та інститутів.

Політичні інститути вже сьогодні нормативно відповідають демократичним стандартам. Болгарія, як і інші постсоціалістичні країни, досить швидко пройшла етап демонтажу політичних інститутів попередньої системи. Однак другий етап демократизації (консолідація) пов’язаний з більшими труднощами, а саме з соціокультурною складовою трансформації. Хоча автор детально не розглядає трансформаційні процеси в політичній культурі й свідомості, однак підкреслює, що повільна трансформація свідомості і громадянського суспільства в цілому значно впливає на спосіб реального функціонування та взаємодії державно-владних інститутів і громадянського суспільства. Така різношвидкісна трансформація породжує невідповідність між нормативним та реальним функціонуванням політичної системи, що може загрожувати демократизації.

В останньому розділі монографії аналізуються проблеми становлення багатопартійності і політичної структуризації суспільства, без яких неможливий сучасний парламентаризм. Велика увага приділяється інституту виборів у становленні болгарської демократії. Докладно досліджено проблему біполярності, тобто партійного протистояння БСП – СДС, що, звичайно, мало і має негативні наслідки у здійсненні реформ. Окремо розглянуто проблему „політичного центру”, яка, з погляду автора, має глибокі історичні корені та нове політичне майбутнє в особі нових сил – РПС, НРСД та ін. Ці висновки підтверджуються останніми парламентськими виборами, що відбулися 25 червня 2005 року, попередній аналіз яких дає дослідниця.

На основі систематизації дослідницького матеріалу автор розглядає болгарські демократичні перетворення на тлі впливу внутрішніх і зовнішніх чинників. Вона доводить, що роль зовнішніх чинників була значною як на етапі розвалу політичного режиму часів Т. Живкова і початку перетворень, так і нині, коли Болгарія прямує до ЄС. Але „болгарський феномен” свідчить також, що роль зовнішнього чинника у нав'язуванні **конкретних інститутів** була все ж не такою вже й визначальною. Болгарська еліта досить прагматично поставилася до цього процесу, відновлюючи і зберігаючи національні традиції та демократичний досвід. На цьому шляху було досягнуто чимало успіхів, але й ще більше зроблено помилок. Еліта і суспільство обрали тяжкий шлях до демократії, і вивчення їх досвіду заслуговує на увагу.

Що стосується імплантації в болгарську політичну систему західних політичних інститутів, то автор аргументовано доводить, що вони не завжди можуть бути ефективними у функціонуванні суспільної системи тієї чи іншої країни. Процес адаптації нових структур і „правил гри” до політичної практики окремих країн є достатньо складною проблемою посткомуністичного розвитку, яка потребує теоретичного осмислення і практичного вирішення.

Проблема зовнішнього впливу є не менш актуальною і для України. І засвоєння деяких болгарських уроків в період реалізації політичної реформи в Україні, на думку дослідниці, може бути корисним для вітчизняної політичної практики.

Порівнюючи болгарські політичні процеси з українськими, автор наполягає на їх тотожності, які, проте, мають свої історичні та національно-культурні відмінності. Звертається увага на те, що, незважаючи на постійну зовнішню залежність, турецьке панування, російський та радянський вплив, болгари зберегли свою національну ідентичність, державність, культуру і визначили стратегію демократичного розвитку.

Автор доводить, що дослідження процесу та результатів політичної трансформації в країнах Східної Європи відкриває значні перспективи для української політичної науки. Звернення до відпрацьованих у політичній практиці аналогів у поєднанні з пошуком нових інституціональних механізмів дозволить вирішити низку теоретичних і практичних завдань, пов'язаних з підвищенням ефективності політичних інститутів та забезпеченням стабільності українського суспільства, що є нині вкрай необхідним.

Водночас, на нашу думку, варто було б розширити історичний екскурс щодо пошуку і становлення адекватної політичній культурі і ментальності болгарського суспільства моделі виборчої системи.

Безперечно, унікальним є повернення до влади через парламентську демократію нащадка царської династії, що також, як ми вважаємо, варто

дослідити окремо і більш детально. Але залишимо це як побажання для подальших наукових досліджень.

Сьогодні ж зазначимо, що монографія М. Мілової є серйозною спробою „відкрити” сучасну Болгарію українському читачеві і дає можливість ознайомитися з досвідом формування парламентської моделі правління, що важливо і для сучасної України. На наше переконання, книга може бути корисною не тільки політологам-дослідникам і дипломатам, але й аспірантам та студентам, які прагнуть відшукати для України і для себе гідне місце у світі, що глобалізується.

Книжкова полиця

Асоціації, інші добровільні об'єднання органів місцевого самоврядування: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Військово-технічне співробітництво з іноземними державами: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Визначення статусу українців, примусово переселених у 1944-1946 рр. з території Польщі в Україну: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. / К.: МАУП, 2005. - 264 с.

Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. - К.: Генеза, 2006. - 400 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. / За заг. ред. Ф. М. Рудича. - Парламентське вид - во. 2006. - 412 с.

Дейч Б. Д. Крымский парламент: результаты и перспективы (Выступления, статьи, интервью). - Симф., 2006. - 280 с.

Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. / ТОВ УВПК „ЕксОб”. - К., 2006. - 466 с.

Європейський правовий вимір гендерної чутливої політики: Монографія. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Центр правових досліджень гендерної політики. - К.: „Юридична думка”, 2005. - 144 с.

Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” / Ін-т виборчого права. - К.: Парламентське вид-во, 2006. - 174 с.

Закон України „Про комітети Верховної Ради України”: За станом на 1 лютого 2006 року. / Верховна Рада України: Офіц. вид. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - 36 с.

Закон України „Про статус народного депутата України”: За станом на 1 лютого 2006 р. / Верховна Рада України: Офіц. вид. - К.:

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

книжкова полиця

Парламентське видавництво, 2006. – 48 с.

Записник виборця 2006. / Авт. кол.: П. Ю. Верзун, М. І. Іванюк, Ю. Ю. Козак та ін.; За заг. ред. О. Б. Ярош. – К.: Асоціація захисту прав молоді Волині, 2006. – 168 с.

Катеринчук М. Д. Адвокати „помаранчевої революції”. / К.: Юстініан, 2005. – 296 с.

Конверський В. О., Бичко І. В., Огородник І. В. Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність / За заг. ред. А. Є. Конверського. – Київ.: Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом №2222 – IV від 08. 12. 2004, ВВР, 2005, №2, ст. 44. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 159 с.

Котигоренко В. О. Кримсько-татарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

Лазур Я. В. Правове регулювання національно-культурної автономії: світовий та вітчизняний досвід: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / Ін-т законодавства ВРУ. – К., 2006. – 20 с.

Маклаков В. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, США, Япония, Индия: Учеб. пособие. // Сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 608 с.

Мисюра О. О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (друга половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.

Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

Орзих М. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: Монография. / М. Орзих, А. Крусян. – К.: Издательство „Алерта”, 2006. – 290 с.

Осиповський С. М. Формування моделі державно-церковних відношень в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2006. – 17 с.

Піча В. М., Левківський К. М., Хома Н. М. Політологія: Типові питання та відповіді з лекційного курсу. Навчальний посібник для студентів. 3-тє видання, стереотипне. – Львів: „Новий світ – 2000”, 2006. – 176 с.

Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Третє вид., переробл., доповн. – Львів: „Магнолія плюс”, 2006. – 188 с.

Політичний компас виборця. – К.: „К.І.С.”, 2006. – 416 с.

Посібник з питань застосування законодавства про вибори народних депутатів України: Для членів дільн. вибор. коміс. на виборах нар. депутатів України 26 берез. 2006 р. / Проект „Сприяння організації виборів в Україні”; Авт. кол.: О. Барабаш (відп. ред.), О. Білоус, О. Воробйов та ін. - К.: Нора-друк, 2006. - 272 с.

Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. / За редакцією В. М. Пічі. - 2-ге вид., стереот. - Львів: „Магнолія плюс”, 2006. - 368 с.

Реабілітація жертв політичних репресій: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Роль православних духовних цінностей у формуванні національної свідомості та громадянської позиції сучасної молоді: Матеріали III Міжнар. нук.-практ. конф., Київ, 25 берез. 2005 р. - К.: МАУП, 2006. - 284 с.: іл.

Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді = The supreme of law in the constitutional judgement: Аналіз конституційної юрисдикції. Ч. 1. - К.; Х.: Акад. прав. наук України, 2006. - 136 с.

Семашко О. М. Соціологія мистецтва: Навчальний посібник. - Львів: „Магнолія плюс”, видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. - 244 с.

Соціологія: Підручник. / За редакцією В. М. Пічі. - 2-ге видання, стереотипне. - Львів: „Магнолія плюс”, „Новий світ - 2000”, 2006. - 278 с.

Томсинов В. Сперанский. - М.: Молодая гвардия, 2006. - 451 с.

Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави - 3. / Упоряд. Усатенко Г. О., Бронь. О. В. - К.: Агентство Україна, 2005. - 352 с.

Фомичев А. В. Основы конституционного права США: Учеб. пособие. - СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2005. - 48 с.

Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К., 2005. - 44 с.

Цивільний процесуальний кодекс України: Станом на 1 жовт. 2005 р. - К.: Школа, 2006. - 160 с.

Шадських Ю. Г. Психологія і педагогіка: Навчальний посібник. - Львів: „Магнолія плюс”, 2006. - 320 с.

Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 - 1955 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2006. - 20 с.

Шумилов В. М. Всемирная торговля: право и система: Учеб. пособ. - М.: Проспект, 2006. - 208 с.

Вийшов у світ №3 (17) журналу „Соціальна психологія”

Чергове число часопису відкривається теоретичною статтею доктора філософських наук В. Москаленко „Економічна соціалізація особистості: концептуальна модель”.

Рубрика „Проблеми методології” представлена статтею кандидата психологічних наук О. Холодової „Структура і зміст психологічної допомоги”.

Окремим аспектам політичної психології присвячені розвідки кандидата педагогічних наук О. Ткаченка („Тенденції змін життєвих орієнтацій українського суспільства, обумовлені феноменом „майдану”), наукового співробітника Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України І. Білоконя („Регіональні особливості соціально-політичних настановлень студентської молоді”) і молодшого наукового співробітника Інституту соціальної та політичної психології АПН України О. Скнар („Соціально-психологічне дослідження гендерних характеристик політичних лідерів”).

Важливим аспектам соціалізації особистості присвятили свої публікації доктор філологічних наук Г. Золотухін („Соціалізація в умовах незалежності: жертви і переможці”) і аспірант кафедри соціології Харківського національного університету ім. В. Каразіна К. Гордієнко („Розвиток соціальної культури особистості в молодіжному середовищі”).

Психологічні детермінанти корпоративної культури – результатами дослідження з цієї тематики діляться з читачами доктор психологічних наук В. Носков, доктор медичних наук А. Кальянов і кандидат економічних наук О. Єфросиніна.

В розділі „Психологія особистості” оприлюднено статті кандидата психологічних наук В. Баранника „Самооцінка та її місце в структурі самосвідомості”, кандидата педагогічних наук І. Толкунової „Феномен впевненості як детермінанта діяльності” і кандидата психологічних наук В. Розова „Адаптивні здібності людини в умовах травматичного стресу: огляд сучасних досліджень вчених США”.

Часопис вміщує також низку публікацій під рубриками „Психологія пізнання”, „Психологія мотивації”, „Педагогічна психологія”, „Соціологія”.

Наступний номер журналу вийде в липні цього року.

60

8 червня виповнилося 60 років членові редколегії нашого журналу – доктору соціологічних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, ректору Харківського національного університету ім. В. Каразіна Вілю Савбановичу Бакірову.

60-річчя – чудова дата! Адже ювіляром зроблено вагомий вклад в науку, виплекано потужну когорту науковців, добрих фахівців в одному з найпрестижніших українських університетів, вихованцем якого є і сам його нинішній ректор. А попереду – здійснення нових планів, цікавих творчих замислів.

Дорогий Вілю Савбановичу!

Вітаючи Вас з ювілеєм, зичимо Вам нових досягнень у Вашій благородній діяльності, міцного здоров'я, всіляких гараздів.

Як кажуть у народі, з роси Вам і води!

**Колектив редакції журналу
„Політичний менеджмент”**